

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİMDALI

ARNAVUTLUK'TA İSLÂM – HİRİSTİYANLIK KARŞILAŞMASI
(1385-1600)

Doktora Tezi

Hazırlayan

İLİR RRUGA

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hidayet IŞIK

ÇANAKKALE - 2016

TAAHHÜTNAME

Doktora tezi olarak sunduğum “Arnavutluk'ta İslâm – Hıristiyanlık Karşılaşması (1385-1600)” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

26 / 12 /2016

İlir Rruga

İmza

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne
İlirRuga'yaait Arnavutluk'ta İslâm – Hıristiyanlık Karşılaşması (1385-1600)
adlıçalışma, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı,
DOKTORA TEZİ olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hidayet IŞIK
(Danışman)

Prof. Dr. Şeyket YAVUZ

Yrd. Doç. Dr. Yunus AKYÜREK

Yrd. Doç. Dr. Halim IŞIK

Yrd. Doç. Dr. Salih İNCİ

Tez No : 10135452

Tez Savunma Tarihi : 26/ 12 /2016

ONAY

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ

Enstitü Müdürü

20/01/2017

ÖZET

ARNAVUTLUK'TA İSLÂM – HİRİSTİYANLIK KARŞILAŞMASI (1385-1600)

Bu doktora tezi, Arnavutluk'taki İslamiyet ile Hıristiyanlık dinlerinin 1385-1600 yılları arasındaki genel durumunu inceleyen bir çalışmadır. Ortodoksluk ve Katoliklik iki Hıristiyan mezhebi olmaları sebebiyle, Arnavutluk'un sosyal, politik ve teolojik tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Arnavutların İslâm dinini benimsemeleri, şu hususlara önemli ölçüde ışık tutar: Osmanlı'nın topografyadan daha önce demografyaya önem verme ve insan fethetme anlayışına; topografik ve coğrafya olarak da Arnavutluk, Osmanlı'nın yeni diyarları fethetme hususunda “model üs” olmasına. Öyle görünüyor ki; bu konu ve durum, Osmanlı'ya beş asra yakın bölgede varlığını ve hâkimiyetini sürdürebilme imkânını sağlayan sebeplerin başında gelmektedir.

Coğrafi konumu sebebiyle Arnavut bölgeleri tarih içerisinde değişik işgallere maruz kalmış ve büyük alt-üst oluşların odağında kalmıştır. Kültür ve medeniyetlerin harmanlandığı bu topografya, üzerinde yaşayan farklı sosyal faktörlere ve inançlara birlik ve yeniden diriliş ufku vermiş; tarihe sosyo-kültürel modeller ve tarihî-teolojik tecrübe örnekleri bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, Tarih, Din, Hıristiyan, Hıristiyanlık, Ortodoks – Katolik Kilisesi, Osmanlı, İslâm, İslâmiyet, Müslüman, Din Değiştirme, İhtidâ

ABSTRACT

THE ENCOUNTER OF ISLAM - CHRISTIANITY IN ALBANIAN (1385-1600)

This Ph.D. dissertation is a study aiming at analyzing and evaluating the general situation of the religion of Islam and Christianity in the years between 1385-1600 in Albania. Due to the fact that both Orthodoxy and Catholicism are the sects of Christianity, they are of salient place in the social, political and theological history of Albania. The acceptance of the religion of Islam by the Albanians sheds important lights on the following issues: The Ottomans gave much more importance to the demographic f/actors and the human subject than the geographical and the spatial; in terms of topography and geography, Albania became a fulcrum, “a model base” in the Ottoman expansion strategy of new areas. It would seem that this case and situation is one of the salient causes that made the Ottoman presence in the region for nearly five centuries possible.

Owing to the unique geographical location, the Albanian regions had been gone through various invasions and occupations throughout history as well as at the center of upside-down episodes. This topography that had been blended with many cultures and civilizations has given various social entities and religions a sense of unity and a horizon of revival, setting a stage for history socio-cultural models and the samples of historico-theological experiences.

Kewyords: Albania, History, Religion, Christianity, Orthodoxy, Catholicism, the Orthodox Church - the Catholic Church / Roman Catholic Church, the Ottomans, Islam, the religion of Islam, Muslim, Conversion, Proselytism, *Ihtidâ* / Voluntary Realization.

ÖNSÖZ

Tarihsel olarak kökleri çok eskilere dayanan, nüfus bakımından ve coğrafi açıdan günümüzde küçük bir ülke olan Arnavutluk, Doğu ile Batı medeniyetlerinin bulunduğu bir coğrafyada yer almakta olup, sıra ile Roma, ayrışmadan sonra Batı ve Doğu Roma İmparatorlukları ve akabinde de Osmanlı gibi dünyanın önde gelen güçleriyle sosyal, kültürel, dinî, idarî ve benzer alanlarda karşılıklı ilişki ve etkileşim içerisinde bulunmuştur.

Arnavutların dinî yapısına bakıldığında, paganlıktan Hıristiyanlık inancına ve ardından da kahir ekseriyetinin İslâm dinine geçtiği bilinmektedir. Arnavut halkı, çoğunluk olarak Hıristiyanlık inancına mensup olduğu dönemde, söz konusu dinin iç kavgalarına sahne olmuştur. Arnavutlar kendilerini, Ortodoks-Katolik şeklinde kesin olarak gerçekleştiren Doğu ile Batı ayrışmasının ortasında bulmuştur (1054). Bu durum, halk üzerinde olumsuz etkiler bırakmakla beraber Ortodoks ve Katolik gibi Hıristiyanlığın en büyük iki mezhebine mensup insanları barındırma zenginliğini de elinde bulundurmıştır. Bundan dolayı Arnavutluk; Ortodoks ile Katolik Hıristiyanlığının kesiştiği bir konumda olması açısından son derece önem arz etmektedir. Bu bağlamda; Ortodokslardan Fan Noli (d.1882-ö.1965), Katoliklerden Papa XI. Celement (d. 1649 – ö. 1721), Rahibe Teresa (d. 1910 - ö. 1997) vb. çok sayıda patrik ve dinî şahsiyet bu coğrafyada yetişmiştir. Daha yakın dönemlerde ise, Doğu ile Batı arasındaki dinî çekişmelerin yerini, siyasî çekişmelere bırakmaya başlamasıyla Arnavutlar, Slavlaşma ve Yunanlaşma gibi ideolojik ve etnik baskılara maruz kalmışlardır.

Öyle görünüyor ki; İslâm dininin bu bölgeye ulaşmasıyla birlikte, Arnavutlar zaman içerisinde çoğunlukla gönüllü bir şekilde bu dinî benimsemiştir. Bu dönemde Arnavut bölgelerinde birçok bakımdan yeni bir canlanma ve kalkınma meydana geldiği görülmüştür. Ayrıca Arnavutlar, Osmanlı'da “*besa bes*” ve “*sadakat*” anlayışıyla askeri, ilmi, kültürel vb. alanlarda sundukları önemli hizmetlerle Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan diğer milletlerden daha çok katkıda bulunmuş oldukları söylenebilir. İçlerinden yetişen sadrazam, vezir, paşa vb. pek çok paye ile Osmanlı'da büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Öyle görünüyor ki; Arnavut halkından Hıristiyan ve İslâm dünyasında önemli hizmetlerde bulunan şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Tarih boyunca Osmanlı kültür ve medeniyete tasavvurunun inşasına katkıda bulunan pek çok Arnavut şahsiyeti görmek mümkündür. Şemseddin Sami, Mehmet Akif Ersoy, Muhammed Nâsiru'd-Dîn Elbânî, Abdulkadir Arnavut, Şuayb Arnavut ve diğerlerini bu meyanda zikretmek mümkündür.

Bunlara bağılı olarak şunu idia etmek mümkündür: Arnavut bölgeleri, İslâm coğrafyasının Batı ucunu temsil etmiş olup adeta bu coğrafyayı “korumak” amacıyla sınıra yerleştirilmiş bir uç birliği konumundadır. Bu yönünden olsa gerek, Avrupa’nın birçok ülkesi Arnavutluk’u “Avrupa’nın tek Müslüman ülkesi” olarak nitelendirmektedir.

Bugün olduğu gibi geçmişte de dünyanın farklı yerlerinde dinî ve etnik çatışmalardan dolayı binlerce kişi hayatını kaybederken, Hıristiyanlık ve İslâm Arnavutluk’ta daima bir arada yaşama imkânı bulmuştur. Arnavutluk’taki dinler arası bu güçlü uyum ve hoşgörü “birarada yaşama”nın tarihsel protomodelini teşkil etmiştir. Gerek geçmişteki, gerekse günümüzdeki dinler arasındaki bu uyumu anlayabilmek için, şüphesiz inanç coğrafyasının mahiyetine ve söz konusu inançların halk üzerindeki etkilerine, rollerine vb. faktörlere bakılmasını gerekir. Çünkü Hıristiyanlık ve İslamiyet’in ilk dönemden itibaren birbiriyle olan ilişkisinin bilimsel olarak ele alınması, incelenmesi ve ortaya konulması, gerek Arnavutluk’ta ve gerekse Türkiye’de yaşayan halkın geleceği açısından son derece önem arz etmektedir. Ayrıca Osmanlı’nın Avrupa’ya doğru sınırlarını genişletirken gayrimüslimlere yönelik uyguladığı politikalar çerçevesinde Müslümanların ve gayrimüslimlerin hoşgörü çerçevesinde birlik ve beraberliğe yönelik birlikte hareket etmesi buna örnek olarak verilebilir.

Bu mütevazı çalışmayı yaparken Türkiye’den ve yurtdışından çok sayıda kişinin desteğini gördüm. Burada hepsine ismen teşekkür etmem çok zor; ancak bir kısmına ismen teşekkür etmenin kadirşinaslık gereği olduğunu düşünürüm.

Öncelikle 2005 yılı lisans dönemimden itibaren yardımını ve desteğini esirgemeyen, bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük katkısı bulunan ve ayrıca benim için bir hoca ve danışmandan daha çok şey ifade eden pek değerli hocam Prof. Dr. Hidayet IŞIK’a teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca özellikle bilimsel açıdan yeni bakış açıları kazandıran Prof. Dr. Şevket YAVUZ ve Yrd. Doç. Dr. Yunus AKYÜREK hocalarıma teşekkür ederim. Çalışmamı Türkçe imla kuralları açısından inceleyerek önemli katkılar sunan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyât Bölümünde görevli öğretim üyesi Doç. Dr. Uğur GÜRSU’ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca yardımlarını esirgemeyen kıymetli dostum Yrd. Doç. Dr. Kasım ERTAŞ’a teşekkür ederim.

Hıristiyan literatürü ve benzeri konularda yardımlarını esirgemeyen Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi’nden (Bylis Piskoposu) Asti’ye ve Arnavut Katolik Kilisesi’nden Dom Nikë Ukgjini’ye teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, benden maddî ve manevî desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, mutlu ve zor günlerimde hep yanımda duran, bu yoğun çalışmalarımın dolayısıyla zaman zaman ihmal ettiğim aileme can-ı gönülden teşekkür ederim.

Eserin ilim dünyasına faydalı olmasını dilerim.

İlir RRUGA

Çanakkale – 2016

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ.....	1

BÖLÜM I

1. Demografik Tespit ve Analizler: Arnavut, Arnavutluk Kelimelerinin Etimolojik ve Demografik Kökenleri.....	9
2. Topografik Panorama: Coğrafi Durum	10
3. Kronolojik ve Tarihsel Panorama.....	11
4. Kültürel Panorama: Dil ve Etnisite.....	14

BÖLÜM II

ARNAVUT BÖLGELERİNİN OSMANLI HÂKİMİYETİ ALTINA GİRMESİ

1. Ortaçağ'da Arnavut Prensleri.....	17
2. Osmanlı'nın Arnavut Bölgelerini Ele Geçirmesi	20
2.1. Arnavutluk'ta Osmanlı Otoritesinin Sağlanması	28
3. İsyanların Nedeni ve Dinî Boyutu	36
4. Osmanlı'nın Adalet Anlayışı ve Arnavutluk'taki Yansıması	44

BÖLÜM III

OSMANLI HÂKİMİYETİ ALTINDAKİ ARNAVUT HİRİSTİYANLARI

1. Doğu-Batı Tartışmaları Çerçevesinde Arnavutluk'taki Kiliseler	50
2. Osmanlı Döneminde Arnavutluk'taki Gayrimüslimlerin Statüsü.....	61
3. Arnavut Kiliselerinin Osmanlı ile İlişkileri.....	67

3.1. Ortodoks Kilisesi.....	76
3.2. Katolik Kilisesi	80
4. Osmanlı Döneminde Kiliselerin Şikâyetleri ve Problemleri	85
5. Osmanlı Döneminde Arnavutluk'ta Hıristiyan Mimarisi.....	91
6. Osmanlı Döneminde Arnavutluk'ta Manastırlar ve Hıristiyan Okulları	101

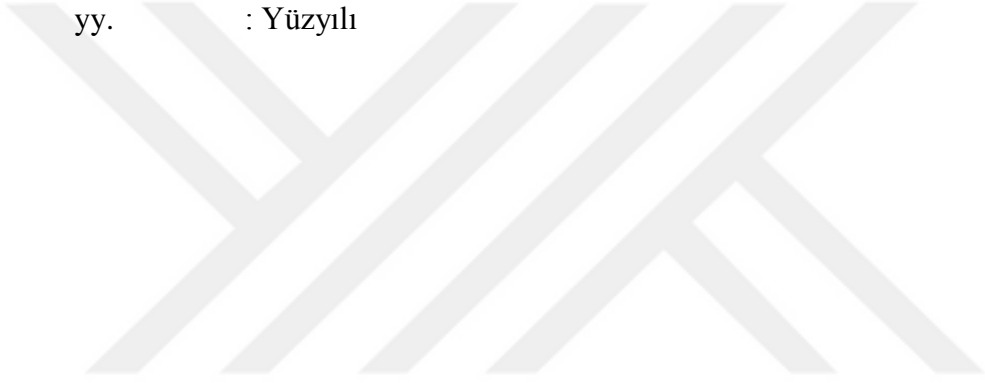
BÖLÜM IV

XVI. YÜZYILA KADAR ARNAVUTLUK'TAKİ İSLAMİYET'İN GENEL PANORAMASI

1. Arnavutların İslâm Dini ile İlk Temasları.....	112
1.1. Osmanlı'dan Önceki İlk Temaslar	112
2. Osmanlı'nın İslamlaştırma Politikaları	117
2.1. Tasavvufî Tarikatların İslamı Yaymadaki Rolü	131
2.2. Osmanlı'da İskân Politikası ve Arnavutluk'taki Yansımaları	134
2.3. Devşirme	139
2.4. Eğitim Çalışmaları.....	145
3. Müslüman ve Hıristiyanların Sosyo-Kültürel Açından Etkileşimleri.....	151
4. İslamlaşma İle İlgili Değişik Görüşler	158
SONUÇ	170
KAYNAKÇA.....	174
EKLER	197

KISALTMALAR

AA.	: The Ancylopedia Americana
AOK.	: Arnavut Ortodoks Kilisesi
b.	: bin
Bkz.	: Bakınız
BOA,MD.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defterleri
c.c.	: celle celaluhu
C.	: cilt
çev.	: çeviren
d.	: doğum
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dip.	: Dipnot
EIMW.	: Encyclopedia of İslâm and the Muslim World
EL.	: Encyclopedia of Linguistics
H.	: Hicri
h.	: hüküm
haz.	: Hazırlayan
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
km.	: Kilometre
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milatan önce
M.S.	: Milatan sonra
m ² .	: Metrekare
No.	: Numara

- ö. : Ölümü
s. : Sayfa
s.a.v. : salallahu aleyhi ve selem
S.H. : Studime Historike
T. : Türkler
thk. : Tahkik eden
y.e.y. : yayin evi yok
y.t.y. : yayin tarihi yok
yy. : Yüzyılı
-

GİRİŞ

1. Konu

Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde Arnavutlar, Hıristiyanlığın Ortodoks ve Katolik mezheplerine mensuptular. Bu dönemde Ortodoksların Katoliklere nazaran daha kötü bir durumda olduğu bilinmektedir. Katoliklerin gerek Osmanlının Arnavutluk’u hâkimiyeti altına almaya çalıştığı dönemde, gerekse Osmanlıya karşı meydana gelen birçok isyanın başında yer almaları gibi birtakım siyasî faaliyetlerinden dolayı birçok Katolik din adamı göç etmek zorunda kalmıştı. Arnavutluk’ta kalan din adamları ise hem sayıca hem de bilgi düzeyi açısından halkın ihtiyaçlarını karşılamayacak duruma gelmişlerdi. Bu durum Katoliklerin Ortodokslardan daha geride kalmalarına neden olmuştur. Bu dönemde Katolik Kilisesi’nin iç ve dış problemlerle uğraştığı; Ortodoksların ise İstanbul’un Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği dönemde kendilerine verilen ayrıcalıklardan istifade ederek Arnavut bölgelerinde daha rahat hareket ettikleri ve faaliyetlerini daha rahat yürüttükleri görülmüştür.

Ortodoks ve Katolikler Osmanlı coğrafyasındaki diğer gayrimüslimler gibi inanç ve ibadet özgürlüğüne sahip olup, herhangi bir dinî baskıya maruz kalmamakla beraber Osmanlı’nın Arnavutluk’ta yürüttüğü İslâm dinini yayma politikası olumlu sonuçlar vermiştir. Ortodoks ve Katoliklerin İslâm’ın yayılmasını engellemek için yürüttükleri faaliyetler bir netice verememiş ve tarihi süreç içerisinde Hıristiyanlık inancına sahip Arnavutların yaklaşık olarak %70-80’i İslâm dinini benimsemiştir.

Arnavutlar ve Osmanlı söz konusu olduğunda “Arnavutların Müslümanlaştırılması” konusu gerek Arnavut, gerekse yabancı yazar ve araştırmacılar tarafından tartışmaların merkezi haline getirilmiştir. Bu konu birçok araştırmacı tarafından tartışılarak birtakım görüşler ortaya konulmuştur. Konu ile ilgili yapılan araştırmaların bir kısmı taraflı çalışmalar olarak görülse de farklı görüşlerin ortaya konulması konunun değişik yönlerinin açığa çıkması adına faydalı görülmüştür. Bu çerçevede Osmanlı’nın bu bölgeye gelişi bazıları tarafından dinî, sosyal, kültürel, ekonomik vb. açıdan Arnavut tarihinin 500 yıla yakın süren en karanlık döneminin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Böylece bu konu hakkında oluşturulmuş literatür vasıtasıyla siyasî, dinî vb. amaçlar doğrultusunda olumsuz bir Osmanlı

algısı yaratılmıştır. Bu olumsuz algı oluşturulurken özellikle Arnavutların çoğunluğunun Müslüman olması konusu üzerinde durulmaktadır. Bu konu işlenirken Osmanlı hakkında aşırıya kaçan ve bilimsel dayanağı olmayan birtakım ithamlarda bulunmaktadır. Osmanlı'yı kötüleyen bu çalışmaların, özellikle Enver Hoxha'nın komünizm döneminde meydana gelmiş olması dikkat çekicidir. Tarihçi Dritan Egro Osmanlı dönemine ait çalışmalara önem verilmediğini ve bu konuda yapılan objektif çalışmaların da rejim tarafından baskılandığını ifade etmektedir.¹ Osmanlı hakkındaki bu ithamlar Osmanlı'dan önceki dönemde bu bölgede gerçekleştirilen işgalleri gölgede bırakmaktadır.

Öte yandan bazı araştırmacılar Arnavutların Osmanlı hâkimiyeti altına girmesinin Arnavut tarihinde önemli kırılma noktalarından biri olduğunu ve yaşanan uzun ve karanlık dönemin ardından dinî, sosyal, ekonomik, kültürel vb. konularda bir aydınlanma gerçekleştiğini dile getirmiştir. Çünkü Hıristiyan Arnavutlar her ne kadar resmî dinî İslâm olan Osmanlı'nın hâkimiyeti altına girmiş olsa da zimmî anlaşması ile dinî, sosyal, kültürel vb. değişik alanlarda varlıklarını aynı şekilde hatta bazen de daha iyi şartlarda sürdürebilmiştir. Ancak bu olumlu ve objektif yaklaşımlar Osmanlı ve kısmen de İslâm dini hakkında günümüze kadar gelmiş olan olumsuz ve önyargılı düşüncelerin giderilmesi noktasında ciddi bir mesafe alınmasını sağlayamamıştır. Bu çerçevede çalışmamızda, Arnavut Hıristiyanların Osmanlı dönemindeki panoraması ve İslâm dinini benimsemelerinin sebepleri gibi konular üzerinde durularak Arnavutların gerçek durumunun ne olduğunun belirlenmesi ve ortaya konulması amaçlanmıştır.

Osmanlı ile asırlarca birlikte yaşamış olan Arnavutların, bu tarihi süreçteki dinî değişimleri ve İslâmın bölgede yayılması süreci Dinler Tarihi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Böylece Osmanlı'nın Arnavutluk'taki sosyal, kültürel ve dinî etkisi de farklı yönleriyle ortaya konulmuş olacaktır. Daha önce "Dinler Tarihi" açısından bu meselenin hiç çalışılmamış olması konuyu daha da önemli kılmaktadır. Ayrıca konunun bilimsel kriterlere göre ve objektif bir şekilde ele alınması yukarıda zikrettiğimiz tartışmaların açığa kavuşturulması açısından da önem arz etmektedir. Bunun yanısıra bu alanda günümüze dek varlığını koruyan bilgi boşluğunun da bir nebze olsa giderilmesi ümit edilmektedir.

Türkler ile Arnavutların ilk karşılaşmalarından itibaren günümüze kadar olan tarihî süreç ile ilgili kaleme alınan çalışmalarda öne çıkan ve ilgi çeken iki konunun Arnavut

---

¹ Dritan Egro, *Historia dhe Ideologjia (Nje qasje kritike studimeve osmane ne historiografine moderne shqiptare)*, Maluka, Tirane 2007, s. 13, 18, 23-26.

Hıristiyanlar ile İslâm dinini benimsemiş Arnavutlar olduğu görülmektedir. Aslında Osmanlı döneminde Arnavutluk'taki gerek Hıristiyanların, gerekse Müslümanların durumunu araştırmak ve ortaya koymak Arnavutlar açısından önemli olduğu kadar Türkler için de son derece önem arz etmektedir. Çünkü Osmanlı sisteminin en iyi uygulandığı yerlerden biri olması sebebiyle dinî, sosyal, kültürel, askerî, ekonomik vb. alanlarda gayrimüslimlerle bir arada yaşamaları ve ayrıca Osmanlı'nın Balkanlar'da ve Avrupa'da gerçekleştirdiği seferler açısından Arnavutluk'un örnek teşkil edebilecek bir düzeyde olduğu söylenebilir.

Arnavutların çoğunlukla İslâm dinini benimsemeleri sonucu etrafındaki Hıristiyan ülkelerin ortasında ada konumunda bulunduğu görülmektedir. Bu konunun Dinler Tarihi açısından araştırılmasının şüphesiz hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar için büyük bir öneme sahip olduğu ve diğer ülkelerle dinî, kültürel, sosyal, ekonomik, tarihsel vb. açılardan daha iyi ilişkiler kurma noktasında yardımcı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışmanın Türkiye Cumhuriyeti ve Arnavutluk Cumhuriyeti arasında dinî, ticarî, teknolojik, kültürel vb. değişik alanlarda gerçekleştirilen ilişkilere katkıda bulunacağı öngörülmektedir. Bunun yanısıra çalışmamızın ileride bu konu etrafında yapılacak çalışmalara da katkı sunması beklenmektedir.

2. Kılavuz: Araştırmanın Metodu

Konumuzun çerçevesi olan Arnavutluk'ta İslâm ile Hıristiyanlık dinlerinin birlikte yaşamaları ve meydana gelen değişiklikleri araştırırken, onların gerçekliklerini çarpıtmayacak bir yöntemle işe koyulmak şüphesiz büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla çalışma hakkında şahsî düşünceler, inançlar veya olması gerektiği düşünülen şeyler yerine bilimsel bir anlayış ve çalışmanın gereği olarak bahsedilen dönemle ilgili olup bitenleri objektif bir bakışla, mümkün olabildiğince her görüşe eşit mesafede yaklaşarak gerçeklerin ortaya konulmasına gayret gösterilmiştir.

İncelenen her konuyla ilgili hem İslâmî kaynaklar hem de Hıristiyan kaynaklarındaki bilgi ve düşünceleri aktarmaya yer verilmek suretiyle okuyucuya somut bir tablo çizilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada, Dinler Tarihi alanında kullanılan yöntemlerden yararlanılmış ve gereklerine göre kavramsal çerçeve açısından gerçeğin ortaya çıkarılması, konunun karanlık yönlerinin aydınlığa çıkarılması açısından başlıca olarak *fenomenolojik* metot kullanılmıştır. Bunun yanında Arnavutluk'ta uzun bir zaman geçmesi ile birlikte meydana gelmiş olan bir İslamlaşma söz konusu olduğundan dolayı Dinler Tarihi disiplini açısından din değiştirme

durumu birden meydana gelmemiş olup uzun bir tarihi süreç içerisinde meydana gelmiş olması nedeniyle *tarihsel* metottan da yararlanılmıştır. Aralarındaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konması için zaman zaman *karşılaştırma* ve nedensel karşılaştırma yönteminden de mümkün olduğunca yararlanılmıştır. Ayrıca çalışma esnasında elde edilen bilgiler *nitelendirme ve hermeneutik* metodun ışığında incelenerek gerçeklerin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır.

Bu çalışmada zorunlu olarak bir takım isimlerin farklı versiyonları kullanılmıştır. Tezin çalışma sınırları çerçevesinde bakıldığında her ne kadar Doğu Roma İmparatorluğu adının kullanılması daha uygun görülse de isim kargaşasına mahal vermemek amacıyla Türkçeye mâl olmuş Bizans İmparatorluğu kelimesi ve Konstantinopolis yerine İstanbul isminin kullanılması tercih edilmiştir. Arnavutça yer isimlerinde ise Osmanlıca veya Türkçe kullanılışı olan İşkodra şehri yerine Shkoder, Dıraç yerine Durrës, Akçahisar yerine Kruja gibi günümüz Arnavutça kullanılışına uygun şekiller tercih edilmiştir. İsim karışıklığının giderilmesi adına bir diğer hatırlatma da Arnavutluk millî kahramanı olan Arnavutça Gjergj Kastriot Skenderbeu yerine Türkçe kullanılışı olan İskender Bey'in tercih edilmiş olmasıdır. Farklı versiyon kullanımının ana sebebi ise isim kargaşasına mahal vermemek, günümüzdeki okuyucu ve araştırmacılar açısından daha kolay bir ulaşılma imkânı sunmak, söz konusu isimlerin Arnavut ve Türk-İslâm kültüründe ve literatüründe yaygın olarak bu şekilde bilinmesidir.

Yer ve şahıs isimlerinin daha iyi anlaşılması için ilk kullanılıştaki ihtiyaç duyulacak olan isimler Arnavutça Mirahor (İmrahor) İlyas Bey şeklinde parantez içerisinde Türkçesi ile belirtilmiştir. Ancak gerek ilk kullanılıştaki bu şekilde kullanılmasına ihtiyaç duyulan, gerekse duyulmayan isimlerin daha sonra tekrar kullanılması halinde yalnız bir kullanılış şekli tercih edilerek sona kadar aynı şekilde devam edilmiştir.

Çalışmada alıntı yapılmış yerlere sadık kalmak amacıyla orijinal metinde geçen Türkçe, Latince, Rumca veya Yunanca kelimeler oldukları gibi aktarılmıştır. Yalnız dikkat edilmesi gereken hususlardan biri çalışmada incelenen dönemde kullanılan Türk, Rum ve Latin kelimeleri irkî anlamda kullanıldığı gibi ayrıca Türk (Müslüman), Rum (Ortodoks), Latin (Katolik) ve Sırp (Sırp Ortodoks) gibi ait olduğu dine göre bir anlam² taşıdıklarını hatırlatmakta da fayda vardır. Örneğin; Rumeli'de İslâmiyet Türkler vasıtasıyla yayıldığından dolayı Türk ve Müslüman kelimeleri, birbiriyle eş anlamlı olarak

² Ludovik Shllaku, Shkollat Klerikale (Veshtrim historik nga fillimet deri me 1924- monografi), Camaj-Pipa, Shkoder 2002, s. 34.

kullanılmıştır. Böylece Türk denildiğinde Türk milleti kastedildiği gibi İslâm dinini benimsemiş yerli Müslümanlar da kastedilmiş olabilmektedir. Türk kelimesi Rumeli’de ırktan çok din anlamında yani Müslüman anlamında kullanılmıştır. Çünkü Türk kelimesi Türk’ün inancını benimsemiş kimse anlamını taşımaktadır.³ Anlaşılacağı üzere asıl metne sadık kalmak amacıyla alıntıda yer almış olan Türk, Yunan ve Latin kelimelerinin kullanıldığı yere göre ırk anlamında değil, din anlamında da kullanıldığı olmuştur.

3. Kapsam ve Sınırlamalar

Arnavutluk’ta İslâm – Hıristiyanlık Karşılaşması (1385-1600) adlı tez çalışmasının tarihî kapsamından anlaşılacağı üzere bu çalışma, Osmanlıların Arnavutlar ile en ciddi karşılaşması olan 1385 yılında meydana gelen Savra savaşı ile başlamakta olup, Osmanlı’nın Arnavutluk’ta sistemini tam olarak oturtmuş olduğu ve ciddi oranda Arnavut Müslümanlarından söz edilebilen 1600 yılına kadar geçen süre ile sınırlıdır. Bu çerçevede çalışmada başta Hıristiyanların genel durumları ve ardından Osmanlı ile olan ilişkiler incelenerek daha sonra Arnavutların İslâm dinini benimsemesine kadar geçen süre içerisindeki dinî tartışmalar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bunlarla alakası olan konulara da değinilmiştir.

Tarih içerisinde Arnavutluk’un coğrafi sınırları her ne kadar daha geniş olsa da bu çalışma yalnız günümüzdeki Arnavutluk’un sınırları çerçevesindedir. Bu doğrultuda günümüzde Arnavutluk’un sınırları dışında olan Arnavut Hıristiyan ve Müslümanlarla ilgili

³ Mehdi Frashëri, *Historia e Lashte e Shqipërisë dhe e Shqiptarëve*, Phoenix, Tiranë 2000, s. 23.

Bu şekildeki kullanım birçok eserde ve arşiv belgelerinde görülmektedir. Bu konuyla ilgili birkaç örnek vererek konunun daha iyi anlaşılacağını düşünüyoruz:

“Avlonya’da bizi Avlonya doğumlu bir Türk (Müslüman) ve birkaç Yunan (Ortodoks) karşıladı (Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII per historine e Shqiperise*, I. (1507-1592), Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 1989, s. 346-347, 375).

İrk (Türk) ve inanç (İslâm) kelimeleri nasıl bir bütün oluşturmuşsa, bu belgelerde de ırk (Yunan) ve inanç (Ortodoks Hıristiyanları) kelimelerinin birbirini karşıladığı görülmektedir. (Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII per historine e Shqiperise*, II. (1593-1602), Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 1990, s. 14-15).

Yunan ve Ortodoks tabiri ile ilgili geniş bilgi için Bkz: (Zamputi, Injac; Stavri Naçi; Zija Shkodra, *Burime te zgjedhura per historine e Shqiperise (Shqiperia nen sundimin feudal – ushtarak Otoman 1506-1839)*, III, Universiteti Shtetëror i Tiranës - Instituti i historise dhe i gjuhesise, Tiranë 1961, s. 5). Dukakin meclisinde şöyle bir ifade vardır: “Ayaklanmalara bütün Yunan inancına sahip olan Arnavutlar (Ortodokslar) ve Sırp inancına sahip olanlar (Sırp Ortodoks mezhebinde olan Arnavutlar) katılacaktır. (Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 7).

XIV. yy.’in başlarında *arbanit* ve *albanit* kelimelerinden Katolik Arnavutlar anlaşılırdı. (Kristo Frashëri, “Trojet e Shqiptarëve ne shek. XV”, *Konferenca e Dyte e studimeve Albanologjike (12-18 Janar 1968)*, I, Universiteti Shtetëror i Tiranës-Instituti i historise dhe i gjuhesise, Tiranë 1969, s. 112).

meydana gelen durumlar dâhil edilmemiştir. Fakat günümüzde coğrafi sınırlarının dışında kalmış olan Budva ve Tivar gibi yerlerde değişik görevler üstlenen Marin Bizi gibi şahsiyetlere yer verilmiştir. Bu gibi kimselerin o dönemde Arnavutluk'un kuzeyinde de değişik görev ve faaliyetler yürütmüş olmaları nedeniyle çalışmada yer almaları uygun görülmüştür. Şüphesiz bu çalışmada Arnavutluk'taki Hıristiyanların ve Müslümanların panoramasının Dinler Tarihi bakışıyla ele alınmış ve yapılan değerlendirmelerin bu doğrultuda olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Bu şekilde elde edilen sonuçlar da belirtilen coğrafi konum ve zamanla sınırlıdır.

İşte bütün bu saiklerle hazırlanan bu çalışma bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, etimolojik ve demografik, topografik durum, kronolojik ve tarihsel, dil ve etnisite bakımından Arnavutluk'un ve Arnavutların panoraması aktarılmaya gayret edilmiştir.

İkinci bölümde, Arnavut bölgelerinin Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi ele alınmıştır. Bu konuda başta Arnavutluk'taki yerel güçlerin genel durumu ve bu yerel güçlerin Osmanlı ile ilk temasları incelenmiştir. Osmanlının bu bölgelerde hâkimiyetini sağlamlaştırırken önemli bir takım isyanlarla karşılaştığı ve isyanların dinî boyutunun ne ölçüde olduğu ile ilgili bilgiler aktarılmıştır. Bunun yanında Osmanlı'nın Arnavut bölgelerindeki gayrimüslimlere yönelik gerçekleştirdiği belli başlı uygulamalara da değinilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Arnavut bölgelerindeki Hıristiyanların genel durumu aktarıldıktan sonra Osmanlı ile olan münasebetlerini ve kendilerine değişik alanlarda verilen haklar incelenmektedir. Ayrıca önemli konulardan biri olan Hıristiyan eğitimi de ele alınmıştır. Osmanlı döneminde Hıristiyan mimarisinin nasıl bir şekil aldığı ve bununla ilgili Osmanlının bakışının ne olduğuna dair bilgiler aktarılmıştır.

Dördüncü bölümde ise Arnavut halkının İslamlaşmasını sağlayan Osmanlı politikaları ve tasavvufi tarikatların rolü, eğitim çalışmaları ve iskân gibi hususlara değinildikten sonra Müslüman – Hıristiyan halk arasındaki sosyo-kültürel vb. etkileşimler sonucu İslamlaşmayı hızlandıran sebepler ve bu konu hakkında ileri sürülen değişik düşünceler değerlendirilmiştir.

4. Kaynakça Değerlendirmesi

Çalışmayı ve özellikle kaynakçayı oluştururken çok geniş bir perspektif doğrultusunda araştırmalar yapılmıştır. Değişik kaynaklarda yer alan önemli bilgilerden alıntı konumunda olan bilgilerin alıntı yapıldıkları asıl eserlere ulaşılmaya çalışılarak bilgileri doğrulama yoluna gidilmesi tercih edilmiştir. Bu şekilde tarih, rakam, yer ve şahıs isimleri vb. hususunda yapılan yanlışların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada her zaman birinci kaynağın tercih edilmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle konunun en uzman şahsiyetleri olan Türkiye’de Halil İnalçık, Ekrem Hakkı Ayverdi, Ahmet Akgündüz, İsmail Hakkı Uzunçarşılı; Arnavutluk’ta Injac Zamputi, Selami Pulaha, Hasan Kaleshi, Ferit Duka, Dritan Egro; Balkanlar ve Batı’da Aleksander Popovic, Milan Šufflay, Marcin Czerminski, Zef Valentini, Machiel Kiel, Thomas W. Arnold vb. gibi şahsiyetlerin çalışmaları öncelikle gözden geçirilmiştir.

Bu çalışmada ağırlıklı olarak Arnavutça olmak üzere Türkçe, Osmanlıca (*Mühimme Defterleri* vb. kayıtlar), İngilizce ve Arapça kaynaklara başvurulmuştur. Eserler en başta geniş bir şekilde arşiv belgelerinden, dönemde bölgede Vatikan, Napoli ve Venedik gibi hâkim güçlerin günlük raporları, seyyah ve benzerlerinin Latince olarak kaleme aldığı notların Latince aslı ve yanında Arnavutça şeklinde Injac Zamputi’nin, *Dokumente te shekullit XV per historine e Shqiperise*, IV (1479-1506)... adlı eserin ve benzer çalışma koleksiyonlarından oluşmuş ve bunların hepsi detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bunlara ek olarak Selami Pulaha’nın çalışmalarına da aynı şekilde başvurulmuştur. Ayrıca Zef Valentini’nin Arnavutluk ile ilgili kitap çalışmaları incelenmiştir. Bunların yanında Arnavutluk’ta *Studime Historike* gibi en prestijli hakemli akademik dergilerde yer alan yüzlerce çalışma gözden geçirilmiştir. Hatta ilk bakışta “*Türkiye’nin kadınları ve folklorik özellikleri*” gibi konu ile alakasız görünen eserlerin Osmanlı döneminden bahseden yerleri incelendiğinde Arnavutluk ve konumuzla birebir alakalı olduğunun ortaya çıkmasıyla bu şekilde bilgi kayıpları engellenmeye çalışılmıştır.

Literatür taraması yönteminin yanında Arnavutluk’ta dinî kurumlar ile temas kurularak konu hakkında tartışma ortamı oluşturulmuş ve öneriler doğrultusunda ilerleme kaydedilmiştir. Bu çerçevede Arnavutluk’ta literatür toplama amacıyla uzun bir müddet ikamet edilmiştir. Ülkenin başkenti Tiran’da bulunan *Biblioteka Kombetare* (Milli Kütüphane), *Instituti i Historise* (tarih enstitüsü), *Akademia e Shkencave e Shqiperise* (Arnavut Bilimler Akademisi) ve Shen Vlash Durrës’taki “*Akademia Teologjike Ngjallja e*

Krishtit” adlı Ortodoks kompleks kütüphanelerinden ve *Shtepia e Librit Katolik Genizah* (Genizah Katolik Kitabevi), *Libraria e Kishes Otosefale Shqiptare* (Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi Kitabevi) vb. yerlerden de yararlanılmıştır. Bunların yanında eski eserlere ulaşmak amacıyla uzun ve titiz bir çalışma ile eski kitap satıcılarına ulaşılarak önemli eserler temin edilmiştir. Ayrıca Kosova Priştine’de bulunan Kosova millî Kütüphanesinden ve Kosova’da değişik kitabevlerinden sipariş vb. yollarla eserler temin edilmiştir.

Türkiye’de ise Ankara’daki Millî Kütüphane, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İSAM kütüphanesi (TDV İslâm Araştırmalar Merkezi), IRCICA Kütüphanesi, İLAM Kütüphanesi ve Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Kütüphanesi gibi kütüphanelerden ve gerek Türkiye’de, gerekse Arnavutluk’ta farklı yerlerde Arnavutluk’un Hıristiyanlık ve İslamiyet’le ilgili eserlerinden de yoğun bir şekilde yararlanılmıştır.

Ayrıca günümüzde bilgi ve habere ulaşmada en büyük kolaylığı sağlayan teknolojilerden de geri kalmayarak www.jstor.com, <https://books.google.com.tr/>, www.ccel.org, www.forgottenbooks.org, <https://openlibrary.org/>, www.press.uchicago.edu, <http://www.e-booksdirectory.com/> gibi konulardaki geniş bir şekilde internet sitelerinin arşivlerinde yayınlanan online veya pdf formatlı kaynak erişimlerinden faydalanılmıştır. Bunun yanında şahsî bilgisayarımda şimdiye kadar oluşturmuş olduğum İngilizce ve Türkçe, başlıca dinler tarihi, tarih, ansiklopedi vb. gibi orijinal nüshalardan taranmış olan PDF formatındaki çok geniş arşivimden yararlanmış bulunmaktayım.

Çalışma konumuz Hıristiyanlığı ve İslâmiyet’i içerdiğinden dolayı bibliyografya oluşturma çalışmasına uzun bir zaman ayrılmış ve yapılan bütün çalışmalar bir arada toplandıktan sonra İSAM Kütüphanesinde her biri sırayla titiz bir şekilde incelenerek fişlemeye geçilmiştir. Ancak bu çalışmalar yapılırken karşılaşılan en büyük sıkıntı ve zorluklarından birisi bu konu ile ilgili yapılmış çalışmaların az olması ve yapılmış çalışmaların büyük bir çoğunluğunun objektiflik ilkesinden uzak olup gerçeği yansıtmaktan çok değişik amaç ve hedefleri ortaya koymaya çalışmış olmasıdır. Ayrıca konu ile ilgili yapılan bu yanlı çalışmaların ortak noktalarından biri de benzer bilgi, ifade ve cümle tekrarlarının meydana gelmesinin yanında birçoğunun aynı kaynaktan beslenmiş olması nedeniyle yeni fikir ve yenilikler konusunda oldukça fakir bir görüntü arz etmesidir. Bir başka sıkıntı ise Arnavutluk’taki kütüphane vb. yerlerde verileri temin etmede hem prosedürün çok yavaş işliyor olması hem de bu noktada sunulan hizmetin oldukça kısıtlı olmasıdır.

BÖLÜM I

1. Demografik Tespit ve Analizler: Arnavut, Arnavutluk Kelimelerinin Etimolojik ve Demografik Kökenleri

Tez çalışmasının sınırları günümüzdeki Arnavutluk bölgesini kapsamakta olup konu ile ilgili genel bir bilginin verilmesi yerinde olacaktır. Arnavutluk Devleti'nin resmî adı Arnavutluk Cumhuriyeti'dir. Arnavut dilindeki karşılığı “*Republika e Shqipërisë*”, İngilizcede ise “Republic of Albania”dır. Başşehri Tiran'dır.⁴ Türkçede “Arnavutluk” ve “Arnavut” kelimeleriyle ifade edilmektedir. Ayrıca Arnavut kelimesinin “Arberia” kelimesinden türetildiği dile getirilmektedir.⁵ Türkiye dışındaki dünya devletleri ise Arnavutluk'u ifade etmek için “Albania”, Arnavut halkını ifade etmek için ise “Albanian” kelimesini kullanmaktadır.

“Albania” kelimesiyle ilgili olarak, İskenderiyeli Coğrafyacı ve Astronom olan Klaud Ptolemeu ilk defa Alban milletinden bahseder ve başşehrini de Durrës şehrinin arkasında yer alan Albanopolis olarak zikreder.⁶ Albania kelimesi “Alb” kökünden gelmekte ve Keltçe'de “dağ” anlamını ifade etmektedir. Keltler ile İlirialılar aynı kökten gelmektedir. Ayrıca Eski Yunan ve Romalıların Dağıstan ve Kafkasya'nın Şirvan nahiyelerini Alb ve Albania kelimeleriyle isimlendirdiği görülmektedir. Eski zamanlarda İskoçya'nın da bu isimle adlandırıldığı bilinmektedir.⁷ Alb ve Albania gibi aynı kelimelerin kullanılması ile ilgili en doğru yaklaşım ise Alb ve Albania kelimelerinin “dağ” anlamına gelmesinden ve bu yerlerin genelinin dağlık olmasından dolayı bu ismi almış olmaları düşüncesidir. Çünkü bu yerler

---

⁴ Leonard Newmark, “Albanian”, *Encyclopedia of Linguistics*, I, Editor Philipp Strazny, Fitzroy Deaborn, New York, 2005, s. 31; Jacob E. Safra, “Albania”, *Encyclopedia Britannica* (2009 Book of the Year), Encyclopedia Britannica, Inc. Chicago ABD 2009, s. 507.

Günümüzdeki Arnavutluk Cumhuriyeti sınırları dışında yer alan Yunanistan, Makedonya, Kosova, Sırbistan ve Karadağ'daki Arnavut bölgeleri, (Arnavutluk'tan koparılmış bölgeler) Arnavut topraklarının 2/3'ünden fazlasını oluşturmaktadır.

⁵ K. Süsseim, “Arnavutluk”, *İslam Ansiklopedisi*, (çev. Heyet), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 574-575. Ayrıca Bkz: “Bilgehan Pamuk, “XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti – Arnavutluk İlişkileri”, *Yeni Türkiye*, 66/2015, s. 659”.

⁶ Geniş bilgi için Bkz: “*Historia e Popullit Shqiptar*, (Heyet), I, Akademia e Shkencave e Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 2002, s. 347; Pjeter Pepa, *Tragjedia dhe lavdia e klerit kalotik ne Shqiperi*, I, Tiranë 55, Tiranë 2007, s. 43; Dritan Egro, *Islam in Albanian Lands during the First Two Centuries of the Ottoman Rule*, Bilken University, (yayınlanmamış doktora tezi), Ankara 2003, s. 34”.

⁷ Sami Frashëri, *Shqiperia dhe Shqiptaret*, (çev. Zyber Hasan Bakiu), Dajti, Tiranë 2002, s. 31.

arasında herhangi bir akrabalık bağı bulunmamaktadır.⁸ Ancak Arnavutların tarihte Albanenses, Arbanenses, Arbanoi gibi isimlerle de adlandırıldığı bilinmektedir.⁹

2. Topografik Panorama: Coğrafi Durum

Arnavutluk, Avrupa'nın Balkan Yarımadası'nda bulunan küçük ülkelerinden biri olup Avrupa'nın tek Müslüman ülkesidir.¹⁰ Arnavutluk'un ülke sınırları ile ilgili ilk olarak şunu belirtmekte fayda vardır. Arnavutluk'un coğrafi, linguistik, siyasî ve dinî sınırlarını belirtebilmek bir hayli zordur. Arnavutların sınırları etrafında yer alan farklı kavimler tarafından sürekli saldırıya uğraması dolayısıyla etnik sınırlarını tam olarak çizmek neredeyse imkânsızdır.¹¹ Zaman içerisinde gerçekleşen siyasî değişiklikler, çalkantılar bu sınırlarda sürekli değişiklikler meydana getirmiştir.¹² Nüfusuna baktığımızda, günümüzdeki Arnavutluk'un %98'i Arnavutlar'dan oluşmaktadır. Geri kalan halk ise Yunan, Sırp, Bulgar ve Romendir.¹³

Arnavutluk Kuzeyi'nde Karadağ, Kuzey Doğusu'nda Kosova, Doğusu'nda Makedonya ve Güneyi'nde Yunanistan ile komşudur. Ayrıca ülkenin Batısında Adriyatik Denizi ve Güneybatısında İyonya (Deti Jon) Denizi'ne kıyısı vardır. Ülkenin batısının İtalya ile sınırı vardır. Arnavutluk'un yüz ölçümü 28.748 km olup sınırlarının tamamı 1.272 km'dir. Bunların 472 km'sini deniz sahili oluşturmaktadır.¹⁴

Adriyatik Denizi ve Yanya Denizi'ne 362 km sahil şeridi olan ülkenin %70'i dağlık ve yerleşime açık değildir. Arnavutluk'un 3/2'si deniz seviyesinden 1000 m yüksekliktedir.¹⁵ Dağlar Yugoslavya'nın batısında Adriyatik Denizi'ne paralel olan Dinar

⁸ Robin Hanbury-Tenison, *Land of Eagles (Riding through Europe's Forgotten Country)*, I. B.Tauris, Londra 2009, s. XVII.

⁹ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III İstanbul 1991, s. 384; Metin İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, Gelenek yayıncılık, İstanbul 2004, s. 37.

¹⁰ Ian Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to the Market*, Routledge, Londra ve New York 2003, s. 268.

¹¹ K. Süsseim, "Arnavutluk", *İA*, s. 573.

¹² Jacques Bourcat, *Shqiperia dhe Shqiptaret*, (çev. Asti Papa), Dituria, Tiranë 2004, s. 22.

¹³ Nicholas C. Pano, "Albania", *The Encyclopedia Americana*, I, Americana Corporation, New York 1968, s. 477.

¹⁴ Mathieu Aref, *Shqiperia (Historia dhe Gjuha) ose odiseja e pabesueshme e nje populli parahelen*, (çev. Iliriana Angoni), Plejad, Tiranë 2007, s. 131; Ayrıca K. Süsseim, "Arnavutluk", *İA*, s. 573; Pjeter Pepa, *Tragjedia...*, s. 42; Jacques Bourcat, *Shqiperia dhe...*, s. 22-24; Leonard Newmark, "Albanian", *EL*, s. 31; Robin Hanbury-Tenison, *Land of Eagles...*, s. 10; Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, III, s. 383; Peter R. Prifti, "Albania", *Encyclopedia of the Developing World*, I, Routledge, New York 2006, s. 26.

¹⁵ Jacques Bourcat, *Shqiperia dhe...*, s. 26.

Alpleri'nin Kuzey Arnavutluk'taki uzantılarıdır ve Arnavutluk Alpleri adıyla anılmaktadır. En yüksek dağı 2,753 m yüksekliğe sahip olan ve Makedonya Cumhuriyeti sınırında bulunan Korab Dağı'dır. Arnavutluk'un kıyı kesiminde ılık, içerideki dağlık kesimlerinde ise sert ve soğuk bir iklim hüküm sürer.¹⁶ Ülke yüz ölçümünün üçte biri ormanlarla kaplıdır. Arnavutluk'un en önemli ırmakları Drini i Zi, Drini i Bardhe (Kara ve Ak Drin), Mat, Erzen, Shkumbini, Seman ve Vjosa Irmağı'dır.

Arnavutluk'ta, Adriyatik'e paralel olarak kuzeye ve güneye doğru uzanan ana dağ sırasından birçok kol çıkmaktadır. Ülke, tepelerle ve derin vadilerle kaplıdır. Anlaşılacağı üzere Arnavutluk daha ziyade dağlık bir ülke olmasına rağmen yeşillik hâkim olup toprakları verimlidir. Arnavutluk sınırları içerisinde neredeyse her çeşit iklim görülmektedir. Güney kesim ve kıyıya yakın yerler sıcaktır ve burada portakal, üzüm, nar, incir ve diğer meyveler bolca yetişir. Denizden uzaklaştıkça da soğukluk artar.¹⁷

Günümüzde ülkenin en önemli şehirleri Tiranë, Durrës, Elbasan, Shkoder, Gjirokastër, Vlorë, Korçë ve Kukës'tir.¹⁸ Osmanlı döneminde ise en önemli yerlerinin Yanya, Shkoder, Manastır ve Kosova vilayetleri olduğu ve bunların toplam 2.600.000 nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunun 1.5 milyonunu Arnavut nüfus, geri kalanını ise Türk, Ulah, Bulgar, Yunan, Sırp ve Çingeneler teşkil etmekte idi.¹⁹ Bu rakam büyük ihtimalle Osmanlı'nın 1912 yılında bu bölgeden çekildiği tarihte mevcut olan nüfustur.

3. Kronolojik ve Tarihsel Panorama

Arnavutların kökeni Pelasglar olarak görülmektedir. Pelasglar ise Avrupa'nın en eski kavmi olarak bilinmektedir. Yunanlılar da kökenlerini Pelasglar'a dayandırmaktadır. Pelasgların Helen kültürünün kurucuları olduğu da söylenmektedir. Pelasglara dayanan İliyalılar (Illyrians)²⁰ zamanla tarih sahnesinde görülmektedir. İliyalıların Balkanlara yerleşmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler şu şekilde sıralanabilir:

¹⁶ Peter R. Prifti, "Albania", *EDW*, I, s. 26; Jacques Bourcat, *Shqipëria dhe...*, s. 26.

¹⁷ Lucy M. J. Garnett, *Türkiye'nin kadınları ve folklorik özellikleri*, (çev. Nurettin Elhüseyni), Oğlak yayıncılık ve Reklamcılık, İstanbul 2009, s. 371.

¹⁸ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, III, s. 384

¹⁹ K. Süsseim, "Arnavutluk", *İA*, s. 574.

²⁰ İliria/Illyricum, Makedonya'nın kuzeyindeki bir Roma ili (günümüzde Arnavutluk ve eski Yugoslavya)'dır. *Açıklamalı Kutsal Kitap*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2010, s. 1679. Ayrıca *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2003, "Romalılar, 15/19, dip. a".

M.Ö X. yy.'da Avrupa'nın tarihi yazılmaya henüz başlanmamış iken İliryalılar Balkanlar'a yerleşmişti.²¹ Avrupa tarihçileri Arnavutların, eski İliryalılarının devamı ve Balkanlar'ın (Slav ve Yunanlardan önce) en eski halkı olduğunu belirtmektedir.²² Yine de tarihçiler bu konuda kesin bilgi verememekle beraber, bir kısmı İliryalıları, diğer bir kısmı ise Etrüskleri onların atası olarak görmektedir. Ancak; Arnavutların İliryalılarından geldiği fikri ağırlık kazanmıştır.²³ Arnavutların kökeninin Balkan Yarımadası'na en erken gelip yerleşmiş bulunan Hint-Avrupa kökenli İliryalıları dayandığı yaygın olarak kabul edilen bir görüştür.²⁴

Arnavutlar, Yunanistan'daki bazı yerleşim birimleri hariç Adriyatik denizinin doğu kıyısı boyunca Karadağ'dan Preveze körfezine kadar uzanan dağlık bölgede ikamet etmişlerdir. Arnavutlar, Avrupa'daki en eski ve en safkan ırklardan biri olup²⁵ Pelasglara dayanır ve Pelasglar ise Arnavutların ecdadı olan İlirilerin dedeleri olarak kabul edilir.²⁶ O halde Arnavutlar, İlirilerden gelmekte olup Hint - Avrupaîdir. İlirilerin, M.Ö. 167 yılında Roma İmparatorluğu tarafından işgal edilmesiyle birlikte İirikum eyaleti (Roma açısından)

İirikum, Balkanların batısında bulunan ve tarihi çok eskilere dayanan bir yerin ismidir. Sınırlarını tam anlamıyla belirtmek oldukça zordur. Buna rağmen İirikum'un sınırlarının Yunanistan'ın kuzeyinden başlayarak Adriyatik denizi kıyısının en yukarısına kadar uzandığı söylenebilir. Coğrafyacılar, eserlerinde İiria'nın sınırları ile ilgili günümüzdeki Arnavutluk, Karadağ, Bosna Hersek ve Dalmaçya'yı içine alan bir bölgeye işaret etmektedir.

Tarihte İiria bölgesinin düşman saldırılarına maruz kalmış olmasının, halkın kendi büyük devletini kuramamış olmasına sebep olduğu geçmektedir. Buna rağmen, İlirialılar Osmanlı'nın ve diğer yabancı devletlerin yönetimi altına girmiş olup bu devletlere önemli hizmetlerde bulunarak yüksek mertebeye ulaşmışlardır. Bu da Arnavut tarihinde önemli bir dönemi kapsamaktadır. Ayrıca sınırları geniş olmasına rağmen İirikum, dilleri aynı olan tek bir milletten oluşuyordu. Fakat tek bir milletten oluşuyor olması ve aralarında bir anlaşma olmasına rağmen ilk baştan itibaren bir devlet kuramamışlardır. (Sami Frashëri, *Shqipëria...*, s. 76).

Ayrıca Bkz: "James Strahan, "Illyricum", *Dictionary of the Apostolic Church*, I, Charles Scribner's Sons, New York 1916, s. 605-606; Leonard Newmark, "Albanian", *EL*, s. 31; Metin İzeti, "Arnavutlar ve Bektaşilik", *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu*, TÜBİTAK'ın katkılarıyla, Isparta 28-30 Ekim 2005, s. 518; Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, The Scarecrow, Lanham Toronto Plymouth 2010, s. III; Necip P. Alpan, *Tarihin Işığında Arnavutluğun Bağımsızlığı*, y.e.y. Ankara 1982, s. 12-13; Recep Yaşar Boya, *El-Bâniyyûn (El-Arnavut) ve'l-İslâm; el-Muslimun fi Yugoslavya*, Daru's-Selâm, Kahire 1424/2004, s. 11-13; Osman Karatay, *Balkanların gülen çehresi*, Spor Kitabevi, Ankara 1999, s. 143".

²¹ Pjeter Pepa, *Tragjedia...*, s. 46.

²² Barbara Jelavich, *Historia e Ballkanit shekulli i tetembdhjete dhe nentembdhjete*, I, (çev. Gjergj Peçi), Ceu-Shtepia e librit, Tiranë 1999, s. II.

²³ Recai Karagöz - Hasan Karagöz, *Türkiye-Arnavutluk ilişkilerinin Dünü-bugünü-Yarını*, Harp Akademileri basımevi Yenilevent, İstanbul 1995, s. 19.

²⁴ Bilgehan Pamuk, "Güney Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyeti", *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 364. Ayrıca Bkz: Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, 384.

²⁵ Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, (çev: Bekir Yıldırım; Cenker İlhan Polat), İnkılâb, İstanbul 2007, s. 238.

²⁶ Geniş bilgi için Bkz: "Metin İzeti, *Balkanlar'da...*, s. 36-37; Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı*, 2. Baskı, Ekim Yayınları, İstanbul 2010, s. 64-65". Ayrıca Bkz: Bogdan, A. K., "Historia e Shqiptareve nga İliret e lashte ne eren e İslamit", *Universi*, (çev. Olsi Jazexhi), Sayı: 1, 2001", s. 53-55.

500 sene içerisinde çok büyük bir önem arz etmiştir.²⁷ Arnavut bölgeleri yönetim açısından başta Batı Roma'ya, 395 yılından sonra da Doğu Roma (Bizans)'ya bağlanarak Batı ile Doğu arasında kalan bölgelerin başında yer almıştır.²⁸

III.-V. y.y. arasındaki dönem boyunca Gotlar ve Hunlar ve VI.-VII. yy.'da da Slavlar tarafından ülkenin tamamı, Durrës şehri ise 896 yılında Bulgarlar tarafından işgal edilmişti.²⁹ Barbar Slavların istilası ülkeye çok büyük zararlar vermişti. Bulgarlar Ohri, Devoll, Vjosa vadilerine ve Adriyatik sahillerine kadar ilerlemişti. Simeon (893-972)'un hâkimiyetindeki ordu Himara'yı, 904 yılında Vlora'yı, Butrinti'yi ve Nikopoja'yı almıştı.³⁰ Berat ise IX yy.'ın başlarında Slavlar tarafından işgal edilerek ona Beligrad ismi verilmişti.³¹ Bilindiği üzere Bulgar Hanları IX.-XI. yy.'da (1018'e kadar) Balkanlar'da Bizans İmparatorluğu'nun yerini almıştı.³² Simeon'un ölümünden sonra Bulgar İmparatorluğu gitgide zayıflamaya başlamıştı ve XI. yy.'ın başlarında Arnavutluk'ta Bulgarların yerini yeniden Bizans İmparatorluğu almıştı.³³ IX-X. yy.'da Bulgar İmparatorluğu ülkenin güneyini ve XII. yüzyılda ise Sırp kuzeyini ele geçirmişti.³⁴ 1272 yılında I. Karl Anjou Arnavutluk'ta "Arber Anjou Krallığı"ni kurarak Durrës'i başşehir olarak ilan etmişti.³⁵

Sırp Stefan Dushan 1332 yılında Sırp İmparatorluğu'nu kurarak Balkanlarda işgaller gerçekleştirdiği gibi 1340'larda da Arnavutluk'un neredeyse tamamını işgal etmişti. Stefan Dushan 1345 yılında Kruja'yı, Berat'ı, Vlora'yı ve 1346 yılında da Anjouları Arberia'dan uzaklaştırmış olsa da Durrës'i işgal edemedi. Fakat Bizans İmparatorluğu 1347 yılında Arnavutluk'tan tamamen çekilmişti.³⁶

²⁷ Nicholas C. Pano, "Albania", AA, s. 477, 481.

²⁸ Mathieu Aref, *Shqipëria...*, s. 119.

²⁹ 850 yılında Bulgarlar Kosova'yı, 851 yılında Güney Arnavutluk bölgelerinden Ohri ve Devolli'yi, 904 yılında Vlora ve Himara'yı daha sonra Butrinti, Nikopoke (Preveze), Berat'ı, 1005 yılında Durrës'i ve 1014 yılında Shkodra'yı vb. yerleri işgal etmiştir. (Nexhat Ibrahim, *Islami dhe muslimanet ne tokat Shqiptare dhe ne Ballkanin mesjetar*, Logos-A, Shkup-Prishtine-Tiranë 2003, s. 21-22) Bulgarlar 1041 yılında tüm Arnavut topraklarından çekilmişti. (Nexhat Ibrahim, *Islami dhe muslimanet ne...*, s. 35) Balkanlarda VI. yy.'da başlayan Bulgar, Sırp ve Slav istilalarına rağmen Arnavutlar öz kimliklerini koruyabilmiştir. (Nicholas C. Pano, "Albania", AA, s. 481).

³⁰ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë: (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*, Botimet Trifon Xhagjika, Tiranë 2009, s. 23.

³¹ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 26.

³² Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar" *BAL-TAM* (Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi), Sayı: 3 (Eylül), 2005, s. 20.

³³ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 24.

³⁴ K. Süsseim, "Arnavutluk", *IA*, s. 583; Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DIA*, III, s. 383.

³⁵ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 30.

³⁶ Kristo Frasheri, *Skenderbeu: jeta dhe vepra*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2002, s. 29.

XIV. yy.'ın ortalarına doğru Arnavutlar tekrar Sırların baskısı altında kaldığından dolayı birçoğu Yunanistan'daki derebeylerin ücretli askerî olarak Epir, Tesalya, Mora gibi bazı Ege adalarına yerleşmişti. Buralara yerleşen Arnavutların çoğu tedrici bir şekilde Yunanlaştığı gibi bir kısmı da Güney İtalya'ya göç etmişti.³⁷ İşte bu dönemde Arnavut bölgelerinin Sırp feodalleri arasında bölünerek Kosova bölgesinin Stefan Dushan'ın, Shkoder merkezli kuzey bölgelerinin Stefan Dushan'ın oğlu Urosh'un, Vlora ve Berat gibi orta bölgelerinin Ivan Komnen Asen'in, Janina merkezli güney bölgelerinin ise Sırp Çarı'nın kardeşi Simeon'un hâkimiyeti altına girmesi bu işgallerin Ortaçağ'da Arnavutluk'un en büyük trajedisi olduğu ve binlerce insanın bu işgal sebebiyle başka ülkelere göç etmek zorunda kaldığı kayıtlarda geçmektedir.³⁸

Anlaşılabileceği üzere 1100-1400 yılları arasında (Bizans'ın çöküşü döneminde) Arnavutlara karşı tehdit ve tehlikeler artmıştı. Bulgarlar, Normanlar, Anjoular (Angevins), Venedikliler ve Sırlar Arnavut bölgelerini kontrol etmişti. Fakat hiçbiri ülkede uzun süren bir hâkimiyet kuramamıştı. İşgalci grubun sonuncusu olan Sırlar ise 1355 yılında Bizans İmparatorluğu tarafından yenilmişti. Dolayısıyla Sırlar Arnavutluk'ta yeniden hâkimiyet kuramayacak kadar güçsüzleşmişti.³⁹

4. Kültürel Panorama: Dil ve Etnisite

Arnavutların, Avrupa'nın en eski halkından birisi,⁴⁰ millî kimliğini (aidiyetini) dinsel farka dayandırmayan ve özellikle Balkanlar'da müslüman nüfus çoğunluğu bir ülke olması ile vurgulanmaktadır.⁴¹ Arnavutların kullandığı dil olan Arnavutça (Shqip, Shqipja, gjuha shqipe, gjuha shqiptare) Hint-Avrupa dil ailesinin özgün bir koludur.⁴² Ülkede konuşulan dil, Arnavutça'nın Geg ve Tosk lehçesidir.⁴³ Kuzey'deki Geg ile Güney'deki Tosk lehçesini

³⁷ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, III, s. 383.

Ayrıca Osmanlılar Arnavutluk'u aldıktan sonra bazı Ortodoks Arnavutlar Güney İtalya'ya geçerek Papa'nın hâkimiyetinde kendi özel kiliseleriyle devam ettiler. (Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, III, s. 386). Bu kilisenin en önemli özelliklerinden biri "dini ritüeller bakımından Doğu'ya, yönetim açısından Vatikan'a bağlı" olmasıdır. (Shaban Sinani, *Kodiket kronografike te Shqiperise*, Naimi, Tiranë 2004, s. 28).

³⁸ Kristo Frasheri, *Skenderbeu...*, s. 29.

³⁹ Nicholas C. Pano, "Albania", *AA*, s. 481.

⁴⁰ Geniş bilgi için Bkz: Robin Hanbury-Tenison, *Land of Eagles...*, s. XIX.

⁴¹ Robin Hanbury-Tenison, *Land of Eagles...*, s. XVIII.

Geniş bilgi için Bkz: "Muzafër Korkuti, "Epoka neolitike dhe epoka e bronzit", *The Balkans in Prehistory*, Open Science, Athens 2001, s. 115).

⁴² Jacques Bourcat, *Shqiperia dhe...*, s. 24.

⁴³ Jacques Bourcat, *Shqiperia dhe...*, s. 25.

ayıran sınır “Shkumbini nehri” olmuştur. Her iki taraf da birbirini anlamakta fakat arada küçük bir lehçe farkı bulunmaktadır.⁴⁴ Arnavutçada, Yunanistan ile uzun süre komşu olmaktan ve 1000 yıllık Bizans idaresinden dolayı Yunanca ve Sırpça, 450 - 500 yıllık Osmanlı idaresinden dolayı da Türkçe ve Arapça kelimeler mevcuttur.⁴⁵ Eski Yunanca ve Etrüskçenin de İllirce ve Arnavutça ile dolaysız olarak akraba olduğu yönünde lengüistik hipotezler mevcuttur.⁴⁶

Yunanca⁴⁷ ve Latince dil hem siyasî hem de dinî güce sahip olmalarından dolayı Arnavutçadan önce kullanılan diller konumundaydı. Sırp işgali ile birlikte buna Slavca da eklenmiş oldu. Ülkenin feodal kesimlerine baktığımızda Muzakaj’lar Yunancayı, Ballsha’lar Latince ve Slavcayı kullanıyordu. Karl Topiaj ve Kastriotilerin ise üç dili de (Yunanca, Latince, Slavca) kullandığına dair Elbasan’da yer alan Shen Gjon Manastırı Kilisesi(nde bulunan yazılar) örnek olarak verilebilir.⁴⁸

Latin ve Germen dillerinin bilhassa İtalyanca, Fransızca ve Almanca ile benzer yanları çoktur. Arnavutlar, tarih içerisinde Roma, Bizans, Sırp, Bulgar, Osmanlı işgaline rağmen dilini ve geleneklerini koruyan az sayıdaki milletlerden birisi olmayı başarmıştır.⁴⁹

⁴⁴ Geniş bilgi için Bkz: “Nicholas C. Pano, “Albania”, AA, s. 477-478; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk - Shqiperia ne Dokumentet Arkivale Otomane*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008, s. 253; Mustafa L. Bilge, “Arnavutluk”, *DİA*, III, s. 383.

⁴⁵ Osmanlı Hâkimiyeti altındaki Arnavutların durumu ile ilgili geniş bilgi için Bkz: “Robin Hanbury-Tenison, *Land of Eagles...*, s. 145.

⁴⁶ Jacques Bourcat, *Shqiperia dhe...*, s. 24

⁴⁷ İstanbul’un ele geçirilmesinden iki yıl (1455) sonra resmi dil kabul edilmiştir. (Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse në Shqipëri Rilindësit tane*, Mokra, Tiranë 2002, s. 19)

Yunanca, özellikle 1054 yılında büyük (Katolik-Ortodoks) skizma/bölünmeden sonra Arnavutluk’un güneyinde büyük rol oynamıştır. Ortodoks Kilisesi’nin resmi dili olmuştur. (Shaban Demiraj, “Gjuha amtare ne bregdetin jugor Shqiptar gjate shekujve”, *Himara ne Shekuj*, Akademia e Shkencave e Shqiperise, Tiranë 2006, s. 245). Ayrıca Yunanca zamanın kültür ve bilim dili idi. Dolayısıyla Arnavutluk’taki Ortodoks okullarında dersler Yunanca işleniyordu (Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 47). Bunun yanında Yunanca, yurtdışı ticaretinde ve benzer ilişkiler de de yarar sağlıyordu. Fakat yerel dil olarak daha çok Arnavutça kullanılıyordu.

Yunanca Osmanlı döneminde de, Ortodoks Kilisesi’nde kullanılmaya devam edilmiştir, hatta seviyesi daha da yükselmiştir. (Theofan Popa, *Mbishkrime te Kishave te Shqiperise*, Akademia e shkencave e republikes se Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 1998, s. 6).

⁴⁸ Petrika Thengjilli, *Historia e Popullit Shqiptar 395-1875*, Shblu, Tiranë 1999, s. 112.

⁴⁹ “Arnavutluk”, *Grolier international Americana encyclopedia*, II, (yay. - çev.) Medya Holding, İstanbul 1993, s. 167; Jacques Bourcat, *Shqiperia dhe...*, s. 24; K. Süsseim, “Arnavutluk”, *İA*, s. 583; Mustafa L. Bilge, “Arnavutluk”, *DİA*, III, s. 383.

BÖLÜM II

ARNAVUT BÖLGELERİNİN OSMANLI HÂKİMİYETİ ALTINA GİRMESİ

Roma İmparatorluğu 395 yılında Doğu ve Batı Roma olarak ikiye ayrıldıktan sonra Arnavut toprakları, sık sık el değiştirmesine rağmen sonunda Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kalmıştı. Sonraki tarihi süreç içerisinde Arnavut topraklarının Sırp, Bulgar, Yunan, Venedik, Haçlılar gibi yabancı güçlerin hâkimiyeti altına girdiği de görülmüştür. Balkanlar'da Haçlı Seferleri'nin öncülüğünü yapan Katolik din adamlarından Guliamе D'Adam 1332 yılındaki bir raporunda şöyle demektedir: "...Arnavutlar Sırp kralının şiddetli işkenceleri altında yaşamaktadır. Dolayısıyla Sırlara ve biz Latinlere kalplerinde kin beslemekteler. Çünkü bu iki kavim de onların adet ve geleneklerini hiçe sayıp, derebeylerini zincire vurmaktadır. Bu kavmin her ferdi Latin ve Sırlara karşı savaşın onları kutsallaştıracağına inanmaktadır".⁵⁰

Osmanlı güçlerinin Rumeli'de görülmeye başlandığı dönemde fesat içerisinde bir aristokrasi, bozuk kanunların baskısı, yanlış vergi politikası, bir ordu sayısınca tahsildarın halka eziyeti vb. durumlar Arnavut halkının geleceğe dönük ümidini yok etmekteydi. Yeni gelenler ise mensubu olduğu "İslâm dinini" beraberinde getiriyordu. Şüphesiz yerel halk gözünde bu durum ya bu sefaletin ve zulmün devamının geleceği ya da öngörülmeven farklı bir düzen kurulacağı şeklinde algılanmıştır. Bu yeni düzen Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle başlayacaktır. Osmanlı hâkimiyetinin Arnavutluk'ta sağlam temeller üzerine oturtulabilmesi hususunda Arnavut prenslerinin son derece önem arz etmiş olmasından dolayı konunun daha iyi anlaşılması için ilk olarak Arnavut Prenslерinin özet bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

Arnavut Prensleri konusunu ele almadan önce Osmanlı-Arnavut tarihinin objektif bir bakış açısıyla ortaya konmasının gerek Türkler, gerekse Arnavutlar ve Balkanlar açısından son derece önemli olduğunun vurgulanması gerekmektedir. Çünkü Balkan tarihi, Türk tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Balkan Yarımadası VI. yy.'dan itibaren Türk kavimlerinin

---

⁵⁰ Metin İzeti, *Balkanlar'da...*, s. 39.

gelip yerleştiği bir yurt olmuştur.⁵¹ Balkan toprakları Osmanlı'nın Orta Avrupa'daki ana hattını oluşturmuştur. Daha Anadolu'nun bugünkü haliyle tam olarak ele geçirilmesinden çok önce Osmanlı gücü Orta Avrupa'da yerleşmiş durumdaydı.⁵² Ayrıca bu durum Arnavutlar açısından da çok büyük bir öneme sahiptir. Çünkü Osmanlı hâkimiyeti altında 500 seneye yakın bir zaman içerisinde acısıyla tatlısıyla yaşadıklarından dolayı bu konu ile ilgili titiz bir çalışma yapılmasının muhakkak ki birçok faydası bulunmaktadır.

1. Ortaçağ'da Arnavut Prensleri

Bizans İmparatorluğu'nun XII. yy.'da zayıflaması ve ardından yıkılması Arnavutluk'ta bulunan yerel feodallerin bağımsız bir şekilde hareket etmesine fırsat oluşturmuştu.⁵³ Ayrıca 1355 yılında Stefan Dushan'ın ölümünün ardından imparatorluğunun yıkılmasıyla birlikte Arnavutluk'ta yerli prens ailelerinden olan Güney'de Gjin Bue Shpata ve Pjeter Losha, orta kesimlerde Karl Topiaj, Zeta'da Ballsha, Tomorr bölgesinde ve Berat'tan Adriyatik'e kadar Muzakaj, Shkumbini ve Devoll'da Mataranga, Lezha'da Dukagjin, Zadrime'da Zakaria, Vlora'da ise Sırp prensi olan Aleksander Komnen Asen harekete geçerek bu bölgelerde hâkimiyet kurdu.⁵⁴ Böylece, XIV. yy.'da Arnavut topraklarında hüküm sürmüş olan en önemli prensler şu şekilde aktarılabilir: “Kuzey

⁵¹ Türklerin Rumeli bölgesi ile ilk temasları hakkında geniş bilgi için Bkz: Halil İnalcık, “Türkler ve Balkanlar...”, s. 20-21.

⁵² Feridun Emecen, “Osmanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIII Ankara 2007, s. 491.

⁵³ Mathieu Aref, *Shqiperia...*, s. 120.

⁵⁴ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave te Shqiperise (shekujt VII-XV)*, Uegen, Tiranë 2004, s. 69-70. Ayrıca geniş bilgi için Bkz: “Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1300-1451)*, I, (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 224, 226-228”.

bölgesinde Shpata,⁵⁵ Zaharia,⁵⁶ Dukagjin⁵⁷ ve Ballsha;⁵⁸ Orta bölgesinde Kastrioti⁵⁹ ve Topiaj,⁶⁰ Güney bölgesinde ise Arianiti,⁶¹ Muzaka⁶² ve Zenebishi'dir".⁶³ Bu isimler dinî ve siyasî açıdan dönemin en önemli ve önde gelen Arnavut prensleriydi.⁶⁴

Arnavutluk bir açıdan Doğu ile Batı güçlerinin ortasında kalmış bir vaziyetteydi. Aslında bu durumda Arnavut halkının kendisinin de payı olduğu bir gerçektir. Çünkü küçük Arnavut prensleri kendi sınırlarını genişletmek için komşu sınırda bulunan başka bir Arnavut prensine saldırıda bulunurdu. Bu şekilde Arnavut toprakları iki asır boyunca karışık şahsî çıkar meydanına dönüşmüştü. Böylece prenslerin sınırlarının yıldan yıla hatta aydan aya

⁵⁵ Shpatalar için Bknz: "Edwin Jacques, *Shqiptaret, Historia e Popullit Shqiptar nga lashtesia deri ne ditet e sotme*, (çev. Edi Seferi), Karte e Pende, Tiranë 1996, s. 197-198; Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 221".

⁵⁶ Zaharia için Bknz: "Milan von Shufflay (Šufflay), *Situata e Kishës në Shqipërinë paraturke: zona e depërtimit ortodoks në "digën" katolike*, (çev. Edmond Malaj), Botime françeskane, Shkoder 2013, s. 99".

⁵⁷ Dukagjinler için Bknz: "Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 200; Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 97".

⁵⁸ Ballshalar için Bknz: "Kristo Frasheri, *Skenderbeu...*, s. 31; Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 96-97; Musa Ahmeti - Etleva Lala, *Statutet dhe urdheresat e Kapitullit të Kishes Katedrale të Drishtit*, OMBRA GVG, Tiranë 2009, s. 57; Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 192, 199; Tajar Zavalani, *Histori e Shqipnis*, Phoenix, Tiranë 1998, s. 112; Gazmend Shpuza, "Roli i epokës së Skenderbeut në konsolidimin e perbashkësive etnike të neoarberesheve epirote", *Skenderbeu dhe Europa (Permbledhje kumtesash)*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2006, s. 279-280; Mathieu Aref, *Shqiperia...*, s. 121; Pellumb Xhufi, "Probleme të marrëdhënieve të Shqiptareve me shtetin Serb të Nemanjideve në gjysmën e parë të shek. XIV", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2000, s. 7-19; Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 92-94, 103-106; Marcin Czerminski, *Shqiperia (pershkrime historike, etnografike, kulturore dhe fetare)*, (çev. Leonard Zissi), Onufri, Tiranë 2014, s. 42-43".

⁵⁹ Kastriotiler için Bknz: Marcin Czerminski, *Shqiperia...*, s. 45; Aleks Buda - Injac Zamputi - Kristo Frasheri - Petraç Pepo, *Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, shek. VIII-XV*, II, Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i Historisë dhe i Gjuhësive, Tiranë 1962, s. 199; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 32, 36".

⁶⁰ Topiajlar için Bknz: "Mathieu Aref, *Shqiperia...*, s. 121; Milan Shufflay (Šufflay), *Serbet dhe Shqiptaret. Historia e Shqiptareve të veriut*, (haz. Ilir Ibrahim), Bargjini, Tiranë 2002, s. 200; Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 69; Pirro Thomo, "Arkitektura e Kishes së Ristozit në Mborje të Korçës", *Studime Historike*, Sayı: 2, 1967, s. 152; *Historia e Popullit Shqiptar*, (Heyet), I, Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i Historisë dhe i Gjuhësive, Prishtinë, y.t.y, s. 210; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 31-32; Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 198-199; A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime të zgjedhura...*, s. 197; Fatjon Balliu, "Peshkopet e Krujes", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2011, s. 208".

⁶¹ Arianitiler için Bknz: "Pirro Prifti, "Shenjtorja Ortodokse Shqiptare Angelina Araniti (Komneni)", *Kerkim*, nr. 6. KOASH, Tiranë 2010, s. 33; Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 97; Zef Mirdita, *Krishtenizmi në Shqiptare*, Drita & Misioni Katolik Shqiptarë në Zagreb, Prizren Zagreb, Prizren 1998, s. 169; Pirro Prifti, "Shenjtorja Ortodokse...", s. 31-32".

⁶² Muzakalar için Bknz: "Mathieu Aref, *Shqiperia...*, s. 121; Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 198; Shaban Sinani, *Berat, Beratinus, Buhara*, Naimi, Tiranë 2015, s. 11; Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 97; Ferit Duka, "Muzakajt Lidhez e fuqishme midis koheve paraosmane dhe Osmane", *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2004, s. 11-13; Halil İnalçık, *Sûret-i defter-i Sancak-i Arvanid 835/1431*, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 96, 107; Kristo Frasheri, *Skenderbeu...*, s. 163".

⁶³ Zenebishi için Bknz: "Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 108; Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman në shqipëri, shek. VI-XVI", *Krishterimi në Shqipëri: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000, s. 95-96".

⁶⁴ Peter Bartl, *millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1978-1012)*, (çev. Ali Taner), Bedir, İstanbul 1998, s. 19.

değiştirdiği kayıtlarda geçmektedir.⁶⁵ Doğal olarak bu fırsatın Adriyatik kıyısındaki liman şehirlerinden olan Vlora, Himara, Durrës, Lezha ve Shkoder gibi ülkenin en gelişmiş ticaret şehirlerini ele geçiren Venedik gibi yabancı güçler tarafından iyi değerlendirildiği görülmektedir.⁶⁶

Bu karışıklık içerisinde bu bölgelerin Bulgar, Venedik veya Sırp gibi komşularından gelecek olan tehditlere karşı bir birlik kurabilme imkânı bulunmamaktaydı. Şüphesiz prenslerin kendi arasındaki anlaşmazlıklar ülkenin gelişmesine hizmet etmiyordu. Ayrıca iç karışıklıklardan dolayı ulaşım yollarının kesilmiş olması ve çatışmalardan dolayı dinî, ekonomik, askerî vb. konularda ülkenin son derece zayıf hale gelmiş olması, dış güçlerin Arnavut bölgelerini rahatlıkla ele geçirebildiği izlenimini vermektedir. Bunun sonucu olarak 500 seneye yakın hâkimiyet sürecek olan Osmanlı bu bölgeye geldiği zaman direnci zayıf bir ülke ile karşılaşmış olmalıdır. Nitekim İlirlerin soyundan gelenlerin eskiden beri kendi arasında kavgalı ve parçalanmış vaziyette olması nedeniyle sürekli bir birlik içerisinde olmadığı bilinmemekteydi.⁶⁷ Buradan hareketle prenslerin birbirinin hâkimiyetini kıskanmalarından dolayı Osmanlılara karşı birlik kurmalarının imkânsız olduğu söylenebilir.⁶⁸

Prenslerin bu denli çokluğu ve birbiriyle olan kavgalı durumunun ülkeye kazanç değil zarar getirme olasılığı daha büyük olmuştur. Çünkü hâkimiyet kavgaları sosyo-ekonomik, kültürel, dinî vb. alanlarda birçok zararın meydana gelmesine sebep olmuştur. Prenslerin birbirinden küçük bir kasaba koparabilmek adına ve gücü yetmediği durumlarda dış güçlerle irtibata geçerek diğer Arnavut Prenslerine saldırmak amacıyla askerî yardım talebinde bulunması alışıl gelmiş bir durumdu. Bu bağlamda daha önce batılı ve Bizans gibi dış güçlerden askerî yardım talebinde bulunduğu gibi Savra'da Topiaj ile II. Ballsha'nın arasında meydana gelen savaşta Topiaj tarafından bir dış güç olan ve İslâm dinini yaymayı amaçlayan Osmanlı güçlerinden Arnavut tarihini değiştirecek bir yardım talebinde de bulunulmuştur.

O dönemdeki siyasî değişikliklerin Ortodoks-Katolik mezheplerinin dinî açıdan birbiri üzerinde otorite kurmasına yansıdığı da anlaşılmaktadır. Katoliklerin, Ortodoksların

⁶⁵ Geniş bilgi için Bkz: "Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 187".

⁶⁶ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 196, 201.

⁶⁷ Eqrem Çabej, *Shqiptaret midis perendimit dhe lindjes*, MÇM, Tiranë 1994, s. 20.

⁶⁸ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 219.

aleyhine kuzeyden Orta Arnavutluk bölgelerine doğru ilerleyişi ancak Bizans'ın zayıflamasından sonra gerçekleşmiştir.⁶⁹ Durrës'ta siyasî gücün el değiştirmesi ile birlikte kilisenin diğer kiliseye ve mezhebe (Katoliklerin Ortodokslara) karşı üstünlük ve baskı kurmuş olması⁷⁰ bu konu ile ilgili verilebilecek en iyi örneklerden biridir. Bizans'ın zayıflaması batılı Katolik güçler tarafından olumlu karşılanıyor ve Arnavutluk'ta Katoliklerin Ortodoks bölgelerine doğru günden güne ilerliyor olması, hâkimiyetini kaybetmekle karşı karşıya kalan Topiaj prensini, yıldızı parlamakta olan Müslüman Osmanlı'dan Savra savaşında Ballshalara karşı yardım talebinde bulunmaya sevk etmiştir. Osmanlı'nın Topiajlara olumlu cevap vererek bu bölgeye gelişi her ne kadar Topiajları ayakta tutmuş, Katoliklerin Ortodokslara karşı ilerleyişini durdurmuş ve her iki mezhebin arasında bir dengenin kurulmasını sağlamış olsa da ilerleyen zamanın her iki mezhebin aleyhine işlediği görülmüştür. Çünkü Osmanlı'nın farklı İslamlaştırma politikaları hem Katolikler hem de Ortodokslar üzerinde olumlu sonuçlar göstererek Hıristiyan çoğunluğun İslâm dinini benimsemesini sağlamıştır.

2. Osmanlı'nın Arnavut Bölgelerini Ele Geçirmesi

Arnavutlar ile Türklerin birbiriyle ilk temasları ile ilgili, Türklerin paralı asker olarak "XI yy.'dan itibaren var olduğunun belgelendiği, 1081 yılında gerçekleşen Butrint savaşında Norman Robert Guiscard'ın güçlerinin 2000 Türk paralı askerinin de dahil olduğu Bizans güçleri ile çarpıştığı ve XI. yy.'ın sonunda da Türk kolonilerinin Ohri gölü etrafında yerleşmeye başladığı bilgisi aktarılmıştır.⁷¹ Ayrıca XIII. yy.'da (1280-1281 yıllarında), VIII Michael Palailogos, I Charles Angevine'nin Arnavutluk'un doğu bölgelerine yayılmasını engellemek adına paralı Türk askerleri kullandığı kaydedilmiştir.⁷² Buna göre Türklerin, Arnavut bölgeleri ile temasının çok erken bir tarihe dayandığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Aydınoğlu Umur Bey ile Kantakuzenos'un çok iyi bir dostluk ilişkisinin olduğu aktarılmıştır. Bizans'ta başlayan iç savaş sırasında Arnavut dağlılarının isyan etmesi ve pek çok yeri yağmalaması üzerine III. Andronikos Aydınoğlu Beyi Umur Bey'den yardım

⁶⁹ Asti (Bylis Piskoposu), röportaj 15/05/2015.

⁷⁰ Bkz: "Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 67".

⁷¹ Dritan Egro, *Islam in Albanian Lands...*, s. 101.

⁷² Dritan Egro, "Vendi i viseve Shqiptare ne vizionin Gjeopolitik Osman gjate pushtimit te Ballkanit shek. XIV-XV", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2004, s. 83, dip. 4; Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DIA*, III, s. 383.

istemmişti.⁷³ Bu dostluğun sonucu, ilk kez (H. 737) 1337 yılında Aydınoğlu Beyi Umur Bey Bizans İmparatoru III. Andronikos'un müttefiki olarak, Epir despotluğunu imparatorluğa dâhil etmek amacıyla 2000 kişilik bir kuvvetle Güney Arnavutluk'a gelmiştir. Bizans İmparatorluğunu temelinden sarsan Arnavut isyanı, Türk kuvvetlerinin desteğiyle harekete geçen Bizanslılar tarafından bastırılarak Durrës'a kadar olan bölgede ancak Umur Bey'in yardımıyla yeniden hâkimiyet temin edilmiştir. Ardından Türk kuvvetleri kendi bölgelerine geri dönmüştür.⁷⁴

O dönemde güvenilir bir müttefik bulmadan Rumeli'de akın yapmak tehlikeli bir macera idi. Bu taktiği en başarılı bir biçimde kullanan Aydınoğlu Umur Bey olmuştur. O, Bizans tahtı için Trakya'da çarpışan İoanis Kantakuzenos ile ittifak sağlayarak, 1340'larda 300 gemiyi bulan donanmasıyla İzmir'den Balkanlar'ın her tarafına yayılan akınlar örgütlemeyi başarmıştır. Bu akınlar esnasında Dobruca ve Arnavutluk'a kadar gitmiştir.⁷⁵ Osmanlı ittifakını daha da ileri götürerek IV. İoanis Kantakuzenos'un büyük kızı Theodora Kantakuzene'yi Osmanlı Sultanı Orhan Gazi ile Mayıs 1346 yılında evlendirmiştir.⁷⁶

Çok geçmeden Sırp Kralı Stefan Dushan'ın Arnavutluk'u işgali (1343-1346) üzerine halkın Yunanistan'a göçü hızlandırılmıştır. Stefan Dushan'ın Güney Arnavutluk'taki saldırıları sırasında bazı Arnavut prensleri askerleriyle ona yardımcı olmuştur. 1355'te Sırp Çarı Stefan Dushan'ın ölmesiyle birlikte Makedonya'da kurulmuş imparatorluk prensler tarafından parçalanmış, Slav, Arnavut veya Bizans asıllı olan mahallî feodal beyler Arnavutluk'un her tarafına dağılmıştır.⁷⁷ 1355'te Dushan'ın ölmesiyle aynı zamanda Arnavutluk'taki Sırp baskısı sona ererek 10 yıl içerisinde bütün Arnavutluk toprakları Arnavut ve Sırp kökenli feodal beyler arasında paylaşılmıştır.⁷⁸ Bu küçük feodaller arasında öyle çetin bir rekabet vardı ki, komşudan birkaç kasaba almak için her biri dışarıdan yardımcı ve müttefik arıyordu. Dolayısıyla hanedanlar, Osmanlı kuvvetlerinden yararlanmak için

⁷³ Dritan Egro, "Vendi i viseve Shqiptare...", s. 83, dip. 4. Ayrıca Bkz: "Ahmet Cebeci - Güray Kırpık, "Tahrir defterlerine göre Osmanlı fethinden sonra Arnavutluk'ta Hristiyan ve Müslüman nüfus değişimleri", *Balkanlar'da İslâm medeniyeti II. Milletlerarası sempozyumu tebliğleri, Tiranë Arnavutluk/ 4-7 Aralık 2003*, IRCICA, İstanbul 2006, s. 292.

⁷⁴ Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, (çev. Bilge Umar), Tarih vakfı yurt yayınları, İstanbul 2003, s. 192; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1981, s. 468; "Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 91".

Ayrıca Bkz: "*Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 199; Peter Bartl, *Millî Bağımsızlık...*, s. 19; Bilgehhan Pamuk, "XV. Yüzyılda Osmanlı...", s. 659-660".

⁷⁵ Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar...", s. 22.

⁷⁶ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 194.

⁷⁷ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, III, s. 383.

⁷⁸ Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*, Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), İstanbul 1990, s. 17.

yarıya girdiler. Çünkü Balkanlar'da münferiden her ırk Osmanlıların hâkimiyetini komşularinkine tercih ediyor haldeydi.⁷⁹ Gerek Dushan'ın ölümü, gerekse Arnavut feodal beyleri arasındaki mücadeleler, Osmanlılara bölgede etkin olma fırsatı tanımıştır.⁸⁰ 1358 yılında Janina despotu VI John Kantakouzenos'un oğlu Nikephoros, komşu düşmanlar ile savaşmak amacıyla Osmanlı askerlerini Arta'ya davet etmişti.⁸¹

Bu temastan sonra Osmanlılar, Arnavutluk'ta 1383 yılında Korça'dan Berat'a kadar ilerlemişti.⁸² Fakat Osmanlıların bölgeye asıl gelişi Arnavut Topiaj prensinin daveti ile olmuştur.⁸³ İlk defa Rumeli'ye Bizans'a yardım amacıyla gelen Osmanlılar, daha sonra Arnavutluk'ta da benzer bir durumla karşılaşmıştı. Orta Arnavutluk'ta hâkimiyet süren Karl Topiaj, Kuzey Arnavutluk'ta hâkim olan ve gittikçe güçlenmekte olan II. Ballsha tarafından tehdit edilmeye başlanmıştı.⁸⁴ Aslında II. Ballsha'nın 1382 yılında Karl Topiaj'a saldırma kararının arkasında Papa ve Venedik'in olduğu düşünülmektedir.⁸⁵ Bu tehdide karşı Osmanlılara karşı bir hayranlık duymakta olan Karl Topiaj⁸⁶ kendisine yardım etmek amacıyla Makedonya'da bir seferde bulunan Osmanlıları davet etmiştir.⁸⁷ Sultan I. Murad bu yardım teklifini uygun görerek 40.000 kişilik bir orduyu Arnavutluk'a Topiaj'a yardım için göndermişti.

⁷⁹ Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu*, (çev. Ragıp Hulusi), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 1998, s. 110.

⁸⁰ Bilgehan Pamuk, "Güney Arnavutluk'ta...", *T*, IX, s. 364.

⁸¹ Dritan Egro, *Islam in Albanian Lands...*, s. 102.

⁸² Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 70.

⁸³ Metin Izeti, *Balkanlar'da...*, s. 38.

⁸⁴ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, III, s. 384.

⁸⁵ *Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 211.

⁸⁶ *Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 209.

⁸⁷ Topiaj, Osmanlı Devleti'nden yardım talep eden ilk kişi değildi. Bu durum değişik zaman içerisinde farklı kişilerde de görülmektedir. Örneğin: Sırp despotu da Osmanlılardan Arbereshe'ye karşı yardım istemişti ki Esau Buondelmonte Osmanlı'nın yardımıyla ancak ayakta kalabiliyordu. (*Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 213).

Osmanlılar'dan yardım talebi ile ilgili bir başka örnek ise şu şekildedir: 1347-1354 yılları arasında Bizans İmparatorluğu yapmış olan VI. Yoannis Kantakouzenos veya Cantacuzene (d. 1292 İstanbul – ö. 15 Haziran 1383 Mistra Mora) 1352 yılında V. Yannis Palaiologos'a karşı Osmanlı'dan yardım istemiş ve böylece karşı tarafı yenmiştir. (*Zef Mirdita, Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 171). Ayrıca geniş bilgi için Bkz: "İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, Timaş, İstanbul 2006, s. 110; Halil İnalcık, "Rumeli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV Ankara 2008, s 232").

Anlaşılabacağı üzere kendisinden daha güçlü konum olan tarafa karşı yabancı güçlerden yardım talep edilmesi durumuna önceki dönemlerde de rastlanmıştır: Örnek verilecek olunursa: "Devol piskoposu Normanları kendi memleketindeki Bizanslara karşı yardımda bulunmaya davet etmiştir. Nikifor Bazilik'in ordunun başında olduğu Durres'e yakın bir yerde Arnavut, Norman, Yunan ve Bulgar güçleriyle güçlü bir ordu kurmuş olmalarına rağmen Durres'te Aleks Komneni tarafından yenilmişlerdir. Fakat 1081 yılında Normanlar yeniden Durres'i ve bazı yerleri ele geçirmiştir". (Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 182).

Devol vadisi, Vjosa nehri üzerindeki Savra'da vuku bulan savaşta II. Ballsha'nın kuvvetleri yenildi ve kendisi de bu savaşta öldürüldü (18 Eylül 1385).⁸⁸ Dolayısıyla Karl Topiaj ile Timurtaş Paşa Durrës'e kadar ilerleyebildi.⁸⁹ Böylece Karl Topiaj Durrës'ı yeniden ele geçirmiş oldu.⁹⁰ Arnavutluk'taki en güçlü prensler arasında zikredilen Ballsha'nın, Osmanlıların yardımı ile yenilmesi ve bu savaşta ölmesi, Arnavutluk'taki Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁹¹ Buna rağmen 1385 yılında Savra/Vjosa savaşından sonra Osmanlı'nın Arnavutluk'a yerleştiğini söylemek güçtür. Fakat memleketin en kuvvetli prensi II. Ballsha'nın ordusuyla beraber yok edildiği bu savaştan sonra belli başlı Arnavut prensleri Osmanlı metbuiyyetini tanımış görünmektedir. "Osmanlılar, kendilerine has istila usullerine göre, ilk safhada bunu yeter saymış olmalıdır".⁹² Ne de olsa Osmanlı yardımı, kısa zaman sonra himaye, metbuluk haline dönüşüyor ve sonunda yerli hanedanın ortadan kalkmasıyla ülke Osmanlı egemenliği altına geçiyordu.⁹³ O halde Osmanlı, menşeden itibaren hâkimiyet bahsinde hareketlerini hiçbir dinî, ırkî ve hukukî prensibe bağlamak istememiştir. Dolayısıyla başlangıçta, bölgede hâkimiyetini sağlamak onun için yeterli idi.⁹⁴

Ballsha II, hükmettiği yerlerde Katolik Hıristiyanlığını savunmuş ve yayılması hususunda çaba göstermiştir.⁹⁵ Dolayısıyla Osmanlı ordusunun da yer alması ile birlikte Ballsha II'nin yenilmesi ve öldürülmesi ile sonuçlanan 18 Eylül 1385 yılındaki Savra savaşı, Osmanlı'nın Papalığa bir adım daha yaklaşmakta olduğu mesajını da barındıran bir savaştı. Osmanlılar her ne kadar savaştan sonra Makedonya'ya dönmüş olsa da Arnavut prensleri arasındaki anlaşmazlıklar ve aralarında bir birliğin olmaması sebebiyle 1386 yılında Kruja ve Shkoder'a kadar ilerlemiştir.⁹⁶ Ayrıca Arnavutluk'ta kalıcı olmak için 1388 yılında

⁸⁸ K. Süsseim, "Arnavutluk", İA, s. 584; Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel coğrafyası: başlangıcından XVI. yy.'ın sonuna kadar sultanlığın genişleme sürecini gösteren ayrıntılı haritalarla birlikte*, (çev. Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 74; Feridun Emecen, "Timurtaş Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLI Ankara 2012, s. 185; Zhan Klod Faveirial, *Historia (me e vjeter) e Shqipërise*, (çev. Gent Ulqini), Plejad, Tiranë 2004, s. 277. Ayrıca Bkz: "Kristo Frasher, *Skenderbeu...*, s. 36-38; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 238".

⁸⁹ Halil İncalcık, "Murad I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXI Ankara 2006, s. 160.

⁹⁰ *Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 209.

⁹¹ Bilgehan Pamuk, "Güney Arnavutluk'ta...", *T*, IX, s. 365; Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 70. Ayrıca Bkz: "A. Cebeci, G. Kırpık, "Tahrir defterlerine...", s. 293.

⁹² Halil İncalcık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşesi", *Fâtih ve İstanbul*, Sayı: 2, 1953, s. 154.

⁹³ Halil İncalcık, "Türkler ve Balkanlar...", s. 26.

⁹⁴ Halil İncalcık, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", s. 158.

⁹⁵ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 192.

⁹⁶ Münir Aktepe, "Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII Ankara 1993, s. 215.

Durrës'a da bir sefer düzenlemiştir.⁹⁷ Osmanlıların Sultan I. Murad zamanında Arnavutluk'a XIV. yy.'da akınlar düzenlemeye başladığı dönemde sahil taraflarında Venedikliler ve iç bölgelerinde güçsüz prensler bulunmaktaydı.⁹⁸

Osmanlının Arnavutluk ve Balkanlar'daki geleceği açısından son derece önem arz eden ve dönüm noktası denilebilen asıl çarpışma Kosova meydanında gerçekleşmiştir. Bu savaş, Sırp Despotu Lazar'ın komutasındaki Macar, Bulgar, Romen, Polonya ve Arnavutlardan (Shkoder'dan Gjergj II. Ballsha ve Berat'tan Teodor Korona Muzakaj) oluşan koalisyon gücü ile Osmanlılar arasında 28/06/1389 tarihinde Kosova'da Priştineye yakın "Fusha e Mëllenjave"de meydana gelmiştir.⁹⁹ I. Murad'ın (bir Arnavut tarafından) şehit edilmiş olmasına rağmen Osmanlı'nın bu savaştan galip çıkmasıyla¹⁰⁰ beraber (Arnavut bölgelerinden olan) Kosova, Osmanlıların hâkimiyetine geçmiştir.¹⁰¹ Savaş sonucunda hayalleri yıkılmış olan koalisyon güçlerinin daha sonra bu denli bir birliktelik oluşturamamış olmasının yanında bazı yerlerde daha küçük çapta etkili direnişler ortaya çıkarılmış olsa da Osmanlı'nın Arnavutluk'a ve diğer Balkan devletlerine karşı ilerleyişi durdurulamamıştır. 1390 yılında Osmanlıların, (Arnavutluk'un) güney doğu bölgelerini ele geçirmesi ve ilk kadastro kayıtlarını gerçekleştirmiş¹⁰² olması bunun bir kanıtı sayılabilir. Ayrıca o dönemde Makedonya, Arnavutluk ve Bosna'ya giden yolların birleştiği Üsküp'ün 1391 yılında Paşa Yiğit Bey tarafından alınmasıyla birlikte Bosna ve Arnavutluk'a yönelecek akınlar için bir üs elde edilmiş oldu.¹⁰³ Bunun yanında Kosova'da kazanılan zaferler (1389, 1448 ve 1688) Osmanlılara Balkan egemenliğini sağlamıştır.¹⁰⁴ Çünkü bu savaş siyasî gücün yanında dinî (Hıristiyan-İslâm) açıdan da Osmanlı'nın büyük bir psikolojik zaferidir.

Sultan Yıldırım Bayezid zamanında ise gerçekleşen Balkanlar'daki ilerleme güney Yunanistan, Epirus ve Arnavutluk'a hareket eden güçler ile devam etmiştir.¹⁰⁵ Bu şekilde

⁹⁷ A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 196.

⁹⁸ Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*, (haz. Abdulhamit Kırmızı), Klasik, İstanbul 2009, s. 83; A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 197.

⁹⁹ Mathieu Aref, *Shqiperia...*, s. 122. Ayrıca Bkz: "Kristo Frasheri, *Skenderbeu...*, s. 42-43".

¹⁰⁰ A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 196-197; Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 195. Ayrıca Bkz: "Bilgehan Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'taki İskân Politikası: köyden sancağa dönüşüm örneği: Delvine", *XIV. yüzyıldan günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi, On Dördüncü askerî tarih kongresi bildirileri 03-07 Aralık 2012*, ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012, s. 249".

¹⁰¹ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 182.

¹⁰² Dritan Egro, "Vendi i viseve Shqiptare...", s. 87.

¹⁰³ Halil İnalçık, "Bayezid I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V Ankara 1992, s. 232.

¹⁰⁴ Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar...", s. 25-26.

¹⁰⁵ Kate Fleet, "Görülmeyen Osmanlı: Geç Ortaçağ ve Modern Dönemlerde Akdeniz Tarihinin Kayıp Devleti", *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 106.

1394-1396 yılları arasında da Arnavutluk'un güneyi Gjirokastra'dan kuzeyinde bulunan Kruja ve Shkoder'a kadar olan bölge ele geçirilmişti.¹⁰⁶

Arnavut prensleri Osmanlı ile Venedik çıkarlarının çarpıştığı bir noktadaydı. XIV. yy.'ın sonlarına doğru Osmanlı Arnavutluk'ta sınırlarını genişlettikçe yerel soylu ailelerinden bazılarının Venedik'i seçtiği, bazılarının Osmanlı vasalı olmayı kabul ettiği ve bazılarının ise menfaatlerine göre Venedik ve Osmanlı arasında iki taraflı oynadığı görülmüştür.¹⁰⁷ Venedik'i seçenlerin bazıları hâkimiyet bölgelerini Venedik'e teslim etti. Bu şekilde Venedik 1392 yılında Durrës'ı, 1395 yılında Lezha'yı ve kısa bir zamanda da Shkoder'ı, Danja'yı ve Drisht'i ele geçirmişti.¹⁰⁸ Aslında o dönemde günümüzde vurgulanan bir millî mücadeleden söz edilmeyip şahsî çıkar ve menfaatler ön planda tutuluyordu. Dolayısıyla ister Osmanlı isterse Venedik hâkimiyeti altında olsun, herkesin vereceği vergi konusunda hangi gücün daha az veya daha fazla vergi talep edeceği konusundaki endişeyi taşıdığı ve ayrıca kendi ailesi için daha iyi arsa ve nahiyeler elde etme vb. menfaat hesaplarının yapıldığı bir dönemdi.¹⁰⁹ Birkaç örnek vermekle bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi sağlanmış olunacaktır: 1385 yılında Savra savaşında öldürülen Ballsha II'nin yerine oğlu Strazimir geçmişti. Osmanlılar kendisinden Kruja'yı, Berat'ı ve Shkoder'ın bölgesini aldı. Strazimir Osmanlıların gittikçe artan gücünü görünce Durrës'ı Venedik Cumhuriyeti'ne sattı.¹¹⁰ Anlaşılacağı üzere Osmanlı saldırılarına karşı bazı Arnavut prenslerinin Venedik Devleti ile işbirliği yaptığı ve bazı topraklarını belli bir ücret karşılığında teslim ettiği görülmüştür. Ayrıca 1403 yılında da Dukagjin prensliği Lezha'yı Venediklere vermiştir.¹¹¹ Aynı şekilde Gjergj II. Ballsha Osmanlılara yenilince Shkoder'ı para karşılığında Venediklilere teslim etmiştir.¹¹²

¹⁰⁶ Halil İnalçık, "Krahina e Krujes dhe e Dibres rreth vitit 1467", *Konferenca e Dyte e studimeve Albanologjike (12-18 Janar 1968)*, I, Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i historise dhe i gjuhesise, Tiranë 1969, s. 183. Ayrıca Bkz: "Mehmet Aykaç, "Şeri'yye sicilleri ışığında 17. Yüzyılda Arnavutluk/İlbasan'da sosyal, kültürel ve iktisadi yapı", *Balkanlar'da İslâm medeniyeti uluslararası üçüncü sempozyum tebliğleri, Bükreş Romanya/ 1-5 Kasım 2006*, IRCICA, İstanbul 2011, s. 193".

¹⁰⁷ Dritan Egro, "Vendi i viseve Shqiptare...", s. 88; Ayrıca Bkz: "A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 197-198".

¹⁰⁸ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 70; Bilgehan Pamuk, "Güney Arnavutluk'ta...", *T*, IX, s. 365. Ayrıca Bkz: "Selami Pulaha, *Pronesia Feudale ne tokat Shqiptare (Shek. XV-XVI)*, Akademiae shkencave e RPS te Shqiperise Instituti i historise, Tiranë 1988, s. 30-31".

¹⁰⁹ At Giuseppe (Zef) Valentini, M. Sciambra, I. Parrino, *Papa Kalisti III, Skenderbeu, Shqiperia dhe Kryqezata (1455-1458)*, (çev. Ndrçim Kulla, Dritan Thomollari), Plejad, Tiranë 2009, s. 70.

¹¹⁰ Zhan K. Faveirial, *Historia e Shqiperise...*, s. 277; Marcin Czerminski, *Shqiperia...*, s. 43.

¹¹¹ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 250.

¹¹² Tajar Zavalani, *Histori e shqipnis...*, s. 113; M. Ahmeti - E. Lala, *Statutet dhe...*, s. 50.

Osmanlı güçleri Arnavutluk'un doğu kıyısından Durrës kıyısına kadar ele geçirdiği bir dönemde 28 Temmuz 1402 yılında Ankara'da Yıldırım Bayezid'in Timur'la savaşa girerek hezimete uğratılması ve bu savaşta ölümünden sonra meydana gelen Osmanlı'daki veraset savaşları sırasında Osmanlı birlikleri Balkanlar'dan çekilmek zorunda kaldığından dolayı Arnavutluk da bu durumda elden çıkmış oldu.¹¹³ Ne ilginçtir ki, Arnavut prensleri de Osmanlı'nın çekilmesinin ardından yeniden hâkimiyet kavgalarını başlatmıştı.¹¹⁴ Prenslerin bu durumu Osmanlı'nın daha sonra bu bölgelere yeniden gelmesini ve ele geçirmesini kolaylaştırmıştır. Aslında prenslerin birlik içerisinde olamaması ve hâkimiyet kavgalarının devam etmesinde dış güçlerin etkisinin olma ihtimali oldukça yüksektir. Örneğin Venedik, Kosova savaşının (1389) ardından feodal beyleri kendi himayesi altına almaya başlamıştı.¹¹⁵ Böylece birçok yeri ele geçirerek Arnavutların bu hal karşısında birleşmesine engel olmak maksadı ile prensleri birbirine düşürmek için her türlü yola başvurmuştur. Ayrıca prensleri birbiri aleyhine hareket ettirmek adına her türlü ihaneti tertip ettiği ve bazılarını zehirleyerek öldürdüğü de kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁶ İşte bu şartlar içerisinde Venedik bu fırsatlardan yararlanarak yerel feodallere olan baskılarını arttırarak Shkoder'ı ve etrafındaki kaleleri işgal etmişti.¹¹⁷

Osmanlılar, 1415 yılında Shkoder ve Kruja'yı,¹¹⁸ 1417 yılında I. Mehmed döneminde de güney Arnavutluk'un en önemli üç şehri olan Vlora, Berat, Kanina'yı ele geçirdi.¹¹⁹ Böylece Adriyatik denizine açılan bir limana sahip olmuş oldu. Vlora'yı almasıyla ilk defa Adriyatik sahillerine yerleşerek burayı 1912 yılına kadar elinde tutmuştur.¹²⁰ 1419 yılında Gjirokastra doğrudan Osmanlı'ya bağlanmış oldu.¹²¹ Gjirokastra, Osmanlı'nın Güney Arnavutluk'taki hâkimiyetini sağlamlaştırma ve yeni bölgeler ele geçirme açısından bir uç merkezi haline geldi. Böylece XV. yy.'ın ortalarına kadar Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş

¹¹³ Ferit Duka, "Tokat e Kastriotëve: Zona Kruje-Diber", *Skenderbeu dhe Europa*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2006, s. 35; Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 195.

¹¹⁴ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 195; Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, İstanbul 1997, s. 55; A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 198, 200.

¹¹⁵ Bilgehan Pamuk, "Güney Arnavutluk'ta...", *T*, IX, s. 366

¹¹⁶ K. Süsseim, "Arnavutluk", *İA*, s. 584.

¹¹⁷ Halil İnalçık, "Krahina e Krujes...", s. 183. Ayrıca Bkz: "Bilgehan Pamuk, "Osmanlı...", s. 249".

¹¹⁸ Mathieu Aref, *Shqiperia...*, s. 122. Ayrıca Bkz: "Kristo Frasheri, *Skenderbeu...*, s. 44-45".

¹¹⁹ Geniş bilgi için Bkz: "Machiel Kiel, *Ottoman Architecture...*, s. 150-151, 266; Bilgehan Pamuk, "Osmanlı...", s. 249-250".

¹²⁰ K. Süsseim, "Arnavutluk", *İA*, s. 584; Aleksander Meksi, "Ndertimet e kultit mysliman ne Shqiperi", *Studime Historike*, Sayı: I, Tiranë 1980, s. 189.

¹²¹ Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", s. 156; A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 199; Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 122; Aleksander Meksi, "Ndertimet e kultit mysliman...", s. 189.

olan Arnavut toprakları üzerinde Gjirokastra sancak merkezi olmak üzere Arvanid (Arnavud) İli kuruldu.¹²² Ayrıca Osmanlı idaresi bu önemli yerleri ele geçirdikten hemen sonra bölgede (1431-32) yeni bir tahrir yaptı. Arnavutluk'ta köylerin tımar olarak taksimi esnasında mukavemetler görüldü.¹²³ Arvanid kayıt defterinde (1431-1455 yıllarına ait derkenarları ihtiva eder) Orta ve Güney Arnavutluk'ta Osmanlı idaresinin tamamıyla yerleşmiş olduğu görülmektedir.¹²⁴

Arnavutluk sancağında yer alan vilayetler 1431 yılına ait kaydında şu şekilde geçmektedir: Gjirokastra, Kelçyra, Kanina, Berat, Tomorrice, İskrapar/Skrapari, Pavlo Kurtik, Çartaloz ve Kruja.¹²⁵ Fakat yine Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan güney doğuda Premedi/Premeti,¹²⁶ Korça ve Konica vilayetlerinin ayrı bir idarî birliğe dâhil olduğu görülmektedir.¹²⁷ Ayrıca Osmanlı hâkimiyetinin bu vilayetlerle sınırlı olmayıp XV. yy.'da Arnavutluk deniz kıyılarını kontrol ederek buranın hâkimi konumunda olduğu 23 Kasım 1418 tarihinde Rodon keşişinin Kruja'daki Osmanlı yetkilisine Ragusa'dan gelenler tarafından manastır kilisesinin gasp edilmesi ile ilgili şikâyette bulunmasından da anlaşılabilir.¹²⁸ Bu dönemde dikkat çeken hususlardan biri de Osmanlı'nın sınırlarını devamlı bir şekilde genişleterek bu bölgelerde ilerlemesidir. II. Mehmed'in (1451-1481) İstanbul, Arnavutluk, Bosna ve Sırbistan'ı ele geçirerek Venedik ve Karadağ'ın elinde bulunan sahil bölgeleri hâriç bütün Güneydoğu yarımadasına hâkim olması¹²⁹ buna örnek verilebilir.

Bu tarihte Balkanlar'da Osmanlı ilerleyişini durduracak büyük bir devletin olmaması ve Arnavut prensleri arasındaki anlaşmazlıklar sonucu bir birliğin oluşmaması vb. faktörler yalnız Arnavut diyarında değil, genel olarak Balkanlar'da da Osmanlı'nın yeni bölgeleri ele

¹²² Machiel Kiel, *Ottoman Architecture...*, s. 18; Elizabeth A. Zachariadou, *Sol kol Osmanlı egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699*, (çev. Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova), Tarih vakfi yurt yayınları, İstanbul 1999; Machiel Kiel, "Vlora", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV Ankara 1991, s. 118 -24.

¹²³ Halil İnalıcık, "Murad II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXI Ankara 2006, s. 169.

¹²⁴ Halil İnalıcık, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", s. 169; Orhan Sakin, *Osmanlı'da...*, s. 66.

¹²⁵ Selami Pulaha, "Rreth shkaqeve te kryengritjeve te viteve Tridhjetje te shek. XV", *Studime Historike*, Sayı: 4, 1967, s. 24.

¹²⁶ Premedi hakkında Evliya Çelebi'nin notları için Bkz: "Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi: Gümülcine, Kavala, Selânik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı*, 8/2, (haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 662-665".

¹²⁷ Halil İnalıcık, *Sûret-i defter-i...* (2. baskı), s. XI.

¹²⁸ Alen Dyselie, "Gjendja e kepit te Rodonit ne fillim te shekullit XV sipas disa dokumenteve Raguzane", *Studime Historike*, Sayı: I, Tiranë 1977, s. 127. Ayrıca Bkz: İsmail Hikmet Ertaylan, *Fâtih ve fütuhati*, Mars Matbaası, Ankara 1967, s. 58.

¹²⁹ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 198, dip. 1.

geçirmesini kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Ayrıca Osmanlı kâkimiyetinin Arnavutluk topraklarında kurulması hususunda yerli feodal ailelerin desteğinden de faydalanılmıştır.¹³⁰

2.1. Arnavutluk'ta Osmanlı Otoritesinin Sağlamlaşması

Osmanlı'nın Arnavutluk'u ele geçirmesinin başta Güney ve Kuzey'deki vadiler boyunca ilerleyerek gerçekleştiği¹³¹ ve değişik metotlar kullanılarak birkaç aşamadan oluştuğu söylenebilir. Kullanılan birinci metot, fethedemediği topraklardaki yerel feodalleri Osmanlı vasalı¹³² haline getirerek onlara her yıl Osmanlı'ya Padişah tarafından bir fermanla belirlenen haraç miktarını verme mecburiyeti getirip oğlan çocuklarını da güven açısından rehin aldıktan sonra yerel feodalleri yine eski topraklarında (hâkimiyetlerinde) bırakmaktı.¹³³ İşte bu metotla, Savra savaşından kısa bir süre sonra Arnavutluk'taki prensler (Ballshalar, Topiajlar, Dukagjinler, Muzakalar, Zenebishiler, Arianitiler ve Kastriotiler) Osmanlı vasalı olup Dârü'l-Ahd/Dârüssulh¹³⁴ haline geldi.¹³⁵ Soylu Arnavut aileleri Osmanlı vasallığını, yani vergi vermeyi ve ihtiyaç durumunda Osmanlı'nın savaşlarına askerleri ile birlikte katılıp destek olmayı kabul ettiler. Böylece eski hâkimiyetlerini

¹³⁰ *Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 209.

¹³¹ Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", s. 156. Ayrıca Bkz: "Aleksander Meksi, "Ndertimet e kultit mysliman...", s. 189".

¹³² Arnavutluk'taki vasallık durumunun bir geçiş süreci olarak gerçekleştiği söylenebilir. Bu doğrultuda Arnavutluk'un güney doğusunda vasal durumu 10 yıl (1382-1392) sürmüştü. Güney ve Orta bölgesinde 1420'lerde bitmiştir. Kuzey bölgesinde ise gerek coğrafi şartlarının zor olması, gerekse buradaki halktan kaynaklanan sıkıntılar dolayısıyla bu durumun diğer bölgelere nazaran daha karışık olduğu görülmektedir. Geniş bilgi için Bkz: "Dritan Egro, "Vendi i viseve Shqiptare...", s. 89-90".

¹³³ Halil İnalçık, "Krahina e Krujes...", s. 181-182.

Ayrıca buna en ideal örneklerden biri 1421 yılında Osmanlı tarafından yenilen Gjon Kastrioti'nin Osmanlı'ya 4 oğlunu rehin vermesidir. Geniş bilgi için Bkz: "Necdet Öztürk, "Fetret Devri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi", *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 444; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 36".

¹³⁴ "Kendisiyle barış antlaşması yapılmış ülke için kullanılır. Canına ve mallarına tecavüz haram olup antlaşma süresince kendileriyle savaşılmaz. Karşı tarafın anlaşmayı bozacağı anlaşılırsa tek taraflı bozulabilir...". Geniş bilgi için Bkz: "Ahmet Özel, "Dârüssulh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994, s. 5-6".

¹³⁵ Dritan Egro, "Vendi i viseve Shqiptare...", s. 86; Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, III, s. 384; Halil İnalçık, "Murad I", *DİA*, XXXI, s. 160; Selami Pulaha, "Rreth shkaqeve te kryengritjeve...", s. 23; Selami Pulaha, "Shpronnesimi i klases feudale Shqiptare nga toka dhe rruget e integrimet te nje pjese te saj ne klases feudale Osmane ne shek. XV", *Studime Historike*, Sayı: 3, 1982, s. 140

sürdürmelerine müsaade edilerek¹³⁶ Osmanlı hâkimiyeti altına girmeden önceki ayrıcalıklarını ve bağımsızlıklarını korumuş oldular.¹³⁷

İkinci metot ise Osmanlı'nın bir yeri ele geçirdikten sonra oraya bir kadı ve sancakbeyi tayin ederek o yerin kaydını gerçekleştirip,¹³⁸ buranın gelirleri vb. detaylarını kayıt defterlerine kaydettikten sonra has ve tımar şeklinde dağıtmasıdır. Ayrıca Osmanlı'nın ele geçirdiği memlekete ekseriyet ile oranın o zamanki hâkiminin adını veya unvanını vermekte olduğu 1431-1432 tarihli Osmanlı kayıt defterlerinde de şu şekilde geçmektedir: Ballsha ili, nâhiyet-i Bogdan Ripe, Vilayet-i Pavlo Kurtik (günümüzde Tiran – Elbasan arasında yer alan Tiran'a bağlı Krrabe), Nahiyet-i Araniti Kondo Miho/Miko (Bradashesh), Vilayet-i Zenebish (Gjirokastra), Karli İli (Karl Topiaj'nın yeri), Dimitri Gönima vilayeti, Ashtin ili, Yuvan ili vb.¹³⁹

Yuvan ili, Osmanlı-Arnavut tarihinde büyük bir öneme sahip olan İskender Bey'in babası İvan/Yuvan Kastrioti'nin bölgesi idi. 1431 Osmanlı kayıtları ile Kastrioti ailesinin Osmanlı vasallığı tam olarak gerçekleşmiş olmakla beraber bu kayıtların Arnavutluk

¹³⁶ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 227; A. Buda - I. Zamputi - K. Frasher - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 197.

¹³⁷ Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 239; Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 227; Mathieu Aref, *Shqiperia...*, s. 124.

¹³⁸ Kadı, Osmanlı ilmiye sınıfının üyesidir. Yani medreseyi bitirmiş olması, icazet alması gerekir. Medreseyi bitiren insanlar mesleklerine üç kariyerde yani üç meslekte başlarlar. Birincisi *ikta* dediğimiz konsültasyon müftülük, ikincisi tedris dediğimiz müderrislik, yani profesörlük ve üçüncüsü de *kaza* dediğimiz yargı yolu yani kadılık. (İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden...*, s. 128).

¹³⁹ Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", s. 155; A. Cebeci, G. Kırpık, "Tahrir defterlerine...", s. 291-292; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmaları, incelemeler*, Eren yayıncılık, İstanbul 1993, s. 85 dip. 91; Ferit Duka, "Profili i nje qyteti Shqiptar te kohes Osmane. Gjirokastra gjate shek. XV-XVI", *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2002, s. 8-9; Kasem Biçoku, "Shtrirja lindore e zoterimeve te Kastrioteve", *Skenderbeu dhe Europa (Permbledhje kumtesash)*, Akademia e Shkencave e Shqiperise, Instituti i Historise, Tiranë 2006, s. 66-67.

Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", 2/1953, s. 159" adlı çalışmasında eskiden beri Arnavut prens ailelerin Osmanlı Devleti'nde değişik görevlerde bulunması konusunu detaylı bir şekilde aktarmıştır. Bu konuda Pavlo Kurtik ailesi örneği şu şekilde aktarılabilir:

"Subaşılık gibi önemli bir mevkii elinde tutan Pavlo Kurtik ailesi bilhassa dikkate değer. Başta, 1431'den önce Pavlo Kurtik adında bir Hıristiyan senyör, Arvanid sancağı dâhilinde bugünkü (Krrabe) İlbasan kuzeyinde büyük bir tımara sahip idi. Pavlo Kurtik adı verildiğine göre onun bu bölgenin eski yerli senyörü olduğunda şüphe yoktur. Pavlo Kurtik bu bölgedeki sipahilerin komutanı olarak Subaşı tayin edilmiştir. 1431 tarihine doğru oğlu İsa Bey Pavlo Kurtik'in subaşısı olarak babasının halefi olmuştur. Bu devirde Hıristiyan tımarlılar bu nahiyette hâlâ büyük bir nisbet muhafaza ediyordu. İsa Bey 81.306 akçe getiren 107 adet köyü tımar olarak elinde tutuyordu. İsa Bey'den sonra 1444 Kasım'ında yine Kurtik ailesinden İsa'nın oğlu Hüseyin'e verilmiştir. Pavlo Kurtik'in Mustafa adında başka bir oğluna da Berat'ta 9142 akçelik bir tımar verilmişti. H. 912 (M. 1506) tarihli Vlora defterinde Mustafa'nın oğlu kale eri olarak görülmektedir. İsa Bey'in çocukları İbrahim ve Yusuf ise h. 859 (1455)'de Tırhala'da 42.399 akçelik büyük bir tımar tasarruf etmekte idiler. İbrahim Bey sıfatıyla Pavlo Kurtik ailesinden başka biri olan Musa Bey, Fatih döneminde mühim şahsiyetlerdendi. Onun hısmı Mehmed, Fatih Sultan Mehmed'in ilk devrinde Aydın'da subaşı idi". Ayrıca diğer yerel feodal ailelerin tımar almaları, İslamlaşmaları vb. tartışmalar hakkında geniş bilgi için Bkz: "Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", s. 159-161".

bölgelerinin çoğunu kapsadığı söylenebilir.¹⁴⁰ Burada aşikâr surette bir büyük prens ailesinin Osmanlı tımar kadrosuna girerek eski varlığını devam ettirdiği görülmektedir.¹⁴¹ Yuvan ilinin merkezi olan ve daha sonra İskender Bey'in isyanlarında¹⁴² merkez haline gelmesiyle son derece önem kazanan Kruja'ya bağlı olan yerlerden bazıları 1431 yılındaki defter kayıtlarında şu şekilde geçmektedir: Andronikler (Ndroqi), Gurkani (Guri i kuq - Kerçukje), Kasalla, Kusi, Selita, Shin Tomi, Gjonmi, Lalmi, Pleshi, Pelneku, Shen Vlash, Kamza, Klos, Gjinqera, Kulloyka (Gjon Kollojka), Shen Stefan, Buruza, Bishkeqi, Fravesh (Hvares), Mavroshin, Pashkasheshi ve Shen Andrea.¹⁴³

Osmanlı döneminde Arnavutluk sancağı değişik Arnavutça kelimelerle anılmıştır. Onlardan bazıları şunlardır: “Sancak-i Arvanya” (Arnavut sancağı), “sancak-i Arvanid”, “Arnavud ili veya Arvanid ili”¹⁴⁴ (Arnavutların yeri), “Vilayet-i Arvanya, Arvanid vilayeti” (Arnavut vilayeti).¹⁴⁵

1431 tahrir kaydına göre Arvanid İli'nin sancakbeyi Evrenoz oğlu Ali Bey idi. Bu kayda göre Evrenoz oğlu Ali Bey'in valilik görevi eski (1424'lerde) bir tarihte olmalıdır. Çelebi Sultan Mehmet zamanında ise Balaban Bey, Yakub Bey, Lala Şahin, Aydın Bey ve İsmail Bey (?) birbiri arkası Arvanid ilinin sancakbeyi oldu. Ayrıca Evrenoz oğlu Ali Bey'den sonra görev alan valiler şu şekilde aktarılabilir: İshak Bey (1434-1438), Yakub Bey (1438-1439), Hamza Bey (1439-1440 Nisan), Zanağos Bey (1440- Nisan 1441), Yakub Bey 1441, Hamza Bey (1441-1445), Evrenoz oğlu İsa Bey (1445-1449), Hamza Bey (1449-1451), Nasuh Bey (1451-1452), Kasım Paşa (1452'den itibaren). Bu tarihler tımar derkenarlarına göre çıkarıldığından bunların seyrek olduğu zamanlar için tarihler kesin sayılamaz.¹⁴⁶ Ayrıca Osmanlı valilerinin de ikamet ettiği en büyük şehirlerin kuzeyde Shkoder ve güneyde Vlora şehri olduğu geçmektedir.¹⁴⁷

¹⁴⁰ Dritan Egro, “Vendi i viseve Shqiptare...”, s. 89.

¹⁴¹ Halil İnalçık, “Arnavutluk'ta Osmanlı...”, s. 159.

¹⁴² Bkz: Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I, (haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1992, s. 510-515; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 36; Mathieu Aref, *Shqiperia...*, s. 122.

¹⁴³ Geniş bilgi için Bkz: “Halil İnalçık, *Sûret-i defter-i...* (2. baskı), s. 102-120”; Ferit Duka, “Tokat e Kastrioteve...”, s. 37.

¹⁴⁴ Arnavut İli'nin Kanunnameleri ile ilgili geniş bilgi için Bkz: “Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VI, FEY Vakfı, İstanbul 1993, s. 414-418”

¹⁴⁵ Halil İnalçık, *Sûret-i defter-i...* (2. baskı), s. 1, 12, 18, 21-23, 25 vb.; Ferit Duka, “Aspekte social-ekonomike dhe demografike te Himares gjate sundimit Osman (shek. XV-XVI)”, *Himara ne Shekuj*, Akademia e Shkencave e Shqiperise, Tiranë - 2006, s. 63; A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 202.

¹⁴⁶ Halil İnalçık, “Arnavutluk'ta Osmanlı...”, s. 156-157.

¹⁴⁷ Lucy M. J. Garnett, *Türkiye'nin kadınları ve...*, s. 371.

Osmanlı her ne kadar birçok Arnavut bölgesini eline geçirerek burada tımar sistemini ve genel hâkimiyetini kurmuş ise de asıl hâkimiyeti 1501 yılında gerçekleştirmiştir. Bu yıla gelinceye kadar şüphesiz değişik direnişlerle ve bazı yerlerde çetin savunma savaşı, isyan ve ayaklanmalarla karşılaşmıştır. Bazen bunlar hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde de meydana gelmiştir. Genelde küçük çapta isyanlar ortaya çıkmıştır. Fakat 1440'lerde Edirne Osmanlı sarayında devşirme yolu ile Osmanlı askerî eğitimini son derece başarı ile bitiren İskender Bey'in çıkardığı isyanlar Arnavutluk'un birkaç bölgesinde 25 yıla yakın Osmanlı'ya sıkıntılar yaratmıştır. Çünkü Osmanlı'nın yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden biri olan İskender Bey'in saf değiştirerek Katolik Batı güçleriyle ittifak kurması ve isyan bayrağını kaldırması bölgede Osmanlı'ya büyük zararlar vermiştir.

Nihayet 1478'de Akçahisar, Drivasto (Drisht), Lezha ve Zhabjak'ın, 1479'da Shkoder ve 1501'de Durrës'in ele geçirilmesiyle¹⁴⁸ Arnavutluk asırlar sürecektir olan Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş oldu.¹⁴⁹ Aslında Arnavut bölgelerinin geneli 1479 yılında Osmanlı hâkimiyeti altına girmişti.¹⁵⁰ Fakat tam hâkimiyet 1501 yılında gerçekleşmiştir. Lezha adasının Osmanlılara geçmesiyle birlikte Arnavut bölgelerinde Osmanlı'ya karşı başlatılan ayaklanmalar bir nevi sona ermiş olup 1506 tarihinden sonra, önceki gibi isyan ve mücadeleler meydana gelmemiştir.¹⁵¹ Şunu belirtmek gerekir ki, Osmanlı diğer devletleri ve bölgeleri ele geçirmek için hangi metotları kullandı ise Arnavut bölgelerini ele geçirme sürecinde de aynı metotları kullanmıştır.¹⁵² Ayrıca Osmanlı'nın "uyguladığı uzlaştırıcı siyaset, halka ve birtakım askerî zümrelere eski statülerini muhafaza hakkı tanınması, adalet prensiplerini yaygınlaştırması ve kalıcı yerleşme siyasetini izlemiş olması"¹⁵³ vb. faktörlerle bu bölgelerdeki hâkimiyetini sağlamlaştırmasıyla bir nevi, Venedik'in Arnavut bölgelerindeki 125 senelik hâkimiyetini sonlandırmış oluyordu.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Lucia Nadin, *Shqiptaret ne Venedik (mergim e integrim 1479-1552)*, (çev. Pellumb Xhufi), Botimet 55, Tirane 2008, s. 9.

¹⁴⁹ K. Süsseim, "Arnavutluk", *İA*, s. 585; Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, III, s. 386; Aleksander Meksi, "Ndertimet e kultit mysliman...", s. 189.

¹⁵⁰ Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit Shqiptar kunder sundimit Osman nga shekullit XVI deri ne fillim te shekullit XVIII: (dokumente Osmane)*, Akademia e Shkencave e RPS te Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1978, s. 3. Ayrıca Bkz: "Anton Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans (Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730)*, Brill, Boston 2004, s. 29".

¹⁵¹ Injac Zamputi, "Disa flete te historise se Shqipërisë ne periudhen 1506-1574", *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës*, II. Universiteti shtetëror i Tiranës 1960, s. 3".

¹⁵² Selami Pulaha, *Pronesia Feudale...*, s. 29.

¹⁵³ Feridun Emecen, "Osmanlılar", *DİA*, XXXIII, s. 491.

¹⁵⁴ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 218. Ayrıca Bkz: "Arnavutluk", *Grolier international...*, s. 168".

Günümüzdeki Arnavut ve yabancı bazı yazar ve araştırmacılar Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyeti altına girmesinin Arnavut halkını olumsuz etkilediğini ifade etmekte ve bu durumu "Prapambetje Osmane" (Osmanlı geri kalmışlığı) şeklinde nitelendirmektedir.¹⁵⁵ Bu şekilde Arnavutların, Müslüman olması nedeniyle Batı'daki gelişmeleri takip edemediğinden dolayı geri kaldığı savunulmaktadır.¹⁵⁶ Ayrıca Arnavut Hıristiyan yazarlarından Osmanlı dönemi ile ilgili Arnavutların tarihlerinin en uzun kanlı golgotha (felaketleri)'ni yaşadığı dönem¹⁵⁷ şeklinde tanımlayanlar da bulunmaktadır.

Osmanlı gücü Arnavutluk'ta her ne kadar bir "düşman, işgalci olarak görülüyor olsa da, Arnavut ırkı Osmanlı olmasaydı, kısa bir zamanda Slav işgaline dayanamayıp kendi kimliğini yitirmiş olacaktı. Dolayısıyla Arnavut ırkı gelecekte var olmak için Osmanlı işgalini kabullenmek zorunda idi.¹⁵⁸ Bunun yanında bu güç, günden güne artarak büyümekte olup her açıdan geleceğe yönelik ümit verici bir görüntüye de sahipti. Bizans Kantakuzenos, Topiaj vb. güçler ittifak ve yardım için hep bu kapıyı çalma ihtiyacı hissediyordu. Çünkü XV. yy.'ın¹⁵⁹ ikinci yarısı, Osmanlı cemiyetinin evrensel anlamda imparatorluk misyonunu şuurlu bir şekilde yüklendiği bir devirdi.¹⁶⁰

Osmanlı aleyhindeki diğer iddialardan bazıları şu şekilde aktarılabilir: Osmanlı işgali, Arnavutların dinî ve millî bakımdan tarihinde yaşadığı en karanlık dönemdir.¹⁶¹ Balkanların Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi hem Katolik hem de Ortodoks kilisesi için maddî ve manevî çöküşün yanında baskıların ve katliamların gerçekleştirildiği bir dönemin başlangıcı olmuştur.¹⁶² Çünkü yaklaşık 30 piskoposluk, manastır ve Benediktin, Dominik ve Fransisken meclisleri tahrip edilmiş olup bu bölgelerde zorla Müslümanlaştırma gerçekleştirilmişti. Bunların yanında birçok köy ve şehir ıssızlaşarak halk uzun bir köleliğin

¹⁵⁵ Marcin Czerminski, *Shqiperia...*, s. 16.

¹⁵⁶ Mehdi Frashëri, *Historia e Lashte e Shqipërisë...*, s. 33.

¹⁵⁷ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 165; 182-183.

¹⁵⁸ Zhan K. Faveirial, *Historia e Shqiperise...*, s. 278.

¹⁵⁹ XV. yy.'da Türk dünyasının, şark dünyasının bütün elemanlarının, bütün oluşumlarının âdeta kristalize olduğu bir dönemdir. XV. yy.'da bütün Türk tarihi âdeta bu imparatorluğun kuruluşunu doğurmak için gelişmiş gibidir (İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden...*, s. 76).

¹⁶⁰ Bkz: "İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden...*, s. 71".

¹⁶¹ Aleksander Meksi, "Ndertimet e kultit mysliman...", s. 189;

Ayrıca benzer bilgiler için geniş bilgi için Bkz: "Shan Zefi, "Kuvendi i pare i Arbnit (1703)", *300 vjetori i Kuvendit të Arbnit: 1703-2003: simpozium: Tiranë 24-25 tetor 2003*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqiperise, Tiranë 2009, s. 67-68".

¹⁶² Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 177.

altına girdi. Müslüman olmak istemeyenler ise ya Napoli ve Venedik gibi yerlere göç etmek zorunda bırakıldı ya da dağlık bölgelere kaçtı.¹⁶³

Öne sürülen iddialara karşı vurgulanması gereken önemli noktalardan biri, Müslüman olan Osmanlı'nın gayrimüslimlerle yaptığı zimmet anlaşması gereğince ve anlaşmaya sadık durulduğu sürece gayrimüslimlere karşı belirtilen baskıları yapma yetkisinin olmadığıdır. Bu konu daha sonra detaylı bir şekilde ele alınacağından dolayı burada üzerinde durulmayacaktır. Fakat meselenin anlaşılması adına bir başka hatırlatma ise şudur: Piskoposların daha erken bir tarihten itibaren değişik sebeplerden dolayı piskoposluklarından göç etmek zorunda bırakıldığı görülmüştür. Örnek verecek olursak; siyasî gücün el değiştirmesi dinî otorite ve düzeni de değişikliğe uğrattığından dolayı Durrës'ta Bizans'tan sonra Ortodoks piskoposu olan Nikolla'nın Latinlere itaat etmeyişi üzerine yerine İtalya'nın Treviso'dan Manfred adlı bir Latin'in piskoposluk merkezine atandığı görülmüştür. Böylece Roma, hâkimiyeti altına aldığı her Ortodoks bölgesini Katolikleştirmeye çalıştığı gibi Durrës'ta da aynı baskıları uygulamaya başlamıştı.¹⁶⁴ Aktarılan örnekten de anlaşılacağı üzere siyasî ve dinî yapının bir arada yürümesinden dolayı gerek kilisenin siyasî gücü, gerekse siyasî gücün kiliseyi kendi amaçları doğrultusunda kullanması söz konusudur. Dolayısıyla siyasî güç ve kiliselerin hâkimiyet ve sınırlarını daha fazla zenginleştirebilmek adına, zorla Katolikleştirme veya Ortodokslaştırma gibi amaçlarına ulaşabilmek amacıyla Katolik veya Ortodoks olan Hıristiyan halkına karşı baskı ve zulüm uygulamış olması muhtemeldir.

Osmanlı hakkında ileri sürülen bir başka iddia ise şu şekildedir:

“İskender Bey'in ölümü ile birlikte Arnavutların özgürlükleri de ölmüştü. Çünkü Osmanlı tehlikesi ve Hıristiyanlara karşı kanlı baskıları başladı”.¹⁶⁵ “İslamiyetle birlikte Arnavut milletini entelektüel ve manevî açıdan 500 sene süren bir Osmanlı karanlığı dönemi sardı. Bu dönemin başlamasıyla Arnavut halkının arasında ayırımın ve kavgaların tohumları atıldı. Arnavut kimliği ve Avrupa medeniyeti ancak kilisenin dersleri, edebiyatı, manevî ve bilimsel çabaları neticesinde ayakta kalabildi”.¹⁶⁶

¹⁶³ Dom Shan Zefi, “Fenomeni i laramanizmit ne vazhden e Islamizimit ndershqiptar ne driten e relacioneve kishtarë”, *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndër kombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000, s. 180.

¹⁶⁴ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 67.

¹⁶⁵ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 174.

¹⁶⁶ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 66.

Öne sürülen bu iddiaya göre, Arnavutların İslâm dinini benimsediği dönem en karanlık dönem olarak kabul edilmektedir. Hâlbuki eğitimsizliğin, adaletsizliğin ve sayısız haksızlığın yaşandığı uzun bir dönemden sonra Dukagjin ailesi vb. ailelerden kültürel, askerî ve birçok alanda yükselen kişiler görülmüştür. Bunun başlıca sebebi Osmanlı'nın, hâkimiyeti altında bulunan İstanbul ve diğer ilmî merkezlerde Arnavut halkına eğitim imkânı, özgürlükler, haklar vb. ayrıcalıklar sunmuş olmasıdır. 500 seneyi kökten karanlık ve dinî, milli, kültürel, ekonomik, eğitimsel vb. alanlarda başarısız gösterme yaklaşımı tarihî gerçeklerden çok uzak olmakla beraber şahsî duygu, düşünce ve menfaatleri yansıtan bir yaklaşımdır. Konunun aydınlatılması açısından Feridun Emecen'in şu sözleri son derece önemlidir:

“Osmanlı hâkimiyetinin Güney Balkanlar'daki halk üzerinde olumsuz tesirleri olduğu, onların millet şeklinde teşekküllerini engellediği, hatta fetihlerin Balkanlar'daki çeşitli unsurların Avrupa kültürü ve medeniyetine katılmasını yavaşlattığı görüşleri, arşival kaynaklar üzerinde çalışmaların artmasıyla iyice zayıflamış gözükmektedir”.¹⁶⁷

Arnavutluk'un Osmanlı eline geçmesi ile birlikte bu bölgelerde sosyo-kültürel, siyasî, ekonomik vb. alanlarda ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. Meydana gelen olumlu değişikliklerden en önemlisi birbiriyle mücadele içerisinde olan Arnavut prenslerinin birleştirilmiş olmasıdır. Çünkü “İlir (Arnavut) Prenslerinin eskiden beri kendi aralarında kavgalı ve parçalanmış vaziyette olduğu ve nadiren güçlü bir el İlirleri birleştirmiş olsa da bu birlikteliğin uzun sürmediği”¹⁶⁸ bilinmektedir. Anlaşılacağı üzere Osmanlı'nın getirdiği tek devlet anlayışı Arnavut bölgelerini parçalayan, fakirleştiren ve her açıdan bu bölgelere zarar veren kavgaları sonlandırmıştır. Bunun yanında Via Egnatia gibi önemli yolların da yeniden güvenliğinin sağlanması¹⁶⁹ ile birlikte ülke ekonomik alanda kalkınmaya başlamıştır. Ayrıca Osmanlı'nın Arberia bölgelerine yayılması ile buralardaki Bizans ve Sırp hâkimiyetinin sonlandırılması sonucu Katoliklerin Ortodokslar üzerindeki dinî ve kültürel baskıları da yok olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı'nın gelişi ile birlikte hem Katolikler hem de Ortodokslar bu dönemde özgürleşerek kiliselerine rahat bir şekilde gitme imkânına

¹⁶⁷ Feridun Emecen, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fetret Dönemine”, *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 41.

¹⁶⁸ Eqrem Çabej, *Shqiptaret midis...*, s. 20.

¹⁶⁹ Bkz: *BOA,MD*, XXII, h, 392.

kavuşarak daha önce Sırp lar tarafından uygulanan Sırp kilisesine gitme ve Sırp çayı kullanma zorunluluğunun ortadan kaldırıldığı¹⁷⁰ aktarılmıştır.

Bizans, Roma, Anjou ve Sırp işgaline maruz kalan Arnavutların İslâm dinini benimsemesinde eski ve bozulmuş feodal sistemin yerine yeni, dinamik ve medenî Osmanlı sisteminin getirilmesi etkili olmuştur. Bu dönemde özellikle Katoliklerin kendi arasındaki kavgalar ve bilimselliğe karşı oluşu Osmanlı sisteminin önemini daha da arttırıyordu.¹⁷¹ Ayrıca Avrupa'da XVI.-XVIII. yy.'da dinî ve mezhep savaşları yaşanırken Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan bölgelere karşı Haçlı Seferleri, mezhep savaşları vb. herhangi bir saldırı yapılmadığı¹⁷² gibi bu bölgeler en parlak çağını yaşayan Osmanlı hâkimiyetinin imkânlarına sahipti.

Arnavut bölgelerinin Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle, Osmanlı'nın Avrupa'ya yönelik akınlarında merkez bölge haline gelmesi¹⁷³ Katolik dünyası açısından elbette arzulanmayacak bir şeydi. Çünkü bu durum Papa'nın ve diğer batılı güçlerin başından itibaren korktuğu Osmanlı'nın sınırlarına dayanması anlamına geliyordu. Muhtemelen bu endişe sonucu gerek Papalık, gerekse diğer siyasî, ticarî vb. menfaatler besleyen Katolik unsurlar Arnavutluk'ta farklı zamanlarda Osmanlı'ya karşı çıkarılmış olan isyanları fitilleyerek onlara maddî ve manevî desteklerinin yanında değişik silah vb. askerî yardımlarda bulunduğu kayıtlarda görülmektedir.¹⁷⁴ Çalışma sınırları içerisindeki dönemde küçük ve büyük çapta dinî vb. faktörler sebebiyle bir takım isyanlar meydana gelmiştir.

¹⁷⁰ Iljaz Rexha, "Antagonizmi ndermjet dy kishave per dominim ne tokat e Arberise (i hapi rruge fese Islame)", *Rreth Perhapjes se Islamit nder Shqiptaret*, Klubi Kulturor "Drita", Shkoder 1997, s. 72.

¹⁷¹ Geniş bilgi için Bkz: "Muhamet Pirraku, "Roli i Islamit ne integrimin e Shqiperise etnike dhe te kombit Shqiptar", *Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine 1995, s. 45-46".

¹⁷² Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 27

Ayrıca iç ve dış tehlikelere karşı Osmanlı'nın çalışmaları için Bkz: *BOA,MD*, XII, h, 240.

¹⁷³ Dritan Egro, "Vendi i viseve Shqiptare...", s. 88.

¹⁷⁴ Bkz: İnalçık, Halil, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", s. 169; İnalçık, Halil, "İskender Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII Ankara 2000, s. 562; Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 170-173, 180; Dom Shan Zefi, *Islamizimi i Shqiptareve Gjate Shekujve (XV-XX) (aryset e islamizimit dhe qendrimi i kishes ndaj kesaj dukurie)*, Drita, Prizren 2000, s. 61; *Burime te zgjedhura...*, C. II, s. 325-326, 349; Kristo Frasheri, *Skenderbeu...*, s. 301-316, 320, 323-325, 338-356; Aurel Plasari, *Shqiperia dhe Shqiptaret ne Europen e Piut II*, idk, Tiranë 2014, s. 106, 110.

3. İsyanların Nedeni ve Dinî Boyutu

Osmanlı döneminde Arnavutluk'ta ortaya çıkan isyanlar değişik nedenlere dayanmaktadır. Bu nedenlerden biri soylu Arnavut ailelerin önceki statülerine kavuşabilme arzusudur. Yıldırım Bayezid zamanında Güney Arnavutluk'ta Gjirokastra çevresindeki toprağından kovulmuş veya kendisine verilen tımar ile yetinmeyen kişilerin, 1432 ve 1443'te isyan çıkardığı görülmüştür.¹⁷⁵ Babasının toprağından hiçbir hisse alamamış olan Topiaj Zenebishi'nin Gjirokastra'yı kuşatmış olması da buna bir örnektir. Bu isyanın başı Gjergj Araniti olmuştur. Osmanlı tarafından ailesinin eski toprakları çok küçültülmüş olmalı ki büyük ihtimalle Osmanlı'dan ailesine ait Kanina topraklarını istemiş, verilmeyince de isyana karar vermiştir.¹⁷⁶

Osmanlı, eski feodallere tımar ve benzeri haklar tanımakla beraber bazen onlara değişik topraklar da sunabiliyordu. Kendilerine sunulan yeterli görmeyen kimselerin bu sebeple isyana kalkıştığı görülmüştür. Bu şekilde feodal ailelerden, hâkimiyetini geri alabilmek adına yeni bir saldırı düzenleyenlerden biri de Korfu adasında saklanan Gjini Zenebishi'nin oğlu Depa Zenebishi olmuştur. Depa, 1434 yılından önceki dönemde hâkimiyetini sürdürdüğü Gjirokastra'yı Osmanlı'dan geri almak adına bir ayaklanma başlatmış olsa da bu girişimi başarısız olup başta kendisi olmak üzere isyancıların çoğu öldürülmüştür.¹⁷⁷

İsyanların ortaya çıkmasına sebep olan bir başka neden ise yabancı güçlerin kendi menfaatleri doğrultusunda Arnavut halkını Osmanlı'ya karşı kışkırtmasıdır. Bu yola başvuran yabancı güçlerden biri Venedik Devleti'dir. Kendi menfaatleri doğrultusunda Venedik çok değişik hilelere başvurmuştur. Ancak Venedik senatosu hedefine ulaşamadığı zamanlarda gerek Arnavut prenslerin arasında, gerekse Osmanlı ile prensler arasında fitne çıkarırdı. Bu şekilde Osmanlı prensler ile uğraşırken Venedik, ticaret gelirlerini ve kendi menfaatini garanti altına alırdı. Hatta daha önce bu şekilde ticaret yollarının geçtiği en önemli liman şehirleri olan Vlora, Himara, Durrës, Lezha ve Shkoder'ı ele geçirmişti.¹⁷⁸

Silah tüccarlarının etkisi ve kışkırtmaları isyanların ortaya çıkmasındaki nedenlerden biri sayılabilir. Zamanın en önemli delilleri olan günlük, arşiv vb. belgelere bakıldığında,

¹⁷⁵ İsyanlar ve sonucu ile ilgili Bkz: "Mehmet Aykaç, "Şeri'yye sicilleri...", s. 193.

¹⁷⁶ Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", s. 164-165. Ayrıca Bkz: "Bilgehan Pamuk, "XV. Yüzyılda Osmanlı...", s. 661".

¹⁷⁷ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 198.

¹⁷⁸ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 196, 201.

isyanlardan, silah ticaretinden vb. durumlardan menfaat sağlayanların papadan ve dış güçlerden büyük vaatlerle elde ettikleri silahlar ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

“Osmanlıları yalnız Arnavutluk’tan atmak değil İstanbul’u almak için de ayaklanma zincirini başlatacağız,”¹⁷⁹ çünkü “Osmanlılar bize zulmediyor, süt emen çocukları annesinin göğsünden alıp İstanbul’a göndererek devşirme yoluyla onları Türkleştirip Müslüman yapıyor. Böylece binlerce Hıristiyan çocuğumuz Müslüman oluyor. Onları kaybetmemek için ne olur sizler bize acıyın. Bize başta manevî yardım daha sonra cephanelik, silah ve asker yardımı gönderin ki biz buradaki binlerce cesur askerimizle büyük bir ayaklanma çıkaralım ve Osmanlıları buradan uzaklaştıracak kökten bir darbe indirelim. Bize yardım edin”¹⁸⁰.

Bu şekilde gerek Papadan, gerekse diğer devletlerden Osmanlılara karşı büyük vaatlerle alınan silahların akıbeti son derece ilginçtir. Arnavutluk’un Himara bölgesi ile ilgili 6 Nisan 1596 yılına ait bir belgede şu bilgiler yer almaktadır:

“Himara (Vlora’ya yakın) bölgesinde çok büyük bir ayaklanmanın meydana geleceği vaat ediliyor. Fakat kışkırtmaların ve cesaretlendirmenin arka planındaki gerçek ise Pjeter Lanca adlı bir kimsenin silah satabilme amacından ibarettir. Çünkü Pjeter Lanca, İspanyol kralına tabi olma vaadiyle aldığı silahları Arnavutlara satıyor. Bu şekilde (vaatlerle) İspanyollardan aldığı büyük cephaneliklerden çok büyük menfaat elde ediyor. Netice olarak **“cephanelikler Osmanlılara karşı kullanılacağı yerde, onlar gelir elde etmek amacıyla doğrudan Osmanlılara satılmaktadır”**.¹⁸¹

Anlaşılabileceği üzere ne vaat edilenler ne de yapılanlar birbirini tutmaktadır. Raporla başta şu gerçekler dikkat çekmektedir: a) Silah tüccarlarının isyanları tetikleme. b) Arnavutluk’ta iddia edildiği şekilde bir isyanın olmaması. c) Arnavut gruplara Osmanlı’ya karşı kullanılmak üzere verilen silahların herhangi bir isyanda kullanılmadan doğrudan Osmanlı güçlerine satılarak Pjeter Lanca gibi silah tüccarlarının bu işten büyük maddî menfaat elde etmesi. d) Osmanlı’yı Avrupa’da görmek istemeyen batılı güçlerin Osmanlı’ya karşı kullanılması amacıyla Arnavutlara silah ve mühimmat yardımı yapması.

İsyanların ve isyancıların karakteristik özelliklerini ve Osmanlı’nın isyancılara karşı aldığı tedbirleri anlamak adına Mühimme Defterleri’nde yer alan örneklerden birkaçı şu şekilde aktarılabilir:

Birinci örnek:

¹⁷⁹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 202.

¹⁸⁰ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 186, 189.

¹⁸¹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 115-116.

“Shkoder, Akçahisar ve başka yerlerde hırsızlık, gasp, soygun, rehin tutma, hayvanları alıkoyma, kadın ve çocukları köle yapma gibi suçların yanında (Osmanlı’ya) haracı ödemiş olan yedi kişiyi öldüren isyankâr ve asiler görülmektedir. Osmanlı tarafından verilen hüküm ise, başta iyilikle teslim olmalarının istenmesi, reddetmeleri halinde hepsinin kılıçtan geçirilmesidir. Osmanlı bununla ilgili ayrıca şu uyarıda bulunmuştur: Nahiye bu asiler ve kötü kimselerden temizlensin. Ancak sakın kendi içinde olan reayama¹⁸² dokunmayasın. Aksine sonucuna sen katlanırsın”¹⁸³.

İkinci örnek:

“Dukagjin sancağında daha önce de isyana kalkışan 16 köyün başka köyleri basıp reayanın eşyalarını, erzaklarını, hayvanlarını gasbetmesi, çocuklarını ailelerinden alıp öldürmesi, esir alması, Lezha ve Shkoder limanlarına giden tüccarların yollarını kesip mallarını gasb etmesi gibi zulümlerine karşı ordunun toplanıp hakkından gelineceği fakat ailelerine dokunulmayıp onların esir alınmayacağı ile ilgili verilen hüküm isyancıların özelliğini vurgulamaktadır”¹⁸⁴.

Üçüncü örnek:

“Aşağı Debre’de asiler günden güne Müslüman köylerini ve diğer köyleri basıp hayvanlarını ve diğer mallarını zorla alma, evlerine zarar verme, insan yaralama, öldürme, esir tutma vb. zulümler gerçekleştirmektedir. Gidin ve o yerleri o asilerden temizleyin. Lakin bu sebeple giderken kendi halinde olan reayayı sakın rahatsız etmeyiniz”¹⁸⁵.

Dördüncü örnek:

Sancak beyinin seferde olmasını fırsat bilen isyancıların Lezha ve Durrës’ta kervanların ve yolcuların eşyalarını yağmalaması takip edilsin ve araştırılsın.¹⁸⁶ Çünkü 500 kâfir isyancı altı köyü basıp köyün malına, hayvanlarına zarar vermiştir. Bu halkı, bunların fesat ve zulümlerinden kurtar, temizle orayı amma bu bahane ile kendi halinde olan kimseye zarar vermekten sakınasın, onlara zarar vermeyesin”¹⁸⁷.

Görüldüğü üzere bu fermanlarda hem isyancıların özelliklerinden bahsedilmekte hem de içerisinde ciddi tembihler yer almaktadır. Bu suçlamalar karşısında hiçbir devletin sessiz kalmasının mümkün olamayacağı ve sessiz kalınması halinde halkın can ve mal gibi

¹⁸² Osmanlı Devleti’nde askerî sınıf dışında kalan ve yönetime katılmayan, geçimini tarım ve sanayi alanında üretim yaparak sağlayan ve ticaretle uğraşan kesimlere “reaya” denir. Yerleşim durumları ise köylü, şehirli veya konar-göçer şeklindedir. (İsmail Özçelik, *Devlet-i ‘Aliyye’nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara 2013, s. 39). Ayrıca geniş bilgi için Bkz: “Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı. Âdâb-ı Osmâniyye*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 415-423”.

¹⁸³ Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit...*, s. 69-70, 73-74, 75, 85.

¹⁸⁴ *BOA,MD, LXIV*, h, 18.

¹⁸⁵ Geniş bilgi için Bkz: “*BOA,MD, III*, h, 818”.

¹⁸⁶ *BOA,MD, XLI*, h, 644.

¹⁸⁷ *BOA,MD, III*, h, 1058.

güvenliğinin zarar göreceği bir gerçektir. Burada istenen şey, ayaklanma başlatanlara ve kendi halinde olan halka bin bir zulüm eden bu asilere ve haydutlara gereken cezanın verilmesidir. Buna rağmen Osmanlı'nın onların güzellikle teslim olmasını isteyecek kadar insanî davrandığı görülmektedir. Bir diğer husus ise bu ağır suçlara karışmamış olup kendi halinde olan reayanın rahatsız edilmemesinin özellikle tembih edilmesidir. Bu husus reayaya son derece önem verildiğini göstermektedir. Bununla ilgili bir başka örnek ise şudur: 1559 tarihli Berat kazasının kadısına gönderilen bir fermanla Berat'tan saraya şikâyet gittiği geçer. Şikâyette, tımar sahiplerinin reayadan haksız istekte bulunduğu yer alır. Sultan da bununla ilgili “(bu şikâyet) gerçek ise tımar sahipleri reayadan haksız isteklerini almasınlar ve benim kanunlarıma göre hareket etsinler”¹⁸⁸ şeklinde karşılık verir. Bu örnekten Osmanlı'nın kanunlara ve zimmî akdine göre hareket ettiği anlaşılmaktadır.

İsyanların ortaya çıkmasındaki en önemli nedenlerden biri ise dıştan destekli dinî yapının var olmasıydı. İsyanların Papalık tarafından desteklenmiş olması, İslâm devleti olan Osmanlı ile düşmanlığı ve Osmanlı'nın Otranto'ya geçerek İtalya'ya ulaşması ile bağlantılıdır.¹⁸⁹ Roma'ya geçmesine ramak kalan Osmanlı tehdidiyle karşılaşan Katolik dünyasının lideri olan Papa'nın Osmanlı'yı engellemek amacıyla haçlı gibi benzer güç ittifakları kurmuş olmasına rağmen tüm bu hamleleri genel anlamda sonuçsuz kalmıştı. Bu durumda Roma'nın, savaşçı bir millet olan Arnavutlardan kendisine tabi olacak belli kimselere maddî vb. vaatlerde bulunarak Osmanlı'yı Arnavutluk'ta içeriden vurma planını kurmuş olması muhtemeldir. Bu plan çerçevesinde Papa merkezli kurulan, bazen Arnavutluk'ta bazen de Arnavutluk dışında toplanan bir takım meclislerle Osmanlı'ya karşı hamleler yapıldığı görülmüştür. 1439'da Floransa konsilinde, Osmanlı aleyhine Haçlı seferi planları yapılırken Arnavutluk'ta isyan çıkarma konusunda önemli görüşmeler yapılması¹⁹⁰ buna örnek verilebilir.

Yurtdışında toplantı ve planlar yapıldığı gibi ayrıca Katolik kilisesinin aracılığıyla Arnavutluk'taki bazı kilise ve manastırlarda da Osmanlı'ya karşı isyan çıkarma konusu ile ilgili toplantılar gerçekleştirilmiştir. Bu konu hakkında birkaç örnek şu şekilde aktarılabilir: 1594 yılında Mat'ta Shen Meria Kilisesinde Arnavut Meclisi (Osmanlı'ya karşı ayaklanma

¹⁸⁸ Geniş bilgi için Bkz: “Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Devleti...*, VI, s. 414-418; Dritan Egro, *Ligji Osman nder Shqiptaret e Mesjetes se Vone*, Qendra e studimeve albanologjike instituti i historise, Tiranë 2012, s. 297-300”.

¹⁸⁹ Bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi: İstanbul'un fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1977, s. 70”.

¹⁹⁰ Halil İnalçık, “Arnavutluk'ta Osmanlı...”, s. 153, dip. 1

vb. organize etmek adına) gerçekleşmiş¹⁹¹ olması kilise ve din adamlarının bu ayaklanmalarla olan ilişkisini göstermektedir. Bu meclisten çıkan “Osmanlı’ya karşı ayaklanmalarda kullanılacak silah yardımları” karar mektubunu iki atlı Tom Plezha ve Mark Gjini ile birlikte piskopos Nikolle Mekajshi tarafından Roma’ya ulaştırılmıştır. Bir başka örnek ise, 1598 yılında Zadrima’nın Blinisht’inde yeni bir bölgesel meclis kurulmasıdır. Bu konuda bu sefer Avusturya’dan yardım istenmiştir. 1601-1602 yılında Mat’ın Dukagjin köyünde bulunan Shen Leshdri kilisesinde daha büyük bir katılım ile bir meclis gerçekleşmiştir. Aktarılan bu örneklerden anlaşılacağı üzere Hıristiyan din adamları ayaklanmalarda önemli bir rol oynamıştır.¹⁹² Bu durumla ilgili *Mühimme Defterleri*’nde “asiler ile Venedik arasında elçilik yapan bir papazın olduğu” da aktarılmıştır.¹⁹³ O halde denilebilir ki, din adamlarının dinî vazifesinden ziyade isyanlarda görev alma, dış güçlerle irtibata geçerek elçilik yapma gibi çalışmalarda da bulunduğu söz konusudur.

Ortodoksların, Osmanlı ile ilişkilerinin bozulduğu döneme kadar bu tür isyanlara katılmadığı gibi destek de vermemiş olması dikkat çeken hususlardandır. *Kuvendi i Dukagjinit* (Dukagjin Meclisi)’ne hiçbir Ortodoks’un katılmayıp hepsinin Katoliklerden¹⁹⁴ oluşması bu gerçeği ifade etmektedir. O halde Katolik kilisesinin, Arnavutluk’taki ayaklanmaların hep başında yer aldığı görülmektedir.¹⁹⁵

İsyanların dinî boyutunu anlamaya yardımcı olan en iyi örneklerden biri muhtemelen Himara bölgesindeki isyanları yöneten piskopos Athanas’tır. Napoli’deki Venedik sekreterinin Arnavutluk’taki ayaklanmalarla ilgili kendi Cumhuriyetine göndermiş olduğu Ağustos 1596 tarihli şu belge konuya ışık tutan belgelerden biri sayılabilir:

“Patrik Athanas ve Himara halkı¹⁹⁶ önder olarak Aktavian’ı seçti. Athanas ve bunlar, Sultan tarafından inşa edilmiş olan Cerna adlı kaleyi (koalisyon güçleriyle birlikte) işgal etmeyi hedeflediler. Kalede 200’ü geçmeyen silahlı asker vardı, diğerleri ise okçuydu.¹⁹⁷ Patrik

¹⁹¹ Injac Zamputi, “Elemente te vetedijes Shqiptare ne perpjekjet per liri, per gjuhen Shqipe e per aresim ne shekujt XVI-XVII”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1965, s. 42.

¹⁹² Geniş bilgi için Bkz: “Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 260; I. Zamputi, s. Naçi, Z. Shkodra, *Burime te zgjedhura per...*(III-1506-1839), s. 103-104; Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 108-109”.

¹⁹³ *BOA,MD*, XIV, h, 1506.

¹⁹⁴ Petrika Thengjilli, “Shqiptaret ne afrimin mes dy besimeve te krishtera (shek. XVI-XVII)”, *300 vjetori i Kuvendit të Arbnit: 1703-2003: simpozium: Tiranë 24-25 tetor 2003*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqiperise, Tiranë 2009, s. 22.

¹⁹⁵ Petrika Thengjilli, “Shqiptaret ne afrimin...”, s. 18.

¹⁹⁶ Buradaki Himara halkı ile bütün halk değil sadece Athanas’ın yanında yer alan bir grup isyancı kastedilmiştir. Çünkü mektubun ileriki satırlarında Himara halkının Osmanlı yanında yer alıp ayaklanmalara karşı savaşıp yendikleri görülecektir.

¹⁹⁷ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujeve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 154.

Athanas'ın tarafı 1300 kişiden oluşup sabah vaktinde kalenin 3 cephesinden saldırdı. Türkler 3 defa top atışı yaparak saldırı durumunu etraftaki halka da bildirmiş oldu. Fakat saldırı kuvvetliydi ve kalenin özellikle suyun verdiği tahribattan dolayı yıkılmış ve tamir edilmemiş olan sur tarafında 100 kişilik bir grup içeri girmeyi başardı ve biri İspanya bayrağını (kalede) dikerek "İspanya" diye bağırды. Ancak Türklerin atmış olduğu top atışını duyan etraftaki halk hemen Türklerin yardımına koştu ve Türklerle omuz omuza savaşmaya başladı. Bu şekilde kaleyi beraber savundular. Bu şartlarda İspanya güçleri, Athanas ve Okvatian'dan geri çekildi iseler dahi (Gjoni gibi) Türklerde rehin kalanlar oldu.¹⁹⁸ (Athanas, yerel halkın Türklerle destek çıkıp kendilerine karşı savaşmasını ve İspanyolların kaçmasını şikâyet eder). Aslında Athanas, daha önce Justiniana (Yustiniana/Üsküp) bölgesinin başrahibi idi.¹⁹⁹ Papalık gibi önemli bir merkeze sahip idi. Çünkü kendine bağlı sayısız başpiskopos ve piskoposa sahipti. Dolayısıyla o Patrikliğindeki bu (hem kendi bölgesinde hem de kendine bağlı diğer Patriklikler üzerindeki) gücünün yanında bazı bölgelerde de yönetim açısından hâkim konumunda idi. Çünkü d. Gjoni'nin (Patrik) büyük yardımı ve çabasıyla birlikte sultanın beğenisini kazanmıştı.²⁰⁰ Şimdi kralın (İspanya) yardım vaatlerinden sonra Himara'ya yerleşmeyi uygun buldu. Çünkü Himara'da kendisine çok hürmet edilmektedir. Burada 3.000 - 4.000 kişi toplamayı hedefliyor ve onların yarısı kadarını daha kendine çekebilirse büyük bir ayaklanma başlatacak. Öyle bir ayaklanma ki Sırbistan'da, Bulgaristan'da, küçük Vllahia'da, Arnavutluk'ta ve kısmen Yunanistan'da da bu ayaklanmayı başlatacak" dedikten sonra Napoli'deki Venedik sekreteri raporunu tamamlar".²⁰¹

¹⁹⁸ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 155.

¹⁹⁹ Ohri'nin Ortodoks başpiskoposu olan Athanas, başta Patrikhaneden ayrılıp Roma Katolik kilisesine geçmişti. Papalık "Missione di Cimarra-1622" (Himara Misyonu) adı altında Propaganda de Fide ile onları (ayaklanma çıkarma hususunda İ.R.R) ikna etmiştir (Don Shan Zefi, *İslamizimi i Shqiptareve...*, s. 117).

Ardından (Papa destekli) Athanas, Arnavutluk'taki Osmanlı'ya karşı ayaklananların başına geçmiştir. Burada Ortodoks veya Katolik din adamlarının da duruma göre saf değiştirdiği anlaşılmıştır. (Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman...", s. 96. Ayrıca Bkz: "Injac Zamputi, "Elemente te vetedijes...", s. 43") Athanas'ın Roma'ya gönderdiği heyet aracılığıyla Papa'ya "Athanas'ın yaklaşık 10.000 silahlı hıristiyana" sahip olduğu bildirilmiştir. (Petrika Thengjilli, "Aspekte te perpjekjeve te himarjoteve per liri (shek. XVI-XVIII)", *Himara ne Shekuj*, Akademia e Shkencave e Shqiperise, Tiranë 2006, s. 139).

Ohri başpiskoposluğunun başında iken kendisine bağlı tam 17 piskoposluk vardı. Athanas'ın isyan etme sebebi "Osmanlı zulmü ve Hıristiyan dininin düşen prestiji" olarak açıklanmıştır. Kendisinin özellikle İspanya kralı ile iyi ilişkileri vardı. Geniş bilgi için Bkz: "Petrika Thengjilli, "Shqiptaret ne afrimin...", s. 23-24".

Athanas, papadan, İspanya vb. diğer ülkelerden askeri, maddî vb. yardımlar almıştır. Geniş bilgi için Bkz: "Petrika Thengjilli, "Shqiptaret ne afrimin...", s. 25-26".

²⁰⁰ Bu durum şu şekilde de açıklanabilir: Sultan, bir zamanlar kendisini destekleyip (devlette makam ve yerel görevler de vermiş) Ohri Patrikhanesinin makamını vermiştir. Fakat şimdi Osmanlıyı karşısına almıştır. Çünkü Athanas İspanyollarla yaptığı anlaşmaların ve planların asıl amacını Osmanlılara saldırarak açık bir şekilde ilan etmişti. Bu yüzden ki Athanas kendi yerini (Ohri'yi) ve Patrikhanesini bırakıp destek bulduğu ve emin bir şekilde sığınabildiği Himara'ya yerleşmiştir". (Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 157).

²⁰¹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 156.

Görüldüğü üzere Arnavutluk'taki ayaklanmaların arkasında başta Papa olmak üzere Napoli ve İspanya Krallığı gibi dış güçlerin yardımları bulunmaktaydı. Athanas, eskiden Ortodoks olmasına rağmen Ortodoksluktan Katolikliğe geçerek Papa'nın safına geçmiştir. İspanya gibi dış güçlerin de askerî olarak hazır bulunduğu bu tür ayaklanmalara bir başpiskoposun önderlik ettiği görülmektedir. Bu durumda başta sorulması gereken sorular şunlar olmalıdır: İlk olarak, günümüzde özellikle bazı Arnavut yazar ve araştırmacılar tarafından öne sürülen isyanların millî bir karaktere sahip olduğu tezine karşı şu soru yöneltilebilir: Eğer isyanların amacı millî mücadele ise neden kaleye daha girer girmez İspanya bayrağı dikilerek "İspanya" yaşınsın diye bağırıldı? İşte bütün bunlar isyanların arka planını gösteren bir delil olmalıdır. İkinci olarak, hâkimiyeti altında bulunduğu Osmanlı'dan (Katolik, Ortodoks veya Müslüman Arnavut) halk memnun değilse, neden başından atabilme fırsatı çıkmış iken Osmanlıların yardımına giderek omuz omuza çarpıştılar? Görünen o ki, halk Osmanlı güçlerine yardıma gitmemiş olsaydı, hepsi oracıkta öldürülecekti.

İsyanlarda yalnız Katoliklerin yer alması ile ilgili şu şekilde bir açıklama yapılması mümkündür: Osmanlılar tarafından zimmet akdi ile Ortodokslara verilen hakların Katoliklere de tanınmış olmasına rağmen Katoliklerin isyanlara katılmasının başlıca nedeni olarak doğrudan Papa'ya bağlı olması, Osmanlı ile ilişkilerinde Papa'nın yaklaşımının dışına çıkamaması ve Roma'dan emir geldiği zaman da harekete geçmek zorunda kalması söylenebilir. Papalığın Arnavut Katolikleri üzerindeki etkisini daha iyi kavrayabilmek adına Papa II. Piu'nun bildirisindeki şu mesaj son derece önemli bir yer tutmaktadır:

"Hıristiyanlara ve Hıristiyanlığa yardım eden her kim olursa olsun bu kişilere değişik şekillerde yardım edilecek ve her kim Hıristiyanlara engel olursa ve Osmanlıların yanında yer alırsa aforoz edilerek ona değişik cezalar verilecektir".²⁰²

Papa'nın bu uyarı mesajı ile ilgili özetle şunlar söylenebilir: Her ne kadar Papalık tarafından bu denli sert bir uyarı yapılmış olsa bile Arnavut Katoliklerin bir bütün olarak isyanlara katıldığına söylenmesi yanlış olur. Himara isyanlarına önderlik eden Athanas ve benzer istisnai durumlar hariç Papalık tarafından verilen emirlere rağmen Katoliklerin bir bütün olarak isyanlara katılmadığı bilinmektedir. Çünkü Osmanlı tarafından zimmet akdi ile gayrimüslimlere dinî vb. haklar verilmişti. Bu sebeple herhangi bir isyana sebep olacak bir hak ve özgürlük arama durumunun söz konusu olmamasının yanında Papa'nın Osmanlı

²⁰² Aurel Plasari, *Shqiperia dhe Shqiptaret ne Europen e Piut II*, idk, Tiranë 2014, s. 115-116.

vatandaşı konumunda olan Katoliklere yönelik emir ve uyarıları her ne kadar düşman gücüne karşı alınan bir tedbir olarak görünüyorsa da sonuç itibarıyla Osmanlıya karşı her kalkışma hareketin sonucu Papalığın değil yalnızca Arnavut Katoliklerin zarar görmesi söz konusuydu. Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Arnavut Katoliklere karşı Papa'nın bu denli olumsuz tavrı onları isyana sürükleyerek Osmanlı ile olan "zimet akdinin ihlal" edilmesine neden oluyordu. Dolayısıyla bu tür hareketler Arnavut Katoliklerin yararına olmayıp "kurdun önüne kuzu atmak" deyiminde olduğu gibi onları dönemin tek süper gücü olan Osmanlı'nın önüne atmak anlamına geliyordu. Çünkü ister Müslüman isterse gayrimüslim olsun Osmanlı'nın bekasını tehlikeye atacak her türlü teşebbüste bulunanların eli kesilirdi. Bu tür durumlar karşısında Osmanlı'nın aldığı tedbirlerden bazıları *Mühimme Defterleri* kayıtlarında şu şekilde geçmektedir:

"İzinsiz kilise yaptıran ve fesatlara karışmış olan Isoni Nikola kilisesinin rahibi hapisten de firar ettiğinden dolayı ona idam cezası verilecektir".²⁰³ Elbasan, Ohri ve İşbat kadılarına gönderilen bir hüküm de şöyledir: "Ohri'ye bağlı olan köylerden çok sayıda adam toplayan iki papaz etraftaki diğer köyleri yağmalamaktadır. Bu haber doğru ise üzerlerine askerler gönderilsin ve dağdan indirilip düz yerde iskân etmeleri mümkün kılınsın".²⁰⁴ Burada dikkat çeken hususlardan biri, iki papazın halkı hayra ve ahlaklı olmaya çağırması gerekirken asi haydutları toplayıp köyleri yağmalaması durumunun kabul edilebilecek bir yönünün olmadığıdır. Bir başka kayıta da mabet yeri olan kilisede silahların depolandığı şu şekilde geçmektedir: "Shkoder'da İstapan/Stefan? ve İsveti Marine kiliselerinde harp aletleri bulunduğu, gidip silahların alınması ve papazlara hadlerinin bildirilmesi"²⁰⁵ şeklinde hüküm verilmiştir. Ayrıca Marino Sanutos'un günlüklerinde 7 Mart 1501 yılında, Gjon Kastrioti (İskender Bey'in oğlu) Arnavutluk'a geldikten sonra Lezha'da bir ayaklanma başlatarak şehri ele geçirme planları yapmak için ilk başta şehrin piskoposu olan Dom Pjeter Malosh'un yanına gittiği, Ardından ayaklandırmayı yaptıklarını ve Osmanlı emirini yakalayıp tutukladıklarını, buğdaya ve başka mallara el konulduğunu söylüyor".²⁰⁶

Aktarılan bütün bu bilgilere rağmen birçok Arnavut tarihçi, yazar ve araştırmacı tarafından Arnavutluk'ta bu dönemde meydana gelmiş olan ayaklanmaların nedenlerinin verilmemiş hak ve özgürlükleri savunma ve millî mücadele olduğunun savunulduğu

²⁰³ BOA,MD, XXIII, h, 110.

²⁰⁴ BOA,MD, XXIV, h, 286.

²⁰⁵ BOA,MD, XXVI, h, 415.

²⁰⁶ Injac Zamputi, *Dokumente per historine e Shqiperise 1479-1506*, 2/ II (1499-1506), Akademia e shkencave e republikes popullore socialiste te Shqiperise Instituti i historise 1979, s. 277-278.

görülmektedir. Fakat bu dönemde meydana gelen isyanların millî mücadelenin savunulması elde edilmesi, din, dil vb. özgürlüklerin aranılmasından çok (gasp, hırsızlık vb. yollarla) şahsî menfaatler elde etme doğrultusunda ortaya çıkarıldığı görülmektedir. Ayrıca bu isyanların Osmanlı'yı yıpratmak ve batı sınırlarından uzaklaştırabilmek amacıyla Hıristiyan batı güçler tarafından değişik yollarla desteklendikleri de bilinmektedir.

4. Osmanlı'nın Adalet Anlayışı ve Arnavutluk'taki Yansıması

Adalet kelimesi köken olarak Arapça “adl” kelimesinden gelmekte olup daha sonra Türkçeye geçmiş bir kavramdır. Adalet,²⁰⁷ bir toplum içerisinde barış, ahenk, uyum, eşitlik, haklılık ve düzen yaratma görevleriyle hukukun özü ve amacıdır.²⁰⁸ Hukukun geçerliliğini sağlayan şey adalettir, adil olmayan kanun, kanun değildir.²⁰⁹ Adaletsizlik her devletin çöküşünün başlangıç noktası olmuştur. Adaletin asıl anlamını vurgulamak amacıyla “eğer adalet kaybolursa, insanların dünyada yaşamalarının manası kalmaz”²¹⁰ ifadesi kullanılmıştır.

Osmanlı döneminde adalet anlayışı ve Arnavutluk'taki yansıması konusu ile ilgili değişik bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda dikkat çeken en önemli hususlardan biri, halktan başlayarak kadı ve diğer yüksek makamlarda bulunan kimselere kadar adaletin tam olarak sağlanmış olmasıdır. Osmanlı'da adaleti sağlamak amacıyla devlette çalışan kadıların işlerinin dahi her zaman teftiş ve kontrol altında olması adaletle ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Dolayısıyla kadıların haksızlık etmesi veya şeriata muhalif hüküm vermesi

²⁰⁷ Adalet her zaman mülkün ve devletin temeli sayılmış olup adaletle dayanmayan devletlerin, yönetimlerin kısa süre içinde yıkıldıkları görülmüştür (Richard Honig, *Hukuk Felsefesi*, (çev. M. Yavuz), 2. basım, y.e.y, İstanbul 1935, s. 160).

Bu nedenle bir devletin ayakta durabilmesi ve gelişmesi için adaletli bir yönetim anlayışına sahip olması gerekir. Devlet katında herkes eşit olmalı, kararlar herkes için aynı bakış açısı ile alınmalıdır. Hukuk ve adalet herkes için geçerli olmalıdır. Çünkü hukukun asıl görevi hakkı ve haklı olanı adaletli bir şekilde ortaya çıkarmaktır (Bkz: “Anıl Çeçen, “Hukuk'ta Norm ve Adalet” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 1-4, 1975, s. 100”).

Bu nedenle hukuk temelde haklının ve haksızın ayrışmasını sağlamaktır. Adalet ise herkese kendi hakkını vermektir (Anıl Çeçen, *Adalet Kavramı. Adalet kavramının göreliliği üzerine bir deneme*, 2. Basım, Gündoğan yayınları, Ankara 1993, s. 64). Irk, din, dil, renk gibi sebeplerden dolayı taraf tutmak adalet ile bağdaşmaz (Anıl Çeçen, “Hukuk'ta Norm...”, s. 109). Sahip olunan haklara saygı gösterilmelidir. Herkes kendi hatasından dolayı verdiği zararı ödemelidir. Herkes başkasına ait şeyi geri vermelidir. Herkes hak ettiği ceza verilmelidir (Kemal Gözler, “Tabii hukuk ve hukukî pozitivizme göre adalet kavramı” *Muhafazakâr Düşünce/ Adalet*, Sayı: 15, Kış 2008, s. 82; Anıl Çeçen, “Hukuk'ta Norm...”, s. 109).

²⁰⁸ Geniş bilgi için Bkz: Anıl Çeçen, “Hukuk'ta Norm...”, s. 96”.

²⁰⁹ Kemal Gözler, “Tabii hukuk...”, s. 78.

²¹⁰ Richard Honig, *Hukuk Felsefesi*, s. 160.

durumunda onlara görevinden alınma,²¹¹ sürgün,²¹² hapis²¹³ vb. cezaların verildiği de görülmüştür.

Osmanlı yönetiminde eşitlik ve adalet esastı. Her şeyin kuralı ve herkesin görevi belliydi.²¹⁴ Adil bir yönetim ancak adil bir yargılanmanın olması²¹⁵ ve din, dil, ırk vb. ayrımların yapılmaması ile gerçekleşir. Bu konu hakkında “hâkimiyeti altında bulunan toprakların tamamında hayranlık uyandıracak derecede mülkî ve adlî idareyi oturtmuştur”²¹⁶ şeklindeki ifade Osmanlı’nın bu değerlere ne denli önem verdiğini göstermektedir. Ayrıca Müslüman veya gayrimüslim halk, hakkını aramak amacıyla gerekli yerlere başvurabilirdi. Bunun yanında dile getirdiği şikâyetin sonucundan veya hakkında verilen karardan memnun kalmadığı takdirde bu duruma itiraz edebilme hakkına da sahipti. Çünkü ideal bir toplumda devlet, kendi ülkesinde yaşayan tüm insanların yaşama hakkı ve diğer haklarını koruma ve bunları güvence altına almakla sorumludur.²¹⁷ Toplumsal güç olan devletin, hukuk düzeni içerisinde adaleti sağlamak, halkına yönelen saldırıları önlemek ve haklarını vermekle yükümlü²¹⁸ olmasından dolayı bununla ilgili Osmanlı gerekli tedbirleri almıştır.

Adaletin sağlanması, hak ve haksızlığın ortaya çıkarılması hususunda “Hıristiyan asisi/eşkıyası adam öldürüyormuş. Teftiş edilsin ve doğrulanırsa gereken cezası verilsin”²¹⁹ şeklindeki hükümden ve “gece kâfirler gibi giyinip dükkâna girerek hırsızlık yapan üç Müslüman genç hakkında verilen ceza”dan²²⁰ da anlaşılacağı üzere Hıristiyan ve Müslüman gibi dinî vb. ayrımların yapılmadığı anlaşılmaktadır. Böylece Osmanlı adalet anlayışında din, dil, ırk, makam gibi unsurlara bakılmaksızın haksızlığın önüne geçebilmek ve adaleti sağlamak adına yapılmış eşit muamelelerin olduğu söz konusudur. Bu nedenle toplum arasında fesat çıkarma, bozgunculuk, zulmetme, gasp, hırsızlık, insan öldürme, köle edinme

²¹¹ BOA,MD, VII, h, 290.

Düşmana, isyancılara ve eşkıyalara karşı yapılacak operasyon vb. konular hakkında bilgi sızdırmanın cezası olarak görevden azledilme ve benzer cezalar (BOA,MD, VI, h, 1251).

“Köylerde zulüm ettiğiyle ilgili bir şikâyet var. Firen oğlu İbrahim hakkındaki bu şikâyet teftiştten sonra doğru çıkarsa görevden alma cezası” (BOA,MD, XXXVI, h, 494).

²¹² “Yeniçeri Caferin tarlasını zabt eden sipahi İlyas’ın tımarının alınıp onun Kıbrıs’a sürgün edilmesi” (BOA,MD, XXX, h, 339; BOA,MD, XXX, h, 374).

²¹³ Sipahinin reayaya kötü muamelede bulunduğu iddiaları sahih ise haps veya başka bir şekilde cezalandırılması ile ilgili hüküm (BOA,MD, XLVI, h, 491).

²¹⁴ Barbara Jelavich, *Historia e Ballkanit...*, s. 54. Ayrıca Bkz: Halil İnalçık, “Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet”, *İslâmiyât Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 4 (Ekim-Aralık), 1998, s. 142”.

²¹⁵ BOA,MD, XXIV, h, 650; Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit...*, s. 78, 85, 91.

²¹⁶ Thomas W. Arnold, *İslâm’ın Tebliğ...*, s. 203.

²¹⁷ Anıl Çeçen, *İnsan Hakları*, 2. basım, Gündoğan yayınları, İstanbul 1995, s. 93.

²¹⁸ Anıl Çeçen, *Adalet Kavramı...*, s. 65.

²¹⁹ BOA,MD, XLVIII, h, 479.

²²⁰ BOA,MD, II, h, 248.

vb. suçlamalar karşısında gereken tedbirler alınmıştır.²²¹ Sosyo-kültürel düzenin bozulmasına sebep olan suçluların yakalanılarak gerekenin yapılması devletin en önemli görevlerinden biridir. Fakat bütün bu suçların soruşturularak hakkında verilecek olan hükmün ancak “sipahi İskender hakkında halka zulmettiği şikâyeti soruşturulsun ve doğru ise İskender ve yoldaşları hakkında dava görülsün”²²² ve “nerede olurlarsa olsun cezaları verilsin”²²³ şeklindeki hükümlerde görüldüğü gibi adil bir yaklaşımla ve konu ile ilgili şahit ifadelerinin doğrulanmasından sonra verilmesi adil bir yönetimin göstergesi olmalıdır.

Suçun zahiren meydana çıkarılması, doğrulanması ve tarafsızlık çerçevesinde soruşturulması amacıyla Osmanlı kadılarının hüküm verirken aceleci davranmadığı görülmektedir. Bu nedenle suçla ilgisi olan her iki tarafın da araştırılması, incelenmesi ve dinlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. *Mühimme Defterleri* kayıtlarında geçen “...şikâyet edilen hem İshakoğlu İskender hem de zimmîler araştırılsın”²²⁴ şeklindeki hüküm süreci buna bir örnektir. Buna bir başka örnek olarak, 18 Mayıs 1574 tarihinde Ohri Beyi’ne gönderilen mektuptaki, Kruja nahiyesinde asilerin bir sipahiyi gasp etmesi vb. şikâyetlere yönelik gösterilen adil olmayı ve soruşturmanın ciddiyetini ifade eden hüküm şudur:

“Sipahi olan ve olmayanları son derece titiz bir şekilde araştır ve şikâyetin gerçekliği varsa onlara şeriatımın gerektirdiği şekilde adalet ile hükmet ve onları cezalandır. Fakat aynı zamanda şahitleri iyi araştır ki yalancı şahit çıkmasınlar. Böylece dikkatli ol”²²⁵

O halde örnekten de anlaşılacağı üzere yürütülen soruşturmalar esnasında şikâyetlerde gerçeklik payı olup olmadığı ile ilgili titiz ve adil bir mahkeme sürecinin yürütüldüğü söylenebilir. Muhtemelen bu yaklaşımla hata oranı azaltılmış ve isabetli kararlar verilmiş olmalıdır. Bu sebeple sürmekte olan soruşturmaların adil bir şekilde devamının yanında bu işlere bulaşmamış olan halkın üzülmemesi ve rahatsız edilmemesi gerektiği şeklindeki emirler kayıtlarda yer almaktadır.²²⁶ Bunun yanında “*asi hırsızların ailelerine zarar verilmesine ve mallarının çalınmasına müsaade etmeyin. Bu sebeple kendi işlerine bakan benim reayam sakın ola bir zarar görmesin. Sultanın emrine karşı düşecek herhangi bir şey*

²²¹ Bkz: *BOA,MD, XXXVI*, h, 880; *BOA,MD, LX*, h, 57; *BOA,MD, LII*, h, 182; *BOA,MD, LXIV*, h, 102;

²²² *BOA,MD, VI*, h, 528,

²²³ Bkz: *BOA,MD, LII*, h, 1027; *BOA,MD, XII*, h, 390; *BOA,MD, LXIV*, h, 102; *BOA,MD, XXXIV*, h, 259.

²²⁴ *BOA,MD, VI*, h, 1171; *BOA,MD, XIV*, h, 371.

²²⁵ *BOA,MD, XXIV*, h, 650; Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit...*, s. 91-92.

²²⁶ *BOA,MD, III*, h, 1332; *BOA,MD, III*, h, 1599; *BOA,MD, III*, h, 1613.

Ayrıca Bkz: “*BOA,MD, LX*, h, 138; *BOA,MD, III*, h, 1037; Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit...*, s. 50, 61, 78, 86; *BOA,MD, V*, h, 107; *BOA,MD, V*, h, 265; *BOA,MD, VI*, h, 347; *BOA,MD, XXX*, h, 333.

*yapmayınız*²²⁷ şeklindeki suçluların suça dahil olmamış ailelerine dokunulmaması ile ilgili bu hüküm ve ayrıca bu emrin uygulanmaması halinde gereken sonucu (cezayı) kendisinin çekeceği²²⁸ şeklindeki uyarısı Osmanlı’da sistemli bir adalet ve yönetim anlayışının bir göstergesidir.

Dikkat çeken önemli hususlardan biri ise, Osmanlı’nın adalet sistemi kurallarının sıradan bir reaya için geçerli olduğu gibi Osmanlı’nın üst kurumlarında görev alan kişiler için de geçerli olmasıdır. Devletin üst kurumlarında yer alan veya devlete yakınlığı bulunan kişilerden reayaya karşı bu yakınlığı kötüye kullanmaya kalkışanlarla ilgili kaynaklarda; “Reayadan yiyecek içecek vb. şeyler almalarının yanında reayaya zulmettikleri ihbarının geldiği ve bu ihbar doğru ise reayadan herhangi bir şey almaması veya her ne almak isterlerse hepsini akçesiyle satın almaları zorunluluğunun olması, verilen emirleri dinlemezlerse haklarından gelinmesi”,²²⁹ “fakir reayaya zulmedip günlerdir yanında kalarak bedava yiyip içenler hakkında soruşturma açılması ve gereken her ne ise adil bir şekilde yapılması”,²³⁰ “İskender adlı sipahinin, oğulları ve yandaşları ile birlikte Debre kazasındaki Martiş köyü sınırına geçerek halkın malını, hayvanlarını gasp ettiği ve reayaya zulmettiği şeklindeki şikâyet üzere haklarında soruşturma açılması ve gereğinin yapılması”,²³¹ “reayanın kızlarının ve oğullarının her ne sebeple olursa olsun alınmaması, aksi bir durum karşısında gerekenin yapılması”²³² şeklinde her bir durum ile ilgili ciddi hükümlerin verildiği geçmektedir.

Müslüman veya gayrimüslim olsun görev ve rütbesine bakılmaksızın haksızlık yapanlara karşı gereken cezanın verildiği görülmüştür. Haksızlığa mahal bırakmış olması nedeniyle Osmanlı Kadısına devlet tarafından ceza kesildiği ve uygulandığına dair “16 Mayıs 1579 tarihinde bir Arnavutluk limanı olan Vlora’da bazı yolculara büyük haksızlıklar yapan Kadı’ya Sancakbeyi tarafından falaka yolu ile 150 değnek vurulması, ayrıca ondan para cezasının alınmış olması”²³³ buna örnek olarak verilebilir. Bu örnekte de görüldüğü üzere Osmanlı adaleti karşısında herkes eşit bir konumdaydı. Aslında bu ve buna benzer

²²⁷ BOA,MD, VII, h. 1936; BOA,MD, III, h. 818; Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit...*, s. 50, 77, 79. Ayrıca Bkz: “Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit...*, s. 54”.

²²⁸ Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit...*, s. 69-70, 73-74, 75, 85.

²²⁹ BOA,MD, LXIV, h. 349.

²³⁰ Geniş bilgi için Bkz: BOA,MD, V, h. 58.

²³¹ BOA,MD, VI, h. 460.

²³² Geniş bilgi için Bkz: “BOA,MD, VI, h. 222”.

²³³ Ahmet Mumcu, *Osmanlı devletinde rüşvet (özellikle adli rüşvet)*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985, s. 236.

bir anlayışın hâkim olması bir seçenek değil, zorunluluktur. Çünkü bu zorunluluk bir yerin huzuru ve mutluluğu için herkese hakkının verilmesini ve herkesin hakkının korunmasını gerektiren bir durumdur.²³⁴

Osmanlı döneminde Arnavutluk'ta adaletle hükmeden ve işinin ehli olan iyi yöneticilerle ilgili birçok örnek verilebilir. Shkoder şehrinin Sancakbeyi olan Feris Bey örneğinin verilmesi bu konuda yeterli olacaktır: Osmanlı tarafından 1498 yılında Shkoder sancakbeyliğine Feris Bey'in atandığı geçmektedir.²³⁵ Kendisinin Müslüman ve gayrimüslimlerle çok iyi ilişkiler içerisinde olduğu ile ilgili kayıtlarda önemli bilgiler yer almıştır. Örneğin; Feris Bey'in İskender Bey'in oğlu olan Gjon'u Shkoder'da sıcak bir şekilde karşıladığı,²³⁶ Aralık 1506 tarihli Marino Sanutos'un günlüklerinde Shkoder'dan Kotorra'ya gelenlerin "Shkoder sancakbeyinin reayaya çok iyi davrandığı",²³⁷ yine Marino Sanutos'un Ocak 1507 yılına ait günlüklerinde yer alan bilgilerde; "Shkoder'in sancakbeyinin Hıristiyanlara çok iyi davrandığı ve Türklere de adaletle hükmettiği"²³⁸ aktarılmıştır. Feris Bey'in adil bir yönetici olmasının yanında vazifesini en iyi şekilde yapmak için çaba gösteren bir kişi olduğu ve Shkoder'ın Osmanlı tarafından ele geçirilmesinden hemen sonra şehri tamir ve yeniden inşa etmek ve Shkoder'ı önemli bir merkez haline getirmek adına işe koyulduğu geçmektedir.²³⁹ Ayrıca Arnavutluk'taki Anton Boni adlı Venedik sorumlusunun 31 Ekim 1501 tarihinde Lezha adasından "Onluk Meclisi"ne gönderdiği ve İşkodra ve Kruja sancakbeylerinin insanları kendilerine çekebilme maharetlerinden bahsettiği mektubunda ayrıca Venedik hâkimiyeti altında bulunan Arnavutlar hakkında çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda sürekli şikâyet etmesi, geleceğe umutsuz bakması, ümitlerini yitirmesi nedeniyle buradaki Arnavutların Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Kruja ve Shkoder'a altınlar verilse dahi

²³⁴ Anıl Çeçen, "Hukuk'ta Norm...", s.102.

²³⁵ Edmond Malaj, "Disa aspekte nga pushtimi i Shkodres dhe i qendrave perreth saj nga Osmanet ne fundin e shekullit XV", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2012, s. 56.

²³⁶ Injac Zamputi, *Dokumente per historine...*(2/ II-1499-1506), s. 332.

Injac Zamputi, *Dokumente per historine...*(2/ II-1499-1506), s. 332.

Venedik ve Papalık gibi dış güçlerin kışkırtmaları ile bir dönem babası gibi isyana kalkışmıştır. Arnavutluk üzerinde bir takım başarılı ve başarısız isyanlar tertiplemiş bir kimse olan Gjoni ile görüşmüş olması, bir anlamda Feris Bey'in her kesimden insanla görüşen cana yakın bir yönetici olduğunu göstermektedir.

²³⁷ Injac Zamputi, *Dokumente per historine...*(2/ II-1499-1506), s. 490.

²³⁸ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 13.

²³⁹ Geniş bilgi için Bkz: Injac Zamputi, "Disa te dhana per qytetin e Shkodres ne tridhjetevjetorin e pare te pushtimit Otoman", *Studime Historike*, Sayı: 3, 1966, s. 48-49".

gitmelerinin engelleyenemeyecek bir hale geldiğini, bununla birlikte Venedik yöneticisi Marin de Greçi'nin de Türk olma isteğini dile getirdiğini aktarmaktadır.²⁴⁰

Mektupta yer alan bilgilerden de anlaşılacağı üzere Venedik hâkimiyeti altındaki Arnavut halkı yönetimden o denli şikâyetçiydi ki, kendilerine altınlar dağıtılsa dahi bu durum Venediklere olan güvenini geri getirmeyecekti. Venedik'in sunduğu zor hayat şartları ve umutsuz gelecek karşısında değişik şekillerde halka yardımda bulunan Osmanlı sancakbeyleri halkın gözünde kendileri için bir ümit kaynağı olarak görülmekteydi. Dolayısıyla gerek Durrës halkının Osmanlı'nın şehri ele geçirmesine karşı koymaması, gerekse Lezha halkının Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan şehirlere göç etme arzusu, halkın Arnavut bölgelerinde Venedik yerine Osmanlı'yı görmek istediğini göstermektedir. Ayrıca halk kısa vadeli yardımlardan çok geleceğine ümit serpecek bir devlet arayışında olduğu için Venedik gibi dış güçlerin yardımlarının halkta etkili olmadığı ve halkın bu isteğinin Osmanlı tarafından iyi değerlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Aktarılan bütün bu bilgiler doğrultusunda Osmanlı döneminde Arnavutluk'ta din, dil, ırk ve makam ayrımı gözetmeksizin, hak ve haksızlığın adalet çerçevesinde ortaya konulmasını amaçlayan bir hukuk sisteminin varlığı ortaya çıkmaktadır. Buna göre Osmanlı'da adalet sisteminin düzgün bir şekilde çalışmış olması gerek Osmanlı hâkimiyetinin Arnavutluk'ta sağlamaştırılması, gerekse Arnavutların İslâm dinini benimsemesi hususunda çok önemli bir rol oynamıştır. Marin de Greçi'nin Müslüman olma isteği bunu doğrulamaktadır.

²⁴⁰ Geniş bilgi için Bkz: "Injac Zamputi, *Dokumente per historine...*(2/ II-1499-1506), s. 300-306".

BÖLÜM III

OSMANLI HÂKİMİYETİ ALTINDAKİ ARNAVUT HİRİSTİYANLARI

1. Doğu-Batı Tartışmaları Çerçevesinde Arnavutluk'taki Kiliseler

Arnavutların Hıristiyanlık ile ilk teması konusunda, gerek Arnavut, gerekse yabancı yazar ve araştırmacıların hemfikir olmadığı bir gerçektir. Buna rağmen Aziz Petrus,²⁴¹ Aziz Andrea,²⁴² Aziz Luka,²⁴³ Aziz Matta²⁴⁴ vb. bazı havarilerin ve azizlerin isimlerini zikrederek Hıristiyanlığın Arnavut bölgelerinde çok eskiden beri var olduğunu göstermeye çalışanlar olmuştur. Bu iddialar gerçeklikten uzak bir görüntü vermektedir. Çünkü her ne kadar Azizler'in Dardania bölgesinde Hıristiyanlığı yaydığı söyleniyor olsa da, bu görüşü destekleyecek herhangi bir arkeolojik delile rastlanmamaktadır. Fakat yazar-araştırmacıları en çok düşündüren ve bu konuda ikiye ayıran delil ise Pavlus'un Hıristiyanlığı yayma çabalarını ifade etmek için kutsal kitapta yer alan şu sözüdür: “Yeruşalim'den başlayıp İilirikum bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesi'ni her yerde duyurdum”.²⁴⁵

Yazar ve araştırmacılardan Pavlus'un “İilirikum bölgesine kadar” sözünün Hıristiyanlığın İilirikum bölgelerine ilk asırdan itibaren ulaştığını ifade ettiği şeklinde

---

²⁴¹ Geniş bilgi için Bkz: “Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 9; Markus W. E. Peters, *Perballjet e Historise se Kishes Katolike ne Shqiperi 1919-1996*, (çev. Klaudia Darragjati), Gjergj Fishta, Lezhe 2010, s. 15”.

²⁴² Geniş bilgi için Bkz: “Markus W. E. Peters, *Perballjet...*, s. 9; Robert Elsie, “Shenjtoret e krishtere te Shqiperise”, *Tempulli (reviste periodike kulturore)*, Nr. 12, Mitropolia e Shenjte e Korçes, Korçe 2007, s. 71”.

²⁴³ Geniş bilgi için Bkz: “Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 8-10”.

²⁴⁴ Geniş bilgi için Bkz: “Kolec Topalli, “Lashtesia e krishterimit nder Shqiptare sipas deshmiwe te gjuhes Shqipe”, *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndër kombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000, s. 404”.

²⁴⁵ *Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit: Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2001, Romalılara Mektup, 15: 19. Ayrıca Bkz: “William MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu: Yeni Antlaşma Serisi (Elçilerin İşleri – Filipililer)*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2002, Romalılara Mektup 15: 19.

savunanlar olduğu gibi bu görüşü reddederek Pavlus'un "İlirikum bölgesine kadar..." sözünün İlirikumu dâhil etmediği şeklinde karşı kanaatlerini sunanlar da olmuştur.²⁴⁶

Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın menşeinin Pavlus dönemine ait olduğunu söyleyenler, Pavlus'un Dyrrachium (Durrës) veya Lychnidos şehrine M.S 62 yılında yaz mevsiminin sonuna doğru geldiğini ve M.S 64 yılında ilkbaharın başlarına doğru da geri gittiğini ayrıca bu iki yıl içerisinde tüm İlirikum bölgelerini ziyaret ettiğini ifade etmiştir.²⁴⁷ Bununla bağlantılı olarak "Apollonia şehri" ziyaret edilmiştir iddiası da ortaya atılmıştır. Bu fikir konuyu daha da karmaşık hale getirmiştir. Çünkü "*Amfipolis ve Apollonia'dan geçerek Selanik'e geldiler. Burada Yahudilerin bir havrası vardı*"²⁴⁸ cümlesinde zikredilen Apollonia kelimesinden yola çıkarak Pavlus'un Arnavutluk'taki Apollonia şehrinden geçtiği²⁴⁹ şeklinde bir düşünceye kapılanlar olsa da Arnavut arkeolog Neritan Ceka'nın "Apollonia ismi ile Yunanlılar 30 şehir kurdu. Onlardan biri (günümüzdeki şehir kalıntıları Fieri'dedir) Arnavut Apollonia'sıdır. Ancak bahsedilen Apollonia Arnavutluk'taki değil, Makedonya'da bulunan Apollonia'dır"²⁵⁰ şeklindeki isabetli açıklaması bu düşüncenin yanlış olduğunu ortaya koymaktadır (Bkz: Ek. 3).

Bir başka tahmin ise, Pavlus'un İlirikum bölgesinden geçerek Roma'ya seyahat ettiği²⁵¹ Pavlus, İtalya'ya giderken gemi ile Durrës yakınlarında bir yerde durmuştur. Bu istirahatini, insanları Hıristiyanlığa çağırmakla değerlendirmiştir.²⁵² Ancak Arnavutluk'taki Hıristiyanlığın tarihi havarilik dönemi ile ilgili ihtimaller değerlendirildiğinde birinci şahıs tarafından "İlirikum'da İsa'nın müjdesini tebliğ ettim" gibi net bir ifade bulunmadığı gibi ikinci ve üçüncü şahıs tarafından da bize aktarılan "Pavlus İlirikum'da İsa'nın müjdesini tebliğ etti – etmiştir" şeklinde açık bir ibarenin de olmadığı görülmektedir. Buna göre

²⁴⁶ Hıristiyanlığın İlirikum'da I. yy.'da Pavlus ile ulaştığı ve yayılması ile ilgili geniş bilgi için Bkz: (Kristo Frasheri, "Fillimet e Krishterimit ne viset Shqiptare", *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2000, s. 5-18).

²⁴⁷ Nikolle Loka, Gjet Kola, *İliria Biblike. Shejtoret iliro-shqiptare nga Konstandini i Madh te Nene Tereza*, Geer, Tiranë 2005, s. 7.

²⁴⁸ Elçilerin İşleri, 17:1.

²⁴⁹ Kristo Frasheri, "Fillimet e Krishterimit...", s. 7; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 7.

²⁵⁰ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 6-7.

²⁵¹ Hıristiyanlığın havarilik dönemine ait olduğunu belirten başka bir görüş daha vardır. O da; Pavlus'un, Titus'a yazdığı mektubundaki şu ifadesidir: "*Ben Artemas'ı ya da Tihikos'u sana gönderir göndermez, Nikopolis'e, yanıma gelmeye gayret et. Çünkü kışı orada geçirmeye karar verdim*" (Pavlus'tan Titusa Mektub, 3: 12). Bu sözle Pavlus'un Nikopolise gitmek için İlirikum'un güneyinden geçerek Nikopolis'e gittiği ve bu seyahatinde de İlirialılara Hıristiyanlık inancını tebliğ ettiği anlaşılmaktadır. (Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 8; N. Loka, Gj. Kola, *İliria Biblike...*, s. 7).

²⁵² Helmut Buschhausen, "Durresti dhe fillimet e krishterimit ne Shqipëri", *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 101.

anlaşılan İirikum, Pavlus'un yaptığı yolculuklarının son sınırıydı. İirikum bölgesi sınırının dâhilinde oluşunu belirten herhangi bir sözüne ulaşılmış değildir ve buna dair açık bir delil bulunmamaktadır.²⁵³ Buna rağmen değişik amaçlar doğrultusunda bu ifadeden birçoğu "Hıristiyanlığın Arnavutluk'taki tarihi, havarilik dönemine aittir" fikrine varmıştır.²⁵⁴ Aslında günümüzde her Hıristiyan grup ve kilise, genel olarak kendisini Hz. İsa'ya veya onun Havarilerine bağlama gayreti içerisinde. Hıristiyanlığın Arnavutluk bölgelerindeki menşenin havarilik dönemi olduğunu gösterme çabalarının tarihi gerçeği yansıtmaktan çok bir prestij kazandırmak amacıyla olması muhtemeldir. Bunun farklı tarih ve bölgelerde örneklerini görmek mümkündür.²⁵⁵ Tarihte iz bırakmış kişiler hakkında birçok toplumda o kişilere prestij kazandırmaya yönelik söylemlerde bulunmak alışlagelmiş bir durumdur. Bundan dolayı bu tür toplumların amaçlarına yönelik söylemlerde bulunmaları şaşılacak bir durum değildir. Bu gayretin sebebi, kendilerini ilk yüzyıla bağlamak ve böylece "kadîmlik" kazanmaktır. "Kadîmlik" iddiasında bulunan kiliselerden biri olan Gregoryen Ermeni Kilisesi nasıl 12 Havari arasında sayılan Taddeus ile Bartolomeus'u ilk kurucuları ve aydınlatıcıları kabul ediyorsa²⁵⁶ Arnavut kilisesi de Hıristiyanlığın mimarı sayılan Pavlus'u ilk kurucusu ve aydınlatıcı olarak kabul etmektedir. Ancak Pavlus'un yolculuklarına bakıldığında (Bkz: Ek. 3)²⁵⁷ hiçbirinin günümüz Arnavutluk sınırlarından geçmediği anlaşılmaktadır.

²⁵³ Francis D. Nichol, *The seventh-day adventist Bible commentary: the Holy Bible with exegetical and expository comment*, VI, Review and Herald Publishing Association, Washington 1957, s. 646; Gasper Gjini, *Ipeshkvia Shkup Prizren neper shekuj*, Drita. Ferizaj 1992, s. 23; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 37.

²⁵⁴ Koço Zheku, "Peshkopata e Bylisit nje nga peshkopatat me te hershme ne Shqiperi", *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 65; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 145; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 6; Fran Luli, "Veshtrime historike rreth perhapjes se kishave dhe emrave te shenjtoreve nder zonat e mbishkodres", *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000, s. 194.

²⁵⁵ Ermeni Gregoryen kilisesinin menşei her ne kadar M.S. 300-400'lere ait olsa da "apostolik döneme ait bir menşemiz vardır" şeklindeki iddialar başka ülkelerde de görülmektedir. İirikum hakkındaki bilgilerin de bu tutuma benzer bir tutum olduğu düşünülmektedir. Ermeni kilisesi hakkında geniş bilgi için Bkz: "Abdurrahman Küçük, "Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXV, 1996, s. 117-154".

²⁵⁶ Abdurrahman Küçük, "Gregoryan Ermeni Kilisesinin...", s. 117.

²⁵⁷ *A new catholic commentary on holy scripture*, (Haz. Dorn Bernard Orchard, Reginald C. Fuller), Thomas Nelson And Sons Ltd, New York 1975, s. "List of maps, nr. 9- The journeys of St. Paul".

M.S. 325 yılında gerçekleştirilen I. İznik konsiline *Pulheriopolis* (Berat) piskoposunun²⁵⁸ yanında Peregrinus ve Klaud piskoposlarının da katılmış olması²⁵⁹ Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın en geç III-IV. yy.'lardan itibaren var olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde Arnavut piskoposlardan; Durrës piskoposu Lluka, Dioklea piskoposu Evandri ve Apollonia piskoposu Euzebi²⁶⁰ ve Anchiasmos (Saranda) piskoposunun 431 yılında Efes konsiline, 451 yılında da Kadıköy konsiline katılması ve ayrıca 553 yılında da II. İstanbul konsiline Vlora'dan katılanların olması²⁶¹ Hıristiyanlığın bu bölgelerde yayıldığını göstermektedir. Ayrıca V. yy.'da Hıristiyanlığın Arnavut bölgelerinde yayılmış olduğu İmparator I. Leon'a²⁶² ve VI. yy.'da Papa Hormisdas'a gönderilen mektuplarda da görülmektedir.²⁶³

Bu bölgelerde Hıristiyanlığın varlığının IV-V. yy.'a dayandığı,²⁶⁴ başta deniz kıyısındaki şehirlerde yayılmaya başlayıp daha sonra ülkenin dâhilî bölgelerine doğru ilerleme kaydettiği rahatlıkla söylenebilir.²⁶⁵ Ayrıca arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya

²⁵⁸ Shaban Sinani, *Berat, Beratinus...*, s. 6.

Ayrıca geniş bilgi için Bkz: "Shaban Sinani, "Berati-Qyteti qe rrezatoi", *Kerkim*, nr. 6. KOASH, Tiranë 2010, s. 21-22".

Berat'ın tarih içerisinde değişik Pulheriopolis, (Hena Spahiu, *Qyteti Iliro-Arberor i Beratit*, Akademia e Shkencave e Republikës të Shqipërisë, Tiranë 1990, s. 148; Machiel Kiel, *Ottoman Architecture...*, s. 48) Belgrad gibi isimlerle anıldığını görülür. Pap Mihail VIII tarafından Boris adlı krala gönderilen 16 Nisan 878 tarihli mektupta Berat, Belgrad ve piskoposluk merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. (Hena Spahiu, *Qyteti Iliro-Arberor i Beratit*, s. 147; Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine në Shqipëri e Jugut*, KOASH (Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë), Tiranë 1998, s. 201).

²⁵⁹ Geniş bilgi için Bkz: "Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 18.

²⁶⁰ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 202.

²⁶¹ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 18.

²⁶² Hıristiyanlık merkezlerinden bazılarının varlığı 458 yılında İmparator I. Leon'a gönderilen mektuplarda görülebilir. Piskoposlukların göndermiş oldukları mektuplarda geçen merkezlerden bazıları şu şekilde aktarılabilir: "Anchiasmos (Saranda)'dan Valerianus ve Klaud, Scampa (İlbasan)'dan Artemius, Vlora'dan Nazarius, Buthrotum (Butrinti)'den Stefan, Andrianopolis (Melan Gjirokastra)'dan Hypatius, Mat'ın Lis'inden Zenobius, Drivastenus (Drisht)'ten Paulus ve ayrıca Vlora bu dönem piskoposluk merkezi olarak görülmektedir. (Geniş bilgi için Bkz: "Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 18).

²⁶³ 516 yılında Papa Hormisdas'a gönderilmiş olan mektupta da birkaç merkez görünmektedir. Mektupları yazan piskoposlar ve görev yaptıkları piskoposlukları şu şekilde zikredilebilir: "Saranda'dan Filip ve Kristodorus, Scampa (İlbasan)'dan Troius, Buthrotum (Butrinti) Mateu, Andrianopolis (Melan Gjirokastra) Konstantin" (Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 18).

V-VI. yy.'daki Hıristiyan izleri için daha geniş için Bkz: "Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 21-29".

²⁶⁴ Kosta Lako, "Qyteti dhe peshkopata e Anchiasmosit (Sarandes) ne krishterimin e hershem", *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 46; Ayrıca geniş bilgi için Bkz: "Sonila Kora, "Kisha e provincës Epirus nova ne marredheniet e saj me Seline e Romes (Shek. V-VI)", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2006, s. 10-23".

²⁶⁵ Zef Mirdita, *Krishtenizmi ndër Shqipëri...*, s. 145.

Ayrıca ilk yayılışı ile ilgili geniş bilgi için Bkz: "Historia e Popullit Shqiptar, I, (Heyet-2002), s. 200, 209 – 210; Sonila Kora, "Kisha e provincës...", s. 7-23".

çıkılmış olan mezar vb. Hıristiyanlık kalıntılarının V. yy.'dan itibaren var olması²⁶⁶ Hıristiyanlığın Arnavut bölgelerinde eski bir tarihe dayandığını göstermektedir.

Hıristiyan Arnavutların kiliseler arasındaki çekişmelere kadar kendi aralarında sakin bir hayat yaşadığı bilinmektedir. Fakat İstanbul ile Roma arasında başta siyasî olmak üzere daha sonrasında gerçekleşen dinî tartışmalar Hıristiyan Arnavutların iki kilisenin ortasında kalmasına sebep olmuştur. Arnavut kiliselerinin 325 yılında gerçekleşen İznik konsilinde Roma'ya bağlanmasına karar verilmiştir. Çünkü İznik Konsili'nde (325) yapılan düzenlemeler neticesinde Roma başpiskoposunun Latin-Batı dünyasına (İtalya, İspanya, Galya, **İlirya** ve Afrika) üstünlüğü tanınmıştı.²⁶⁷ Roma İmparatorluğu'nun, 395 yılında Batı Roma ve Doğu Roma (Bizans) şeklinde ikiye ayrılmasıyla İirikum eyaleti başkenti Konstantinopolis olan Bizans'a bağlandı.²⁶⁸ Buna rağmen dinî atamalar hâlâ Roma tarafından yapılıyor ve Roma'nın onayı olmadan atama gerçekleşemiyordu. Bu durumun, Papa I. Innocenti (402-407) zamanında da devam ettiği görülmektedir.²⁶⁹ Başlangıçta İirikum'un (kilise) merkezi Sava nehrine yakın olan Sirmium iken Hunların burayı yıkmasıyla birlikte başpiskoposluk Selanik'e taşınarak Roma'ya bağlandı.²⁷⁰ Böylece Arnavut kiliseleri, Roma'nın Selanik kilisesindeki vekiline bağlanmış oldu.²⁷¹ Ancak Arnavut kiliseleri dinî ve siyasî (Doğu-Batı) tartışmaların ortasında kalmış bir durumdaydı. Arnavutluk siyasî açıdan Doğu'ya bağlı iken dinî anlamda nereye bağlı olacağı konusunda bir karara varmak amacıyla yapılan Akakiyan (Akasya) (484-519) krizinde oylamada Arnavut kiliselerinden üç başpiskopos Batı lehinde oy kullanırken yalnızca Epiri i Ri (Durrës) başpiskoposunun Doğu'nun yanında yer almış²⁷² olması sonucu Roma lehine bir karar ortaya çıkmıştır. Durrës'in İstanbul'u seçmesi hususunda Doğu İmparatoru I.

²⁶⁶ Afrim Hoti, "Aspekte të Përhapjes së Krishterimit të Hershëm në Provincën e Epirit të Ri", 2000 *Vjet Art Dhe Kulturë Kishtare Në Shqipëri*, Simpozium Ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 25.

Ayrıca Hıristiyanlık ile ilgili ilk izlerin sonraki asırlara ait olduğu şu şekilde belirtilmiştir: "Durrës, Shkodra, Lezhe, Mat, Apolonia, İlbasan, Diber, Oher, Tiranë, Vlore, Gjirokaster, Sarande ve Butrint şehirlerindeki kalıntılar M.S. IV.-VI. yy.'lara ait tapınaklar ve vaftizhanelerdir" (*Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 200).

²⁶⁷ Mahmut H. Şakiroğlu, "Vatikan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII Ankara 2012, s. 564.

²⁶⁸ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 199; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 152.

²⁶⁹ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 17. Geniş bilgi için Bkz: "Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 17-18".

²⁷⁰ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 5.

Ayrıca VII-XV. yy.'lardaki Arnavut kiliseler hakkında geniş bilgi için Bkz: "Don Shan Zefi, *Islamizimi i Shqiptareve...*, s. 45-52".

²⁷¹ Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 29.

²⁷² Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman...", s. 90.

Anastasios'un²⁷³ büyük etkisinin olduğu söylenmektedir.²⁷⁴ Epiri i Ri Bizans'a olan bağlılığını 451 yılında gerçekleştirilen Kadıköy konsilinde de göstermiştir.²⁷⁵

Anastasios'tan sonra başa geçen I. Justinianos (527-565) Arnavut kiliselerine Bizans'a bağlanma hususunda bir baskı yapmadı. Fakat onun döneminde Üsküp'te Justiniana Prima adlı yeni bir merkez kuruldu. Ancak daha sonra III. Leo İsauryalı (685-741)'nin Arnavut kiliselerini İstanbul'a bağlamak için çaba gösterdiği görülmektedir.²⁷⁶ Doğu İmparatorluğu'nun baskıcı ve zorlamaya dayanan politikalarına rağmen bağlılığını açıkça belirtmek zorunda olan,²⁷⁷ gerek coğrafi, gerekse siyasî açıdan Bizans'a bağlı olan Arnavut kiliseleri 731 yılındaki Slav istilâlarına kadar dinî açıdan Papa'ya bağlı kalmaya devam etmiştir.²⁷⁸ Fakat 732 yılında artık Arnavut kiliseleri İstanbul kilisesine bağlanmıştır.²⁷⁹

III. Leo İsauryalı (717-741) Selanik merkezini kaldırarak tüm piskoposlukları Ohri'deki başpiskoposluğa bağladı. Daha sonra bir fermanla İirikum kilisesini İstanbul Patrikhanesine bağlamış olup bu durum XI. yy.'ın başlarına doğru devam etmiştir. Aslında Papa III. Gregor'un III. Leo İsauryalı'ya karşı almış olduğu tavra karşı III. Leo İsauryalı İirikum'un piskoposluklarını (733) İstanbul Patrikhanesine bağlayarak Papa'ya misilleme yapmıştır.²⁸⁰

İstanbul Patrikhanesinin güçlenmesi Durrës başpiskoposluğunun sınırlarının olağandışı bir şekilde genişlemesine katkı sağlamıştır. Bu şekilde VI. Leon²⁸¹ döneminde Mistik Nikola adlı Patrik zamanında Durrës başpiskoposluğu sınırları içerisinde yer alan yardımcı piskoposluklar şunlardır: Stefaniake, Kunavi, Kruja, Lezha, Dioklea, Shkoder,

²⁷³ Flavius Anastasius: M.S 430 yılında Arnavutluk'un Durrës şehrinde doğmuş ve 10 Temmuz 518 yılında İstanbul'da ölmüştür. 491'den itibaren ölümüne kadar Bizans İmparatorluğunda hüküm sürmüş bir imparatordur.

²⁷⁴ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 202.

²⁷⁵ Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman...", s. 90.

²⁷⁶ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 202-203, 217.

²⁷⁷ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 149.

²⁷⁸ Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman...", s. 89; Tajar Zavalani, *Histori e shqipnis...*, s. 80; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 152, 169; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 5.

Ayrıca VII-XV. yy.'lardaki Arnavut kiliseler hakkında geniş bilgi için Bkz: "Don Shan Zefi, *İslamizimi i Shqiptareve...*, s. 45-52".

Arnavut kiliselerin Roma (papalarla) ile ilgili ilişkileri ve tartışmaları hakkında detaylı bilgiler için Bkz: "Don Shan Zefi, *İslamizimi i Shqiptareve...*, s. 38-42".

²⁷⁹ Nicholas C. Pano, "Albania", AA, s. 481; Metin Izeti, *Balkanlar'da...*, s. 38.

Ayrıca geniş bilgi için Bkz: "Nexhat İbrahimi, *İslami ne trojet Iliro-Shqiptare gjate shekujve*, Logos-A, Shkup, 1998, s. 205".

Roma'ya bağlı kalışı ile ilgili geniş bilgi için Bkz: "Tajar Zavalani, *Histori e shqipnis...*, s. 94".

²⁸⁰ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 155, dip. 35; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 22.

²⁸¹ VI. Leon'un (d. 19 Eylül 866-ö. 11 Mayıs 912) hüküm sürdüğü süre 866-912'dir.

Drisht, Pult,²⁸² Gllavinice, Vlora, Lihnid, Tivar, Cenik, Pulheropolis ve Gradec.²⁸³ Bu duruma karşı Papalar “alınan piskoposlukların yeniden Roma’ya bağlanması” şeklindeki isteklerini İstanbul Patrikhanesine sürekli dile getiriyordu. Bu isteklerine karşı sadece Nikola I (858-867)’e olmak üzere “siyasi açıdan İstanbul’a bağlı oldukları gibi dinî açıdan da İstanbul’a bağlı olmalıdırlar” şeklinde cevap verildiği görülmektedir.²⁸⁴ Ancak VIII. yy.’da V. Konstantin tüm piskoposlukları İstanbul Patrikhanesine bağlamasına rağmen kuzey Arnavut bölgelerinin Kotor Katolik merkezi aracılığıyla IX. yy.’da Roma’ya bağlı olduğu görülmektedir.²⁸⁵

Arnavut toprakları üzerindeki Sırp ve Bulgar hâkimiyetinin güçlenmesi ve kiliseler arasındaki çekişmeler Arnavutlar açısından korkunç sonuçlar doğurmuştur.²⁸⁶ Latince ve Yunanca yazılmış ne kadar eser varsa yok edilmesinin emredilmiş olunması ve yerlerine Slavcanın eklenmesine dair verilen emir buna bir örnektir.²⁸⁷ Bulgar Çarı Simeon (892-927) Arnavutluk’un bazı dağlık bölgeleri hariç hemen hemen bütün bölgelerini hâkimiyeti altına almıştı. Justiniana Prima başrahibi artık Ohri, Üsküp ve tüm Bulgar İmparatorluğu’nun da başrahibi oldu.²⁸⁸ Yine Bulgar işgali döneminde Bylis’in isminin Gllavinice (günümüzde Balsh) olarak değiştirilmekle beraber burası en önemli Hıristiyan bölgelerinden biri idi.²⁸⁹

X-XI. yy.’da Arnavut kiliseleri, çok fazla piskoposluğa sahip olan Naupakt,²⁹⁰ Durrës ve Ohri başpiskoposluk merkezlerine bağlıydı.²⁹¹ Bunların en büyüğü Ohri başpiskoposluğu idi. Bulgarlar Ohri başpiskoposluğunu desteklemişti. Bu başpiskoposluk Bulgarlardan sonra da otoritesini sürdürdü. Çünkü o hem Durrës’tan (Vlora, Gllavinice ve Cernik) hem de

²⁸² Pult piskoposluğu ve piskoposları hakkında geniş bilgi için Bkz: “Arjan Koçi, “Peshkopet e Pultit te Madh e te Vogel”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historise, Tiranë 2012, 251-269”.

²⁸³ Pellumb Xhufi, “Krishterimi roman...”, s. 91.

²⁸⁴ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 22-23.

²⁸⁵ Aleksander Meksi, “Shqiperia mes lindjes dhe perendimit. Arkitektura e kultit nje shembull i kesaj”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 160.

²⁸⁶ Bu konu hakkında geniş bilgi için Bkz: “Metin Izeti, *Balkanlar’da...*, s. 38-39”.

²⁸⁷ Geniş bilgi için Bkz: “Muhamet Pirraku, “Shkaqet e kalimit ne Islam te Shqiptaret”, *Rreth Perhapjes se Islamit nder Shqiptaret*, Klubi Kulturor “Drita”, Shkoder, 1997, s. 30-31”.

²⁸⁸ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 178.

²⁸⁹ Koço Zheku, “Peshkopata e Bylisit...”, s. 68.

²⁹⁰ Aslında Naupakt Bulgar işgali sırasında merkez haline gelen bir yerdir. Çünkü Bulgar işgali (IX-X. yy.) sırasında Arnavut başpiskoposlukların merkezlerinde bir takım hareketlilikler meydana gelmişti. Yapılan bir takım değişikliklerden bazıları şunlardı: Dardania başpiskoposluğu Üsküp’teki Ohri’ye taşınırken Preval başpiskoposluğu da Shkodra’dan Tivar’a, Epiri i Vjeter ise (Nikopoje)’dan daha güneyde olan Naupakt’a taşınmıştır. (*Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 203).

²⁹¹ Dom Shan Zefi, *Islamizimi i Shqiptareve...*, s. 50; *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 244.

Naupakt'tan (Himara, Butrinti, Drinopoj ve Kozil (Preveze'ye yakın) piskoposları kendine bağlayarak geniş ve büyük bir başpiskoposluk haline geldi. Aynı zamanda Nishi, Prizren, Üsküp, Dibra, Kerçova, Perlep, Devoll, Kolonje, Manastır piskoposlukları da Ohri başpiskoposluğuna bağlıydı. Bizans İmparatoru II. Bazili bu piskoposların Ohri başpiskoposluğuna bağlı kalmasına ve başpiskoposluğun diğer yetkilerini devam ettirmesine müsaade etti.²⁹²

X. yy.'dan itibaren Bulgar işgaliyle birlikte Ohri başpiskoposluğu tüm Bulgaristan'ın başpiskoposluğu sayılmıştır. Sınırlarını Scampa (Elbasan), Tzernik, Glavnice, Berat ve Vlora'ya kadar genişletmesiyle bu durum Durrës başpiskoposluğunun aleyhine bir durum arz etmişti. İmparator II. Bazili de Durrës başpiskoposluğuna bir mektup göndererek bu durum karşısında susmasını emretmiştir.²⁹³ Aslında Durrës Roma ile Bizans arasındaki tartışmalar karşısında kararsız olup statik değildi.²⁹⁴ Şüphesiz ki Durrës'in liman şehri olması, Batı ile Doğu'yu birbirine bağlayan Via Egnatia yolunun Durrës'tan geçmesi ve coğrafi konumu itibarıyla köprü görevini görmesinden dolayı bu şehir Bizans için büyük bir önem arz etmekteydi. Bizanslılar Ortodoks piskoposlarının yaptığı propagandalarla Katoliklik ismini bu şehirden tamamen kaldırmak istiyordu. İşin gerçeği bu zamanda Ortodokslara nazaran Durrës'ta bir Katolik nüfus gücünden bahsetmek oldukça zordur.²⁹⁵ Fakat X - XI. yy.'da Tivar'ın başpiskoposluğa yükselmesinden sonra Arnavutluk'ta Katolik kilisesi Ortodoks kilisesinin sınırlarına doğru ilerlemeler kaydetmiştir.²⁹⁶

Doğu ile Batı arasındaki siyasî olaylarda din faktörünün de önemli bir rol oynadığı görülmüştür. Doğu İmparatorluğu'nun siyasî ve ekonomik açıdan düşüşe geçtiği bir dönemde olması sebebiyle 1054 yılındaki büyük skizma (ayrılma)'dan önceki yıllarda Kuzeybatı Arnavutluk kiliselerinin tek tek Roma'ya geçmeye başladığı görülmektedir.²⁹⁷ İstanbul merkezli Bizans İstanbul Patrikliği ile Batı'da Roma merkezli Papalık, uzun zamandan beri devam eden anlaşmazlığı çözülebilecek bir durumda değildi. Çünkü Doğu ile Batı çekişmesine etken olan faktörler hem siyasî hem de dinî karakterliydi. Aralarındaki uçurum gittikçe büyüyordu. Özellikle IX. Leo ile (hüküm sürdüğü yıllar: 1048-1054) patriğin Papa'ya tâbi olmasının istenmesi (1054) Papa'nın patriği, patriğin de Papa'yı

²⁹² *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 245.

²⁹³ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 159, dip. 38.

²⁹⁴ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 160.

²⁹⁵ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 161.

²⁹⁶ Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman...", s. 93.

²⁹⁷ Kristo Frasheri, "Trojet e Shqiptareve...", s. 111.

aforoz etmesiyle sonuçlanması iki taraf arasındaki ayrılığı kaçınılmaz kıldı.²⁹⁸ Bu durumdan şüphesiz Arnavut kiliseleri de etkilendi.²⁹⁹ Çünkü Arnavut bölgelerindeki Hıristiyanlar, bu ayrılığın tam ortasında kalmıştı.³⁰⁰ Meydana gelen bu büyük ayrılık karşısında Kuzey Arnavutluk Roma'nın hukukî egemenliği altına girdi. Böylece Arnavutluk bölgelerinde bulunan Normanlar ve Anjoular ile Katoliklik kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır.³⁰¹ Orta ve Güney Arnavut kiliseleri ise Ortodoks kilisesinin egemenliği altına girdi.³⁰² Merkezlerin çoğunun İstanbul Patrikhanesine bağlı olmasına rağmen Tivar,³⁰³ Ulqin, Shkoder, Danje, Shas ve Drisht gibi merkezler Roma'nın egemenliğini tanımıştı.³⁰⁴ Böylece Arnavutluk'un kuzeyi Roma'ya ve güneyi de İstanbul'a bağlanmış oldu.³⁰⁵

1054 yılında gerçekleşen dinî ayrılıktan sonra Hıristiyanlığın Katolik ve Ortodoks mezheplerine ayrılmasıyla dinî ve siyasî bakımdan Balkanlar'da kendi hâkimiyetini sağlamak için her iki mezhep birbiriyle amansız bir mücadeleye girişmiştir.³⁰⁶ Böylece her iki taraf da Balkanlarda egemenliğini hissettirmek adına büyük çaba gösteriyordu. Her iki mezhep de bölgedeki yerel siyasî güçleri kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Papa, Balkanlar'da etkinliğini sürdürebilmek adına kendisini destekleyecek yöneticiler ararken Dioklea imparatoru Mihal karşısına çıktı. Mihal, Shkoder'ı ve bazı Arnavut bölgelerini Bizans'tan alması sebebiyle Bizans saldırılarına karşı daha güçlü olabilmek için Bizans'ın düşmanı konumunda olan Papa'dan yardım almak adına Papa'ya bağlılığını ilan etti. Şüphesiz Papa VII. Gregor bu fırsatı kaçırmadı. Dolayısıyla o zamana kadar Durrës Ortodoks Kilisesine bağlı olan Shkoder, Ulqin, Drisht, Shas ve Shurdhak kiliselerini 1077 yılında kurduğu Tivar başpiskoposluğuna bağladı.³⁰⁷

²⁹⁸ Mahmut H. Şakiroğlu, "Vatikan", *DİA*, XLII, s. 565; Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 25.

²⁹⁹ Ilira N. Çausi, Shaban Dervishi, "Fete ne Shqiperi. Shembull i bashkejeteses se diversiteteve brenda nje kulture", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2002, s. 83.

³⁰⁰ Arnavut kiliselerinin gelişimi Roma ve Bizans'ın etkisi altında gerçekleşmiştir. Arnavut kiliselerinin idaresi başlıca Durres, Tivar ve Üsküp piskoposları ve onlara yardımcı piskoposluklar tarafından gerçekleştiriliyordu. Roma ve Bizans'ın siyasi tartışmalarının ortasında kalan Arnavut kiliseleri, Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmüş ve bu tartışmalardan büyük zarar görmüşlerdir. (Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 159).

³⁰¹ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, III, s. 386.

³⁰² Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 181. Ayrıca geniş bilgi için Bkz: "Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 7".

³⁰³ Tivar başpiskoposluğunun, katolikliğin kuzey Arnavutluk bölgelerinde yayılmasında büyük etkisi olmuştur (*Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 164).

³⁰⁴ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 245; Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman...", s. 92.

³⁰⁵ Nicholas C. Pano, "Albania", AA, s. 481.

³⁰⁶ Kemal Karpat, "Balkanlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V Ankara 1992, s. 28; *Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 164

³⁰⁷ *Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 164.

Tarihi süreç içerisinde, kiliseler arasındaki çatışmalar her iki mezhebe de çok fazla şeyler kaybettirmiştir. Bu durum, özellikle prens ile krallar arasında cereyan eden zıtlıklarda kendini göstermiştir. Kiliseler arasındaki kötü ilişkileri düzeltmeye yönelik girişimler olmasına rağmen durum eski haline dönmekteydi.³⁰⁸ Kiliseler arasında cereyan eden çatışmalara ve çekişmelere son vermek amacıyla 1438-1439 yıllarında Ferrara konsili gerçekleştirilmiştir.³⁰⁹ Hıristiyanlık içerisindeki bu büyük ayrılık Arnavut bölgelerinde ve özellikle Durrës'ta daha çok hissedildi. Durrës başpiskoposluğunun tarihine bakıldığında bu başpiskoposluğun Tivar'dan Vlora'ya kadar uzanmış olduğu görülmektedir. Ne ilginçtir ki 1143 yılında Durrës başpiskoposluğuna bağlı sadece dört yardımcı piskoposluk (Kruja, Lezha, Kunavia ve Stefaniaka) kalmıştı.³¹⁰ Bu tablonun meydana gelmesinde şüphesiz ki Bizans'ın gücünün gitgide zayıflıyor olmasının etkisi vardır. Özellikle Durrës'in Bizans'tan alınmış olması Ortodoks kilisesi için hiç iyi olmamıştır. Çünkü Katolik kilisesi, Durrës'in Anjou hâkimiyetine girdiği dönemde (1273-1304), Tivar başpiskoposluğunun önderliğiyle Arnavutluk'un kuzeyinden güneyine (Arta'ya kadar uzanan) kadar olan bölgelerde kendisi için büyük avantajlar sağlamıştı.³¹¹ Özellikle Kuzey bölgelerini ele geçirmiş olduğu gerçeği 1332 yılına ait Tivar başpiskoposu Guljelm Adam'ın raporunda şu şekilde belirtilmiştir: “Kotor, Ulqin, Shas, Shkoder, Drisht, Pult i Madh, Pulti i Vogel, Sapa ve Arberia piskoposlarının hepsi Tivar başpiskoposluğuna bağlıdır”.³¹²

Dikkat çeken hususlardan biri, Doğu – Batı tartışması her ne kadar dinî karaktere sahip bir tartışma olarak başlamış olsa da daha sonra ulusal bir tartışmaya dönüşmüş olmasıdır.³¹³ Bizans, Bulgar ve Sırp İmparatorluklarının desteğiyle siyasî güce sahip olan Ortodokslar, Arnavut bölgelerinde çoğunluğu oluşturuyordu. Bu nedenle Shkoder, Ulqini, Svaqin, Lezha ve Kruja yardımcı piskoposlarının bağlı olduğu Tivar başpiskoposluğu XIII. yy.'da Katolik kilisesinin en güçlü merkezi olduğu bir dönemde Ortodoks kilisesinin, XI. yy.'dan itibaren Diber ve Prizren aracılığıyla Katolik bölgelerini kontrol altına almak için büyük çaba gösterdiği görülmektedir.³¹⁴ Ancak Papalık Arnavut Katolik kilisesinin güçlenmesi amacıyla, gerek Arnavutluk'taki, gerekse yurtdışındaki Arnavut ve yabancı din adamlarıyla her zaman

³⁰⁸ Marcin Czerminski, *Shqiperia...*, s. 164.

³⁰⁹ Geniş bilgi için Bkz: “Zef Valentini, M. Sciambra, I. Parrino, *Papa Kalisti III, Skenderbeu...*, s. 80-81”.

³¹⁰ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 245, 249.

³¹¹ Aleksander Meksi, “Shqiperia mes lindjes...”, s. 160.

³¹² A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 112.

³¹³ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 150.

³¹⁴ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 161.

birlikte çaba göstermiştir. Latin olan Batı, Doğu'yu destekleyen Arnavut Prenslarını yanına çekmek, Arnavut topraklarını ele geçirmek ve Orta Arnavut kiliselerini kendine bağlamak amacıyla Pult, Kruja ve Kunavi manastırlarını kendi amaçları doğrultusunda kullanmıştır. Ayrıca Anjou I. Karl'ın 1272 yılında Arnavut sahilini işgal edip iç bölgelere ilerlemesiyle Batı daha da başarılı olmuştur.³¹⁵ Batı, işgallerini genişlettikçe Katolik kiliselerinin sayısını da arttırmıştı. Katolik kilisesi böylece Tivar başpiskoposluğunun yanında Katolik Durrës başpiskoposluğu ile de yayılmaya başladı. Çünkü daha önce Katolik başpiskoposu, I. Karl Anjou'nun bölgeyi işgali sırasında ciddi destekçisi olmuştu.³¹⁶ Böylece Anjoular da önceden Katolik kiliselerinden gördüğü desteklerin karşılığını işgalden sonra yardım ederek ödemiş oldu.

Yabancı Katolik güçler, yerel Katoliklerin çabalarına ve baskılarına rağmen Ortodoks kilisesinin Durrës, Naupakt ve Ohri başpiskoposlukları ve bunların yardımcı piskoposlukları ciddi manada katolik kilisesinin tehlikesi altında bulunmamıştı.³¹⁷ Ancak dikkat çeken hususlardan biri, Katolik - Ortodoks mezheplerinin Arnavut bölgeleri üzerindeki egemenliğinin siyasî duruma göre el değiştirmiş olmasıdır. Latin halkın (Katolik güçlerin) ağırlıklı olduğu bölgelerde Katoliklerin her zaman egemen olduğu³¹⁸ gibi aynı durum Ortodokslar için de geçerli olmuştur. Bu dönemde kilise ve siyasî egemenliğin birbirinin tamamlayıcısı durumunda olduğu görülmektedir. Çünkü siyasî güç, kilise ve manastırların yayılmasına yardım etmiştir. Aynı zamanda Papalık, gerek siyasî gerekse ekonomik yönünün güçlü olması sebebiyle manastırları, Tivar'a bağlı olmasına rağmen doğrudan kendine bağlamıştır.³¹⁹ XII. yy.'da Katoliklerin en önemli manastırları şunlardı: "Buna nehrine yakın Shen Serxh ve Shen Bak, Tivar'a yakın Rotec'te Shen Maria, Orosh'ta Shen Llesh, Rubik'te Shelbuem, Nderfandes (Mirdite)'de Shen Maria ve Mat'ta Shen Koll manastırları".³²⁰

Arnavutluk'taki Hıristiyanların genel panoramasına bakıldığında, Arnavutluk'un kuzeyine ağırlıklı olarak Katoliklerin, güneyine Ortodoksların (Bkz: Ek. 4) hâkim olduğu ve Orta Arnavutluk bölgesinde ise her iki mezhebin de varlığı görülmektedir. Bu durum her ne kadar zaman içerisinde değişiklik arz etse de genel anlamda böyle devam etmiştir. Aslında

³¹⁵ İşgali vb. ile ilgili geniş bilgi için Bkz: "Pellumb Xhufi, "Ndarja Shqiptare nga Bizanti", *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 1999, s. 35-38". Ayrıca Bkz: "Kristo Frasheri, *Skenderbeu...*, s. 24".

³¹⁶ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 30.

³¹⁷ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 250.

³¹⁸ Milan Shufllaj, *Serbet dhe Shqiptaret...*, s. 184.

³¹⁹ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 245,

³²⁰ Geniş bilgi için Bkz: "*Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 245".

Arnavutluk bölgelerinin Bizans ile Roma'nın bulunduğu bir yer olması ve böylece hem Ortodoks hem de Katolik mezhebine sahip olması³²¹ Hıristiyanlık açısından önemli bir kazanç olarak görülmektedir. Ayrıca Arnavutluk'un Ortodoks ve Katolik mezheplerinin başlangıç ve bitiş noktası³²² olmasının bu bölgeye ayrı bir zenginlik kattığı düşünülmektedir.

2. Osmanlı Döneminde Arnavutluk'taki Gayrimüslimlerin Statüsü

Kayıtlarda Osmanlı döneminde Arnavutların, Müslümanlar "cemaat-i muslimanat" ve gayrimüslimler "kefere tayfası veya gebran-ı şehir"³²³ şeklinde ikiye ayrıldığı geçmektedir. Osmanlı döneminde Arnavutluk'ta yaşayan gayrimüslimler zimmî statüsündeydi. Zimmî kelimesi, İslâm ülkelerinde yaşayan gayrimüslim tebaa için kullanılan bir terim olup sözlük anlamı "himaye, sahip çıkma, antlaşma, ahid"tir. Kısaca "kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi" demektir.³²⁴ İslâm Devleti'yle yaptıkları zimmet antlaşmasıyla İslâm ülkesinde (Dârü'l-İslam) vatandaş olarak yaşayan zimmîler, kendilerini ve haklarını koruma altına (zimmet) almıştır.³²⁵ Zimmî statüsü Kur'ân-ı Kerim ayetiyle³²⁶ ve Hz. Peygamber'in hadisleriyle de sabittir.³²⁷

³²¹ Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman...", s. 89.

³²² Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 21.

³²³ Ferit Duka, *Berati ne kohen Osmane (shek. XVI-XVIII)*, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 2001, s. 28.

³²⁴ Mustafa Fayda, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV Ankara 2013, s. 428; Ziya Kazıcı, "İslam Devletlerinin Zimmî Tebeaya Bakışı (Osmanlı Örneği)", *Kur'an-ı Kerim-i Kerim'de Ehl-i Kitab Tartışmalı İlmi Toplantı*, y.e.y. İstanbul 2007, s. 309.

³²⁵ Geniş bilgi için Bkz: "Ahmet Yaman, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV Ankara 2013, s. 434-435".

³²⁶ "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın" (Tevbe süresi, 9/29).

³²⁷ "Düşmanına ulaştığın zaman ona üç seçenek ver. Bunlardan kabul ettiğini sen de kabul et ve ona işleme. Onları önce Müslüman olmaya çağır. Eğer kabul etmezlerse cizye vermelerini iste, olumlu cevap verirlerse onlara dokunma!" (Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Musned*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1400, s. 169; Muslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Neysâbüri, *el-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtesar bi Nakli'l-'Adl ani'l-'Adl ilâ Rasûlillahi Sallallahu 'Aleyhi ve Sellem*, (thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî), III, *Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî*, Beyrut y.t.y, s. 1357; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali el-Hurâsânî en-Nesâî, *es-Sünen el-Kubrâ*, (thk. Hasen Abdulmunim Şiblî), VIII, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2001, s. 87).

Ayrıca Hz. Muhammed (s.a.v), "bir zimmîyi öldüren kimsenin kırk yıllık mesafeden duyulan cennet kokusunu alamayacağı" belirtmiştir. (Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), VI, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 1995, s. 288. Ayrıca Bkz: "Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musanneffî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), V, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, 1409, s. 457; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtesar min Umûri Rasûlillahi Sallallahu Aleyhi ve Sellem ve Sunenihi ve Eyyâmih*, (thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsir en-Nâsir), IV, Dârü Tavki'n-Necâh, Beyrut 2001, (*Kitâbu'l-Cizye*, 5").

Gayrimüslimlerin sözleşmeye sadık kalması gerektiği gibi Müslümanların da sözleşmeye sadık kalması ve sorumluluklarını yerine getirmesi gerekir. Kur'ân-ı Kerim bu konuyla ilgili uyarılarda bulunmuştur.³²⁸ Zimmîler, yükümlülüklerini yerine getirmedikleri ve yasaları ihlal ettikleri takdirde önceden belirlenmiş olan yaptırımlarla karşılaşmak durumunda kalırlar. Zimmet akdi, ihlal edilmediği sürece devam eder. Antlaşma ancak, zimmînin kendi isteğiyle antlaşmayı bozması, antlaşma şartlarını çiğnemesi ya da antlaşmaya ihanet etmesi sebebiyle feshedilebilir. Zimmînin Müslümanlığı kabul etmesi ise zimmet antlaşmasını kendiliğinden sonlandırır.³²⁹ Kamu yönetimi ve inanç ile ilgili hususlar dışında genel kural, zimmîlerin Müslümanlarla aynı haklara, yaptırımlara ve sorumluluklara sahip olmasıdır.³³⁰ Zimmîlere karşı, renk, dil ve ırk farkı gözetmeksizin hepsine aynı şekilde ve “şer-i şerif” ne diyorsa öyle muamele yapılır.³³¹ Zimmîler ile Müslümanlar arasındaki fark; din ayrılığından doğan bir farklılıktır, insanî açıdan bir farklılık söz konusu değildir.³³²

Osmanlı'nın ele geçirdiği yerlerdeki halka yaklaşımı dikkat çekmektedir. Ele geçirdiği yerlerin kanunlarını birden bire değiştirerek onları yabancı bir kanunla karşı karşıya bırakmak yerine orayı mevcut hukukî örf, din, âdet ve geleneklerine müdahalede bulunmayarak herkesin kendi dininin gerektirdiklerini herhangi bir engelle karşılaşmadan yerine getirebilmiş olması³³³ gayrimüslimlere tanınan başlıca haklardandı. Bu hakların yanında gayrimüslimlere tanınan diğer haklar şunlardı:

Özel hukuka giren meselelerde kendi mahkemelerine dava açma ve kendi (ruhani liderlerinin önünde) hukuklarını uygulama ve çözümleyebilme,³³⁴ özgürlük garantisi,³³⁵ ibadet ve ayinlerini rahatça yapabilmesi ve çocuklarının dinî eğitimini de dilediği şekilde

³²⁸ Bkz: “Ra’d süresi, 13/20; Nahl süresi, 16/91; İsrâ süresi, 17/34.

³²⁹ Ahmet Yaman, “Zimmî”, *DİA*, XLIV, s. 435

³³⁰ Hamza Aktan, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Zimmîlerin Hak ve Yükümlülükleri”, *Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Kitab Tartışmalı İlmî Toplantı*, y.e.y. İstanbul 2007, s. 364; Ahmet Yaman, “Zimmî”, *DİA*, XLIV, s. 435.

³³¹ Ahmed Akgündüz, *Pax Ottoman. Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 37.

³³² Tunca Özgişi, “Osmanlı Devleti’nin Balkanlarda Birlikte Yaşama Kültürünü geliştirmek için uyguladığı politikalara örnekler”, *JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies)*, Sayı: 26, Yaz, II, 2014, s. 348-349.

³³³ Bkz: “Ziya Kazıcı, “İslam Devletlerinin...”, s. 309-310”.

³³⁴ Ahmet Yaman, “Zimmî”, *DİA*, XLIV, s. 436-437.

³³⁵ Rızası dışında veya herhangi bir suç işlemekçe kişi özgürlüğünden mahrum bırakılamaz. Ayrıca Bkz: “Muhammed Hamidullah, *İslama Giriş*, (çev. Cemal Aydın) Ankara 1996, s. 59”.

verebilmesi.³³⁶ Can güvenliği, kısas, diyet, hudut,³³⁷ namus güvenliği,³³⁸ kişiliğe saygı,³³⁹ aile hukuku,³⁴⁰ miras hukuku, borçlar hukuku, ceza hukuku, sosyal haklar, savaşlara katılma, kamu görevine atanma, dinî tesislerin inşası,³⁴¹ aralarındaki anlaşmazlıklara çözüm bulma adına İslâm Devleti'nin kadısına başvurma hakkı,³⁴² kamu hizmetlerinden faydalanma, eğitim, ulaşım, haberleşme, temizlik, sulama ve ortak ihtiyaçların karşılanması amacıyla devlet veya diğer kamu tüzel kişileri tarafından verilen hizmetlerden faydalanma.³⁴³ Ayrıca Osmanlı'nın, "dini ve insani duygular" sebebiyle gayrimüslimlere iyi niyetli, müsamahalı davrandığı ve dinî değerlerine saygılı olduğu³⁴⁴ bilgisi aktarılmıştır.

Halil İnalçık gayrimüslimlere verilen haklarla ilgili özetle şu değerli bilgileri aktarmıştır:

"Osmanlı'dan önceki devletler kiliselere hangi hakları tanımışsa Osmanlı da bu hakları aynı şekilde tanımıştır. Ortodokslar, Osmanlı'nın dinlerini yok etmek için gelmediğini ve aksine kiliseyi koruduğunu görmüşlerdir. Hâlbuki Macaristan, Venedik ile Haçlılar, Balkanlar'da Katolikliği egemen kılıyor, kilise ve manastır vakıflarına el koyuyorlardı".³⁴⁵

Zimmîlerin, devletten aldığı haklar olduğu gibi devlete ve Müslümanlara karşı da bir takım yasaklanan faaliyetleri vardır. Onlardan bazıları şu şekilde aktarılabilir:

³³⁶ Hamza Aktan, "Kur'ân ve Sünnet...", s. 366; Recep Şentürk, "Millet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX Ankara 2005, s. 65.

³³⁷ İslâm'da içki içmek haram iken gayrimüslimlerde haram olmadığına göre içmelerine ceza verilmez fakat sarhoş olması halinde ceza uygulanır çünkü sarhoşluk onların dininde de hoş görülmemiştir.

³³⁸ Zimmîlere sağlanan temel hakların başında gelir. Bu hak Müslümanlara ne şekilde sağlanıyorsa onlara da o şekilde sağlanır. Zimmî kadınlarla ancak rızalarına dayalı bir nikâh ile birlikte olunabilir, aksi mümkün değildir.

³³⁹ Kişiliğe saygı konusuyla alakalı bazı hususlar şunlardır: selamlaşma, aşağılanmama, yaşama ve cenazeye saygı, komşuluk hukukuna riayet, cami ve mescitlere girebilme hakkı.

³⁴⁰ En büyük zenginlik, aile hukuku alanında her milletin kendi yapısını koruyup sürdürmesidir. (İlber Ortaylı, "Millet-Osmanlı'da Millet Sistemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX Ankara 2005, s. 69).

³⁴¹ Geniş bilgi için Bkz: "Hamza Aktan, "Kur'ân ve Sünnet...", s. 364-393".

³⁴² Bununla ilgili Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde geçmektedir; "...Eğer sana gelirlerse ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir. Onlardan yüz çevirecek olursan sana asla hiçbir zarar veremezler. Eğer hükmedecek olursan aralarında adaletle hükmet. Çünkü Allah, âdil davrananları sever" (Mâide süresi, 5/42).

³⁴³ Ahmet Yaman, "Zimmî", *DİA*, XLIV, s. 437. Ayrıca Bkz: Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, s. 18-23, 38-51; Ebû Muhammed Vecihüddin Abdurrahman b. Ali İbnü'd-Deyba', *Hadis ansiklopedisi: kütüb-i sitte*, (haz. İbrahim Canan), IV, Akçağ Yayınları, Ankara y.t.y, s. 81-85;; Ebu Yusuf Ya'kub b. İbrahim, *Kitâbü'l-Harâc*, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire 1396, s. 135-136".

³⁴⁴ Geniş bilgi için Bkz: "M. Süreyya Şahin, "Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanlarla Münasebetleri", *Asrımızda Hıristiyan - Müslüman Münasebetleri*, İSAV - İlmi Neşriyat, İstanbul 1993, s. 111-118".

³⁴⁵ Geniş bilgi için Bkz: "Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar...", s. 29".

Müslüman köle ve cariyeler edinilmesi, Müslümanların kıyafetlerine benzer kıyafetler giyinilmesi,³⁴⁶ yüksek sesle ayin yapılması ve İncil okunması, çan çalınması, cami ve mescitlere yakın oturulması, türbenin yanında oturarak çalgı çalınması ve şarap içilmesi,³⁴⁷ devlet başkanının seçilmesi veya devlet başkanı seçilmeleri yasaktır. Aynı zamanda vali, hâkim ve ordu komutanı gibi üst düzey kamu görevlisi olarak tayin edilemezler.³⁴⁸ Ayrıca “Müslümanların mukaddes değerlerine, eşyalarına ve mekânlarına saygı gösterilmesi, Müslümanların canlarına, mallarına ve namuslarına saldırıda bulunulmaması, Müslümanların düşmanlarına yardım edilmemesi, casusluk yapılmaması ve benzeri şeyler de istenen yükümlülüklerdendir”.³⁴⁹

Zimmet akdinde belirtilen suçların işlenmesi halinde akdin gereği olarak cezalandırılırlardı. Zimmet akdini bozan suçlardan biri, Osmanlı düşmanlarına bilgi sızdırma ve casusluk faaliyetleriydi. Bununla ilgili Arnavut Katolikleri, özellikle Venedik ve Avusturya ile meydana gelen savaşlar esnasında muhalif konumunda görülmektedir.³⁵⁰ Bu şekilde din adamlarının dinî görevlerinin yanında casusluk, elçilik vb. değişik görevlerde bulunduğunu 1503 yılında bir Katolik ziyaretçinin (casus) Arnavutluk ve Balkanlar hakkında bilgi toplayarak Osmanlı'ya karşı bir Hıristiyan isyanını tertiplemek için neler yapılabileceğini bildiren mektubunda görmek mümkündür. Mektup şu şekildedir:

“Tivar'dan Durrës'a kadar hepsi Latin Hıristiyanlardır. Ve hepsinde silah taşıyacak 40.000 kadar erkek vardır.³⁵¹ Ancak (Arnavutların) geri kalanı Makedonya'ya kadarki Arnavut bölgelerinin hepsi Ortodoks'tur. Ortodokslar 3'e ayrılır: Arnavut, Yunan ve Slav. Hepsinde silah taşıyacak 100.000 kadar erkek vardır.³⁵² Hepsinin tek bir amacı var o da Osmanlı işgalinden kurtulmaktır. Fakat tek başına bunu yapamazlar ancak yardım görürlerse buna karşı koyabilirler”.³⁵³

³⁴⁶ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 45.

³⁴⁷ M. Macit Kenanoğlu, “Zimmî Osmanlı'da”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV Ankara 2013, s. 439.

³⁴⁸ Ahmet Yaman, “Zimmî”, *DİA*, XLIV, s. 437.

³⁴⁹ Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994, s. 256; Ahmet Yaman, “Zimmî”, *DİA*, XLIV, s. 435. Ayrıca yükümlülükleri ile ilgili Bkz: “İsmail Özçelik, *Devlet-i Aliyye'nin...*, s. 92-93; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde...*, s. 44-51”.

³⁵⁰ Joan Pelushi, “Kriptokrishterimi ne Shqiperi”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 76-77.

³⁵¹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 11,

³⁵² Burada yalnızca Katolik ve Ortodoks Hıristiyanların zikredilmiş olması şaşırtıcı bir durum değildir. Çünkü bu mektupları yazanların amacı sadece Osmanlı'ya karşı isyanlara destek verecek Hıristiyan nüfusun durumunu aktarmaktır. Dolayısıyla bahsedilen bölgelerdeki Müslüman nüfusu hakkında bilgi verilmemiştir.

³⁵³ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 14.

Aktarılan örneğe benzer Osmanlı hasımlarına casusluk ve bilgi sızdırma teşebbüsleri ortaya çıkarıldığı anda şüphesiz ki zimmî akdin gereği olarak gereken ceza verilirdi. Hatırlanması gerekir ki, o dönemde Arnavut bölgeleri amaçlar doğrultusunda dinleri karşı karşıya getirecek fiil ve provokasyonlarda bulunulmaya çok müsait bir durumdaydı. Bu yüzden bu coğrafyada her kimin bir tasarrufu oldu ise mutlaka bir planı vardır. Bununla ilgili şu örnek verilebilir: “Durrës başpiskoposu Marin Firmano dinî görevinin yanında Durrës halkına Osmanlı’ya karşı çıkması konusunda bir çağrı yapmıştır. Daha sonra 7 Ağustos 1499 tarihli bir mektupta kendisinin zehirlenmiş olduğu ve geride kendisini zehirleyenleri ihbar eden bir mektup bıraktığı bilinmektedir. Kendisini zehirleyenlerin din adamları (başdiyakoz Marc, başpapaz Mikel ve Natal) olduğunu belirtmiştir.³⁵⁴ Görüldüğü gibi Martin Firmanos kendi din adamları tarafından zehirlenmiş bir din adamıdır. Faillerin yakalanma emrinin çıkarıldığı, daha sonra yakalanarak Venedik hapishanesinde bulduklarının belirtildiği görülmektedir.³⁵⁵ Bunun üzerine Papa tarafından Venedik’e 3 Ağustos 1501 yılında bir mektup gönderilmiştir. Bu mektup son derece büyük bir öneme sahiptir. Çünkü bu mektupta Papa “bu kötü ve çirkin iş Osmanlı tarafından yapılmamış ve yapılması için tahrik edilmemiş olup bu işi bizzat kendileri yapmıştır”³⁵⁶ diye yazmıştır. Papa’nın mektubundaki bu ifadesi çok büyük bir önem arz eder. Çünkü Martin Firmanos ölümünden önce kimler tarafından zehirlenildiğine dair bir mektup bırakmamış olsaydı, ilk bakışta bu çirkin işin büyük olasılıkla ancak Müslümanlar tarafından yapıldığı düşünülecekti. Ne de olsa Osmanlılara karşı halka ayaklandırma konusunda çağrı yapmış bir kimse olması nedeniyle ister istemez ilk başta akla gelecek düşünce “Martin Firmanos’un ölümünün en çok Osmanlı’ya yarayacağı” olacaktı. Fakat kendisinin ölmeden önce geride bıraktığı ihbar mektubu bu düşünceyi ve yapılan provokasyonu engellemiş olmaktadır. Bu tür sahte provokasyonlar bir kenara bırakılacak olunursa denilebilir ki, zimmî akdine sadık durdukları müddetçe Osmanlı gayrimüslimlere karşı özellikle inanç konusunda büyük bir tolerans göstermiştir.³⁵⁷

Ayrıca Bkz: “Peter R. Prifti, “Nje leter e Pal Engjellit drejtuar Skenderbeut me 1463”, *Skenderbeu dhe Europa (Permbledhje kumtesash)*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2006, s. 192-198, ayrıca, s. 364-369”.

³⁵⁴ Injac Zamputi, *Dokumente per historine...*(2/ II-1499-1506), s. 297-298.

³⁵⁵ 30 Aralık 1499 tarihine ait bir mektupta da 3 papaz hakkında yakalanma emri verildiği ve yakalandıklarında Venedik hapishanelerine güvenilir, sadık kimseler tarafından her birinin ayrı bir şekilde getirilmelerinin emredildiği görülmektedir. (Injac Zamputi, *Dokumente per historine...*(2/ II-1499-1506), s. 129”.

³⁵⁶ Injac Zamputi, *Dokumente per historine...*(2/ II-1499-1506), s. 297.

³⁵⁷ Masar Rizvanolli, “Shkaqet e pranimit te popullsise se Krishtere ne klasen e spahinjve”, *Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine, 1995, s. 136.

Osmanlı'nın gayrimüslim Arnavutlara tımar verdiği kayıtlarda geçmektedir.³⁵⁸ Ayrıca bu konuda Müslüman olma şartı aranmadığı için buna karşılık tarımda haraç ve baş vergisi (cizye) gibi farklı vergiler ödemek³⁵⁹ zorunda oldukları geçmektedir. İslâm hukukunun esasları içerisinde cizye askerlik yükümlülüğüne karşılık alınmıştır.³⁶⁰ Fakat Osmanlı tarafından alınan vergilerin zamana ve döneme göre de değişiklik gösterdiği görülmektedir. Berat şehrine “Fâtih Sultan Mehmet tarafından tanınan ve herkesi kapsayan vergi muafiyeti”³⁶¹ buna örnek verilebilir. Ayrıca Görice (Korça) kalesini koruma hizmetinde bulunan müsellemlerin, Sultan tarafından kendilerinin haraç vb. vergilerden muaf tutulduğunu gösteren orijinal Osmanlıca belgeye (Bkz. Ek. 2.1; EK. 2.2) sahip oldukları geçmektedir.³⁶² Buna benzer olarak, 1580 yılında Elbasan esnafının bu bölgede isyan çıkaran köylüleri bundan vazgeçirmesi gibi devlete karşı hizmetlerinden dolayı vergi muaflığının tanınması³⁶³ bir başka örnektir. Vergiler devletin malî açıdan her ne kadar olmazsa olmazlarından biri olsa da devlet tarafından ilk başta huzurlu ve sakin bir ortamın oluşturulmasına önem verildiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden Osmanlı Arnavutluk'ta ve Balkanlarda, çatışmalara engel olmak için birleştirici bir siyaset tarzını benimsemiştir.³⁶⁴ Bundan dolayı Osmanlı yönetimi altındaki yerlerin, Hıristiyan Avrupa'nın çoğu yerinden daha iyi yönetildiği, buralardaki halkın daha müreffeh durumda olduğu, Hıristiyanların kişisel haklara sahip olup emeklerinin karşılığını büyük oranda aldıkları aktarılmıştır.³⁶⁵ O

³⁵⁸ A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 204.

³⁵⁹ Mustafa Fayda, “Zimmi”, *DİA*, XLIV, s. 428; Mehmet Erkal, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII Ankara 1993, s. 42; Ahmed Akgündüz, *Pax Ottoman. Osmanlı Devleti'nde...*, s. 37; İlber Ortaylı, “Millet-Osmanlı'da...”, *DİA*, XXX, s. 67; Hamza Aktan, “Kur'ân ve Sünnet...”, s. 364; Ahmet Yaman, “Zimmi”, *DİA*, XLIV, s. 437.

³⁶⁰ İlber Ortaylı, “Millet-Osmanlı'da...”, *DİA*, XXX, s. 67.

Cizye hakkında şunlar denilebilir:

“*ergin, akıl ve beden sağlığı yerinde, ödeme gücü bulunan erkekler mükelleftir. Küçükler, kadınlar, akıl sağlığı yerinde olmayanlar, körler, kötürümler, yatalak hastalar, çalışamayacak derecede yaşlı olanlar, yoksullar ve çoğunluğa göre din adamları bu vergiyi ödemezler. Ayrıca ülke savunmasına fiilen katkıda bulunanlar ve devlete yararlılıkları dokunanlar da cizyeden muaf tutulmuştur* (Ahmet Yaman, “Zimmi”, *DİA*, XLIV, s. 437; Hamza Aktan, “Kur'ân ve Sünnet...”, s. 381-382).

Ayrıca Hz. Ali başta olmak birçok sahâbî cizye ile ilgili “gayrimüslimlerin cizye vermeleri mallarının bizim mallarımız, kanlarının bizim kanlarımız gibi görülmesi içindir” şeklinde açıklamada bulunmuştur. Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz: “Onlar kendi inançlarına göre yaşayabilmek için bize cizye ödüyorlar” cevabını vermiştir. (Ahmet Yaman, “Zimmi”, *DİA*, XLIV, s. 436).

³⁶¹ Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit...*, s. 20, 95.

³⁶² Geniş bilgi için bkz: “Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Devleti Kanunnameleri...*, VI, s. 616-618; Dritan Egro, *Ligji Osman nder...*, s. 194-195”.

³⁶³ Geniş bilgi için Bkz: “Thengjilli, Petrika, “Toleranca fetare ne levizjen çlirimtare te popullit Shqiptar (Shek. XVII-XVIII)”, *Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine, 1995, s. 211; Yusuf Halaçoğlu, “Derbend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994,, s. 161”.

³⁶⁴ Tunca Özgişi, “Osmanlı devleti...”, s. 347.

³⁶⁵ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 203.

halde, Osmanlı'nın Arnavutluk'ta sistemini oturtmasıyla birlikte huzura bu denli önem göstermesi ve Hıristiyanların devlete karşı yapılan hizmetlerine göre değişik şekilde ödüllendirmiş olması kalben İslâm dinini benimsemesine neden olma ihtimalinin yüksek olduğu söylenebilir.

3. Arnavut Kiliselerinin Osmanlı ile İlişkileri

Bizans'ın siyasî ve askerî gücünün zayıflamasından dolayı Katoliklerin Ortodoks Kilisesi'ne karşı baskıları günden güne artmaktaydı. Arnavut bölgelerinin çoğunun Ortodoks mezhebine bağlı olmasından dolayı Arnavut Ortodokslar İstanbul Patrikhanesindeki gelgitlerin doğurduğu olumsuzluklardan ister istemez etkileniyordu.

Osmanlı, Rumeli'de bazı önemli yerleri ve özellikle İstanbul'u ele geçirerek Hıristiyan dünyasına bir adım daha yaklaşmış oldu. Bu durum, bu bölgelerde gerek Ortodokslar, gerekse Osmanlılar için bir dönüm noktası ve bambaşka tecrübeler sahne olacak yeni bir tarihin başlangıcı olarak nitelendirilebilir. Çünkü İstanbul Patrikhanesi ve Ortodoks cemaati, Müslümanlardan önce İstanbul'u istila ederek taş üstünde taş bırakmamış olan Katolik Haçlılardan sonra gelen Osmanlılar ile birlikte asırlar sürecektir olan müslim-gayrimüslim birlikteliğinin sağlanmasına şahit olmuştur.

Osmanlı döneminde kilise ve manastırlara pek çok imtiyazlar verildiği, İslâm dininin hükümleri gereğince ehl-i zimmet reâyânın din ve mezheplerine müdahalenin câiz olmadığı, diğer hususlarda da cebrî bir muameleye tâbi tutulmayıp lisan ve âdetlerinde serbest bırakıldıkları³⁶⁶ görülmüştür. Ancak o dönemdeki Arnavut Ortodoksların durumunu anlamak için başta İstanbul'un ele geçirilmesi ile birlikte özellikle Ortodoks Kilisesi'ne verilen ayrıcalıkların incelenmesi gerekmektedir.³⁶⁷ Çünkü II. Mehmet'in İstanbul

³⁶⁶ M. Macit Kenanoğlu, "Zimmî-Osmanlı'da", *DİA*, XLIV, s. 438.

Fâtih Sultan Mehmet'in, İstanbul Patrikhanesi'ne tanıdığı hakları Kudüs ve Bosna gibi başka yerlerde de tanıdığı görülür. Kudüs ve Bosna vb. Patrikler hakkında geniş bilgi için Bkz: "M. Macit Kenanoğlu, "Zimmî-Osmanlı'da", *DİA*, XLIV, s. 439".

³⁶⁷ Ortodoks kilisesine verilen hakları vb. ayrıcalıklar hakkında daha geniş bilgiler için Bkz: "Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 230"; Willy Kamsi, "Kisha e kuvende te Shkodres me rrethina ne mesjete", *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndër kombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000, s. 128; Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 337.

"29.05.1453-08.06.1453 tarihli bir fermana göre Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'daki Hıristiyanlar kendisine Galata Kulesi'nin anahtarlarını verdiğinde Hıristiyanların kiliselerde çan çalmayacağını, yeni kiliseler yapmayacaklarını, fakat kiliselerini camiye dönüştürmeyeceğini, kiliselerinin açık olacağını, ayinlerine devam edebileceklerini, haraç vergisinden hariç diğer vergilerden muaf tutulacaklarını ifade

Patrikhanesi'ne tanıdığı haklar Arnavut Ortodoksların hiyerarşisinde de aynen geçerli olmuştu.³⁶⁸ Bu doğrultuda İstanbul'un alınması ve Patrikhaneye verilen ayrıcalıklar özetle şu şekilde aktarılabilir:

Bizans son dönemini yaşamakta idi. Patrikhane ile Papalığın her ne kadar birleşme teşebbüsleri olduysa da bu başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Her iki tarafın haklı yönü olsa da Papalık özellikle Bizans'ın çökmesini fırsat olarak değerlendiriyordu ve dolayısıyla Patrikhane ile ortak noktada buluşmak yerine, Patrikhane'yi himayesi altına alabilme planları kuruyordu. Bu husus şu gerçeğe dayandırılabilir:

“Son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos Papalıktan yardım sağlamak için bir girişimde bulundu. Roma'dan gelen Kardinal Isidoros, Patrikhane'yi bir tarafa bırakarak 12 Aralık 1452 günü Ayasofya'da Katolik usullerine göre bir ayin düzenledi ve Patrikhane'nin Roma Kilisesi'ne katıldığını açıkladı. Patrik II. Anastosios bu emrivakiye büyük tepki göstererek istifa etti. Megadük Notaras da imparatorluk konseyinde açıkça, İstanbul'da Latin külahı görmektense Türk sarığı görmeyi tercih ettiklerini söyledi”.³⁶⁹

İdarecilerinin değişmesinin teba durumundaki bu insanların içinde buldukları şartları daha kötü yapmayacağı, belki de iyileştireceği düşüncesiyle “kâfir” Türkleri, dinden sapmış Katoliklere tercih ediyorlardı.³⁷⁰ Aslında Osmanlıların sonraki dönemlerinde de görüldüğü üzere Katolikler ve Katolik yandaşları Osmanlı'nın Balkanlar'da ilerlemesine ve özellikle Adriyatik'e açılmasına karşı olduğundan dolayı Osmanlı ile işbirliği yapmaya yanaşmazlardı. Ortodokslar ise Osmanlı'da belli ayrıcalıklara sahip olduğundan dolayı Katolikler ve işbirlikçileri ile birlikte hareket etmektense Osmanlı ile hareket etmeyi tercih ediyordu.³⁷¹

Anlaşılabileceği üzere Patrikhane İstanbul'un ele geçirilmesine kadar Patriksiz kalmıştır. Patrikhane'nin başında bir patriğin bulunmadığı için kiliselerin arası bir hayli açılmıştı ve aralarında “İstanbul'da Latin külahı görmektense Türk sarığı görmeyi” tercih edecek kadar

etmiştir”. (Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I, FEY Vakfı, İstanbul 1990, s. 476-479). Ayrıca benzer bilgiler için Bkz: “Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 18”.

³⁶⁸ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 232. Patriğe ve genel gayrimüslimlere karşı Osmanlı Devleti'nin genel hakları ve bakışı ile ilgili Bkz: “M. Süreyya Şahin, “Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanlarla...”, s. 118-122”.

³⁶⁹ M. Süreyya Şahin, “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XII Ankara 1995, s. 343; Ziya Kazıcı, “İslam Devletlerinin...”, s. 321; İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin...*, s. 92; Judith Herrin, *Bizans. Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, (çev. Uygur Kocabaşoğlu), İletişim, İstanbul 2010, s. 411.

³⁷⁰ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 201.

³⁷¹ O. J. Schmitt, “Marredheniet e Venedikut me kishat para dhe gjate luftes Shqiptaro-Osmane, roli i tyre dhe depertimi i humanizmit ne Shqiperi”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2003, s. 8.

nefret oluşmuştu.³⁷² Patrikhaneye yeni bir canlılık getirecek durum ise 29 Mayıs 1453 yılında İstanbul'un Türkler tarafından ele geçirilmesi ile gerçekleşti. İstanbul ele geçirildikten sonra Fâtiş Sultan Mehmet Patrikhane'nin altı ay boş olduğunu öğrendi. Bunun üzerine bu makamı ortadan kaldırma gücü kendisinde olmasına rağmen Ortodoks ruhban zümresinden usulüne göre yeni bir Patrik seçmelerini istedi. Bunun ardından daha önce 12 Aralık 1452 tarihindeki ayini protesto etmiş olan Georgios Skolarios II. Gennadios adıyla Patrik seçilmiştir.³⁷³ Bunun yanında, İstanbul Ortodoks halkına kendi evlerinde oturabilecekleri, inanç konusunda ve dinî âyinlerinde özgür oldukları duyuruldu. Böylece Patriklik resmen ihya edilmiş oldu.³⁷⁴ Fâtiş Sultan Mehmet, İstanbul'u kılıç zoruyla ele geçirdiği halde, İstanbul'u sanki sulh yoluyla ele geçirmiş gibi kolaylıklar göstermiştir. Aynı şeyler Rumeli, Mısır, Filistin ve benzer ülkeler için de söz konusudur.³⁷⁵ Fâtiş Sultan Mehmet'in Hıristiyanlara herhangi bir sûretle baskı yapılmasını yasaklaması onlara yönelik attığı ilk adım olmuştur.³⁷⁶ Osmanlılar, İslâm inancına sahipti. Bu inancın gereği olarak Fâtiş Sultan Mehmet gayrimüslimlere karşı hoşgörölü bir sistem kurdu ve bu sistemde gayrimüslimlere karşı muamelelerde özen gösterdi.³⁷⁷

Bu tarih ve seçim Ortodokslar için dönüm noktası olmuştur.³⁷⁸ Çünkü bir Müslüman devleti tarafından Patrikhane için her şeye yeniden başlama imkânı ve diğer ayrıcalıklar sunulmuştur. Yunan Ortodoksları, Osmanlı gözetimi altında devlet tarafından resmî olarak tanınan bir cemaat kurmuştur.³⁷⁹ Patriğe bir takım ayrıcalıklar verilmiştir. Georgios Skolarios, II. Gennadios adıyla Patrik seçildikten sonra, Osmanlı sarayına yemeğe çağırılarak ruhanî hâkimiyeti simgeleyen Patriklik asası bizzat Sultan tarafından verilmiştir.

³⁷² Bu konu hakkında geniş bilgi için Bknz: "Judith Herrin, *Bizans...*, s. 399-411".

³⁷³ M. Süreyya Şahin, "Fener Rum...", s. 343.

Patrik, sinod tarafından seçiliyor ve devletin önünde cemaatini temsil ediyordu. Bu seçimi devlet idaresinin onaylaması gerekiyordu ki genellikle devlet idaresinin onayladığı görülmüştür. Onaylama bir fermanla duyurulurdu. (Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 231).

³⁷⁴ Halil İnalçık, "İstanbul Türk Devri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIII Ankara 2001, s. 221.

³⁷⁵ Ahmed Akgündüz, *Pax Ottoman. Osmanlı Devleti'nde...*, s. 37.

³⁷⁶ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 199.

³⁷⁷ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 230.

³⁷⁸ Dönüm noktası denebilir çünkü Ortodoks Hıristiyanlar,

"dini ve sosyal hayatı derinden etkileyecek bir tarzda ve eskisinden de daha rahat şartlar altında faaliyetlerini sürdürdükleri gibi Ortodoks Hıristiyanlığı maddî ve manevî açıdan geliştirmiş, Osmanlı mercilerinin esas olarak tanıdıkları, kilise hiyerarşisini koruyup destekledikleri imtiyazlı bir statü kazanmıştır".

(Feridun Emecen, "Osmanlı Devleti'nin...", *T*, IX, s. 41. Ayrıca Bkz: Xhavit Shala, *Shqiptaret ne udhekryq*, (feja, qyteterimi, siguria, integrimi), Onufri, Tiranë 2004, s. 47).

³⁷⁹ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 231.

Bu seçilme usulünün devam etmesini isteyen Padişah patriği kapıya kadar uğurlamıştır.³⁸⁰ Kendisine ihsan olarak içinde bin duka altın bulunan bir kese ile muhteşem süslemeleri olan bir at da verilmiştir ki, bu at üzerinde maiyetiyle birlikte şehirde gezme ayrıcalığına sahip bulunmaktaydı. Kilisenin başı durumundaki Patrik, Hıristiyan İmparatorlardan görmeye alışık olduğu saygıyla muamele edilmekle kalmayıp, kapsamlı sivil haklarla da donatılmıştır.³⁸¹ Dolayısıyla Fatih Sultan Mehmet'in patriğe gösterdiği ihtiram, verdiği protokol imtiyazı ve patriğin sahip olduğu diğer ayrıcalıklar Osmanlı'nın İstanbul Patriğine ve Hıristiyan reayaya ne kadar hassasiyetle yaklaştığını göstermektedir.³⁸²

Osmanlı, Müslümanların haklarını tanıdığı gibi gayrimüslimlerin de haklarını tanımış ve ayrıca onlara başka ayrıcalıklar da vermiştir. Gayrimüslimler uygulamalardan memnun kalmadığı durumlarda mahkemeye veya doğrudan sultana yazarak şikâyet veya itirazlarını iletebilme imkânına sahipti. Bu uygulama son derece önem arz etmektedir. Çünkü bu şekilde memurların kötü muamelelerinin önü kesilmekte ve hak yerini bulabilmekteydi. Patriğe Osmanlı tarafından tanınan dinî ve siyâsî ayrıcalıklardan bazıları şunlardır: Patrikhaneyi korumak üzere 1 muhafız yeniçeri görevlendirilmişti, Patrik vezirle aynı seviyede kabul edilmişti ve gerektiğinde Padişahın huzuruna çıkarak veya divan toplantılarına katılarak cemaatinin meselelerini dile getirebilirdi.³⁸³ Ayrıca devletin muteber bir yetkilisi olarak, adâlete muhalif davranan valileri sultana bildirerek yapılan baskıların hafifletilmesi adına oldukça etkin bir rol üstlenebiliyordu. Bu nedenle Rum piskoposlar büyük hürmet görüyordu.³⁸⁴

Gayrimüslimlerin, Osmanlı'nın en üst makamındaki kişilerle doğrudan iletişim kurabilme imkânına sahip olmasından dolayı Voskopoje örneğinde de görüldüğü gibi tüccarlardan vergi alınmaması, bedava konaklama vb. konularda ayrıcalıklar elde ettikleri görülmektedir.³⁸⁵ Osmanlı'nın şikâyetleri ve itirazları ciddiye aldığına dair Mühimme Defterlerinde Arnavut bölgelerinden bahseden bir hükümde: "Papazların şikâyetleri teftiş edilsin ve bildirilsin"³⁸⁶ şeklinde geçmektedir. Bu şekilde papazların seslerini duyurabilme

³⁸⁰ M. Süreyya Şahin, "Fener Rum...", s. 343-344. Ayrıca İstanbul'un fethi ve etkileri ile ilgili geniş bilgi için Bkz: "Hidayet Işık, "İstanbul'un Fethinin Hıristiyanlık Üzerindeki Etkileri", *Dinî Araştırmalar*, Cilt: IV, Sayı: 10, 2001, s. 187-207"

³⁸¹ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 199.

³⁸² İlber Ortaylı, "Millet-Osmanlı'da...", *DİA*, XXX, s. 69.

³⁸³ M. Süreyya Şahin, "Fener Rum...", s. 344. Ayrıca patriğin Osmanlı sarayındaki konumu ile ilgili Bkz: Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 337.

³⁸⁴ Geniş bilgi için Bkz: "Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 199-200".

³⁸⁵ Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 35, 169.

³⁸⁶ *BOA,MD, XXXV, h, 202.*

hakkı vardı. Görüşleri, şikâyetleri ciddiye alınırdı. Bu emir hem Katolik hem de Ortodokslar için geçerli olup böyle bir uygulamanın olması bir kurum için hayatî bir önem arz etmektedir. Şüphesiz şikâyetlerinin ciddiye alınması ve aynı tarzda değerlendirilme imkânına sahip olma durumu ayrı bir öneme sahiptir.

Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Ortodoks Kiliseleri ile ilgili Patrik'e verilen hak ve ayrıcalıklar kısaca şöyle açıklanabilir: "Tüm Ortodoks Kiliseleri Patrikhanenin yönetimine bırakılıyor ve ayinlerin serbestçe yapılmasına izin veriliyordu. Patrik eskiden de olduğu gibi evlenme, boşanma, miras, doğum ve ölümle ilgili hukukî düzenlemeler yapabilecekti. Ayrıca kiliselere, kendi okullarında kendi ana dilinde ders verme imkânı verilmişti.³⁸⁷ Bu tür imtiyazlar verilen bu kiliselerin bağımsız bir dinî kurum olduğu bir fermanla bildirilmiştir. Fâtih Sultan Mehmet'ten sonra gelen bütün Padişahlar tarafından da bu ferman tasdik edildi. Bu ferman sayesinde Patrik dinî, hukukî ve cezai³⁸⁸ işlemlerde en yetkili kişi konumuna geldi. Cezalar³⁸⁹ ancak devletin onayından sonra uygulanırdı.³⁹⁰ Sultan'ın fermanının sorgusuz uygulanması zorunluydu. Unutmayalım ki bütün bu toleransın garantisi bizzat Fâtih Sultan Mehmet'in kendisiydi. Hıristiyanlara iftira atanların cezalandırılacağı da bu fermana eklenmişti.³⁹¹

Osmanlı'dan önceki dönemde kiliselerin otoritesinin olağanüstü olduğunu ifade edenlere³⁹² yönelik şu açıklamada bulunulabilir: "Bizans döneminde Patriklerin hiçbir cismanî yetkileri yoktu. Sadece kilise ve vakıflarla ilgilenirdi. İmparator, Patrikleri her zaman kendi çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Patriklik seçimi başlangıçta kiliseye aitken daha sonra imparatorlar tarafından yapılmaya başlandı. İstanbul'daki uygulamanın benzerlerini Arnavut bölgelerinde de görmemiz mümkündür. Örneğin, X. yy.'da Ohri başpiskoposluğu bağımsız sayılıyordu. Fakat İmparator Bulgar Samuel döneminde her ne kadar bağımsız olduğu söyleniyor olsa da buradaki başpiskopos imparator tarafından

³⁸⁷ Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 13-14, 16-17.

³⁸⁸ Rumların kendi aralarındaki davalara Patriklik mahkemesi bakıyordu. Dolayısıyla bu mahkeme para cezası verebiliyor, suçluları sadece o amaç için tahsis edilen hapisanelere atabiliyor ve bazı durumlarda idam cezasına bile çarptırabiliyordu. Diğer taraftan da devletin ilgili memurları, onun hükümlerini infaz etme emri almış durumdaydı. (Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 17).

³⁸⁹ Cezalarla ilgili ilginç bilgilere rastlanmaktadır: "Öldürme durumu söz konusu ise geleneksel cezalar bu durum karşısında neyi gerektiriyorsa o uygulanır. Her ne kadar bazen cezaları barbarca olsa da Himaralıların kendi kurallarını uyguladığı görülmüştür" (Nilo Borgia, *Murgjit bazilianë të Italisë në Shqipëri: shënime mbi misionet në Himarë: shek. XVI-XVIII*, (çev. Mimoza Hysa), Naimi, Tiranë 2014, s. 32). Böylece Himaralılara kendi geleneksel kurallarını uygulamalarına müsaade edildiği anlaşılmaktadır.

³⁹⁰ M. Süreyya Şahin, "Fener Rum...", s. 344; Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 17.

³⁹¹ Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 13-14, 16-17.

³⁹² M. Ahmeti - E. Lala, *Statutet dhe...*, s. 56.

atanıyordu.³⁹³ İmparatorun kararına karşı gelen ya azledilir ya da sürgüne gönderilirdi. Gündelik hayat ile ilgili meseleler hariç Patriklerin hakları ancak kiliselerde geçerli olup herhangi bir siyasî ve vatandaşlık hakları yoktu. Fâtih Sultan Mehmet bu bölgelerde hüküm sürmeye başlayınca Patriklik seçimini ruhanî meclisin kararına bıraktı.³⁹⁴ Dolayısıyla Osmanlı'da Patriklik güçlenmekteydi".³⁹⁵ Ayrıca Patrikler kendi piskoposluk bölgelerinde Ortodoks nüfusuna âdeta Osmanlı valisiymiş gibi davranıyordu, sanki kaldırılan Hıristiyan aristokrasisinin yerini almışlardı. Üst düzey kilise mensuplarının genellikle Rum rahibi olmaktan daha ziyade Türk vekili olarak daha etkin oldukları görülmektedir. Daha sonra çıkarılan bir fermanla, camiye çevrilmek üzere istimlak edilmiş olan kiliselerin kullanım hakkı tekrar Ortodokslara verilmiştir.³⁹⁶ Patrikhane kendisine verilen ayrıcalıklarla adeta devlet içinde bir devlet gibi görünüyordu.³⁹⁷ Ortodoks cemaatinin, resmî tabiriyle Rum milletinin başı sayılan Patrikten sonra gelen metropolitler de onun kaymakamı konumundaydı ve aynı haklara sahip olup vergi vermiyordu.³⁹⁸ Böylece Patrik vezir ile aynı hakka sahip olmuştu.³⁹⁹ Osmanlı'nın İstanbul'u ele geçirmesiyle Rum Kilisesi büyük itibar

³⁹³ Kliti Kallamata, "Rreth tipareve te reja te programit ikonografik ne pikturën murale te shek. XVIII", 2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 262.

³⁹⁴ M. Süreyya Şahin, "Fener Rum...", s. 344.

Ayrıca İstanbul'un ele geçirilmesi ile birlikte kilise, Bizans İmparatorluğu dönemindeki durumundan daha iyi olup büyük Kilise Meclisi'ni ihtiyaç halinde her an toplama yetkisine sahipti. Meclise devlet tarafından her hangi bir müdahale korkusu olmaksızın dine ve kilise kurallarına ait her türlü mesele burada karara bağlanabiliyordu. (Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 199).

³⁹⁵ Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 18.

³⁹⁶ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 200.

³⁹⁷ Geniş bilgi için Bkz: "Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 231-232; Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 17; Ziya Kazıcı, "İslam Devletlerinin...", s. 309".

³⁹⁸ Daha geniş bilgi için Bkz: "M. Süreyya Şahin, "Fener Rum...", s. 343-344".

³⁹⁹ Geniş bilgi için Bkz: "Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 13-17".

Osmanlı'nın Rum Ortodoks Kilisesi'ne bu denli sayısız hak ve ayrıcalıklar sunması Balkanlar'da bir takım sıkıntılar doğurmuştur. Osmanlı Devleti'nin İstanbul Patrikhanesi'nin arkasında olması ve onu neredeyse devlet içinde devlet statüsüne yükseltmesi İstanbul Patrikhanesi için son derece iyi bir durum olduğu gibi bu durum onun korkunç ve acımasız bir hale dönüşmesine de sebep olabilirdi.

Bu durum hakkında araştırmacılar tarafından şu şekilde bir tespit yapılmıştır: "1453'te İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınması, garip görülebilen bir durum olabilir fakat bu Ortodoks Patrikhanesi'nin yararına idi. II. Mehmet, İstanbul Genadin Patriğine paşa rütbesi verdi ve bir fermanla tüm Ortodoks bölgelerinde kendisinin tanıdığı Ortodokslar'ın ruhânî ve sivil tek lideri olduğunu bildirdi. Onun liderliği Yunanların yanında Arnavutları, Bulgarları, Romenleri ve Slavları da kapsıyordu.

Ancak XX. yy.'a kadar Yunanca alfabesi, Yunanca kitaplar, Yunan kiliseleri ve Yunan okulları her alanda yüceltildi ve Balkan Hıristiyanları'nın entelektüel hayatında tek geçerli kural haline dönüştü. Yunan ruhânî despotizmi, oldukça ağırdı. Çünkü başkaldıran olursa terkedilir, lanetlenir ve aforoz edilirdi ve hatta Osmanlı Devleti'ne isyan etmiş olarak ihbar edilip devlet tarafından hapis veya sürgün cezasına çarptırılabilirdi. Osmanlı yetkilileri, Arnavut hıristiyanları Yunan Patrikliği'ne bağlı tutmak adına Yunan piskoposlarla açık bir şekilde işbirliği yapardı" (Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 232; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 44; Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 22).

kazandı. Böylece o zamana kadar Rum Kilisesi üyeliğini sürekli olarak reddeden Katolikler tarafından da itibar görmeye başlamıştı.⁴⁰⁰

Gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıkların Arnavutluk'ta da örnekleri görülmektedir. Örneklerden biri; Voskopoj halkına ve tüccarlarına tanınmış ayrıcalıklardır. Voskopoj halkı ve tüccarları Vlora ve Berat'a gittiklerinde konaklama ve benzeri hususlarda kendilerinden alınması gereken ücretten fazlasının alınmasından sonra hem mahkemeye hem de sultana şikâyetle bulunmuştur. Onların bu şikâyetleri değerlendirilir ve Osmanlı tarafından şikâyetleri haklı bulunur. Bir fermanla yapılan haksızlığın iade edilmesi konusunda emir buyrulur. Böylece konaklama vb. hususlarda tahsildarın fazladan almış olduğu paraların geri iadesine karar verilmesinden sonra hak yerini bulmuş olur. Bu muamelenin Voskopojluları sevindirdiği ve mutlu ettiği görülmüştür.⁴⁰¹

Fener Ortodoks Kilisesi'ne tanınan bu özgürlükler olumlu birer örnek olarak tarihe karışmıştır. Fakat yine de Ortodoksların başka sıkıntıları bulunmaktaydı. Çünkü Yunanlılar Balkanlar'daki bölgelerde kiliselerde kullanılacak dilin Yunanca olması ve büyük makamlardaki Ortodoks rahiplerin Yunan olma şartlarını ileri sürüyordu. Alt seviyedeki din adamları yerli halktan oluşabiliyordu fakat yerel dillerin kullanılmasında sıkıntılar vardı.⁴⁰² Balkanlarda Yunancayı bilen ve anlayan halk yüzde kaçtı? Halk kiliselerde söylenen Yunanca vaazların vs. yüzde kaçını anlayabiliyordu? Yunanca bilmedikleri ve anlamadıkları halde Yunan Kilisesi'nin bu katı şartları Ortodoks Mezhebi'nden olup da Yunan olmayan halk üzerinde büyük bir baskı oluşturdu. Dolayısıyla halk inanç konularında geride kalıyordu. Bilgileri çok sınırlı kalıp dinî ihtiyacı bir nevi karşılanamıyordu. Devlet içerisinde yaratılmış bu Ortodoks Devleti Balkanlarda yaşayan bütün halkın ihtiyacını karşılayacak bir konumda değildi. Günümüzde Balkanlar'daki Ortodoks Kiliseleri'nin Arnavut, Bulgar, Sırp ve Yunan Kiliseleri şeklinde ayrılmasının sebebi de bu olabilir.

Osmanlı'yı temsil eden Hıristiyan yöneticilerin görevlerinden biri Hıristiyanların kendi iç meseleleriyle ilgilenmesiydi.⁴⁰³ Dolayısıyla kiliseler kendi cezalandırma yöntemlerine sahipti. İçerisinde maddî ve manevî cezaların belirtildiği kendi kanunları

⁴⁰⁰ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 204.

⁴⁰¹ Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 169 (Berat şehri Şer'iyeye Sicil Defteri, Nr. 13, Cemazilevel, 1113, s. 56). Geniş bilgi için Bkz: "Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 167-169".

⁴⁰² Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 233.

⁴⁰³ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 33.

bulunuyordu.⁴⁰⁴ Patrikhane'ye tanınan ayrıcalıkların suistimal edilmeye başlandığı zamana kadar bu durum aynen devam etmiştir.

Kiliseler Osmanlı döneminde de hizmet vermeye devam etmişse de bir asra yakın dönemde bir duraklama meydana gelmiştir. Bu dönem de Osmanlı'nın Arnavutluk'u ele geçirme süreci vb. durumlarından kaynaklanmış olması söz konusudur. Duraklamadan sonra (XVI. y.y) şehir mimarisi ve dinî mimarinin yeniden yeşermeye başladığı görülür.⁴⁰⁵ Edwin Jacques, *Shqiptaret* adlı eserinde Osmanlı'nın gayrimüslimlere olan bakışını şu şekilde aktarmıştır:

“II. Mehmed, Rumeli'deki hâkimiyetini genişletti. Sırplar, Macarlar veya Türklerden birisini tercih etmek mecburiyetinde kalmıştı. Sırplar Ortodoks, Macarlar ise Katolik idiler. Sırp Kralı, Yanoş Hunyadi'ye sorar: “Sırp Ortodoks kiliseleri hâkimiyetinin altında olsaydı ne yapardın? Hunyadi, “Sırbistan'ın her tarafında Katolik Kiliseleri tesis ederdim” cevabını vermiştir. Aynı soruyu Fâtih Sultan Mehmet'e bir elçi ile sormuş ve Sultan Fâtih şu cevabı vermiş: “Her caminin yanında bir kilise inşa edilecek ki, senin insanların kendi ibadetlerini yapınlar diye”.⁴⁰⁶

Bazı kimseler “Din adamları Osmanlı döneminde kendi bölgelerinde ne yaşayabiliyordu ne de görevlerini yerine getirebiliyordu”⁴⁰⁷ şeklinde sitem ederek yanlı söylemlerde bulunmuştur. Buna cevaben şu hususu belirtmek gerekir ki, Osmanlı'dan önceki dönemde vuku bulmuş olan “Kruja'nın ilk Romalı Latin piskoposunun 1279 yılında atanmasından sonra Bizanslılar tarafından uzaklaştırılması ve Gllavinice'nin Latin piskoposu ile birlikte her ikisinin de başka bir yerde ikamet ediyor olması”⁴⁰⁸ olayına benzer bir durumla Osmanlı döneminde karşılaşılmamıştır. Bu piskoposların, vazifeleri başında olmaları gerekirken bölgelerinden uzaklaştırılmış oldukları görülmektedir. Osmanlı'da piskoposlar ancak Osmanlı'ya karşı savaşmış olması, reayayı Osmanlı'ya karşı isyan ve ayaklanma konusunda kışkırtması veya buna benzer başka faaliyetleri sonucu uzaklaştırma cezası almışlardır. Kısaca zimmî akdine karşı gelindiği durumlara yönelik değişik tedbirler alınmıştır.

Osmanlı, piskoposları ve din adamlarını Hıristiyan cemaati üzerinde hâkim kılardı. Onlara bazı resmî yetkiler verir ve ayrıcalıklar tanırdı. Lakin bu konuyu aktaran birçok yazar

⁴⁰⁴ Bununla ilgili geniş bilgi için Bkz: (Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 330).

⁴⁰⁵ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 124.

⁴⁰⁶ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 235.

⁴⁰⁷ Willy Kamsi, “Kisha e kuvende te Shkodres...”, s. 127.

⁴⁰⁸ Milan Shuflaj, *Serbet dhe Shqiptaret...*, s. 201.

ve araştırmacılar şahsî kanaatleri doğrultusunda yalnızca kötü örnekleri okuyucularına sunmuştur. Örneğin bu konuda ‐Osmanlı, başpiskopos ve piskoposları resmî bir şekilde tanımiş olup onları yetkilerle donattıktan sonra onlar bu yetkileri keyiflerine göre kullanıp Hıristiyanları zor durumda bırakmıştır”⁴⁰⁹ şeklinde verilen yetkileri ve tanınan ayrıcalıkları eleştirenler de olmuştur. Fakat bir dine bu denli hürmet gösteren, din adamlarına ayrıcalıklar sunan bir devlet aynı inancı paylaşmadığı halde bunları yapıyorsa bu onun İslâm dinine ne kadar bağlı olduğunu ve bu dinî ne kadar iyi kavrayabildiğini göstermektedir. Ayrıca Osmanlı döneminde, kiliseye bağlı edebiyat ve sanatlar, canlılığını ve gelişimini sürdürmüştür. Osmanlı'nın gelişi ile Hıristiyan kültürünün İslâm kültürü ile temasa geçmesiyle bir zenginleřmenin⁴¹⁰ meydana geldiği görölmektedir. Çünkü Osmanlı'nın, hâkimiyeti altında bulunan milletler arasındaki düşmanlıklarına rağmen iç çatışmaları ve büyük felaketleri önleyen harika bir sistemi vardı.

Osmanlı'daki millet sistemi, Ortodokslara ve Katolıklere ayrıcalıklar tanıyarak⁴¹¹ hâkimiyeti altındaki Türk, Rum ve Latin halkı millet çerçevesinde değil, dinî inanç bakımından ayrımlaştıran bir sistemdi. Dolayısıyla Osmanlı içerisindeki halk, Türk (Müslüman), Rûm (Ortodoks) ve Latin (Katolik) olarak tanımlanıyordu.⁴¹² Fakat Osmanlı'nın hâkimiyeti altındaki bütün halkı tek çatı altında birleştirerek onları birbirine yakınlaştırmaya yönelik politikaları vardı. Böylece halkına can, mal ve din gibi önemli hususlarda güven vermesinin yanında onları kendisinin bir parçası haline getiren sistemler oluşturmuştur. Bunun yanında gayrimüslimlere de sahip oldukları hakları vermiştir. Zimmîlere rahat bir şekilde ticaret yapma imkânı tanımuştur.⁴¹³ Bu şekilde hem kişisel hem de toplumsal yönden bir zenginleşme söz konusu olmuř⁴¹⁴ olup zimmî halkı tumar, derbend, istimalet vb. sistemlerle büyük başarılarla ulaştırmıştır. Ayrıca Hıristiyan din adamlarının yetkilerine devlet garantisi vererek halkta güven duygusu oluşturmuştur.

Osmanlı ordusunun 1385 yılında Arnavut bölgelerine gelmeye başladığı dönemde Arnavutluk'taki Hıristiyanlık inancının mezhepler bakımından bölgelere yayılışı şu

⁴⁰⁹ I. Zamputi, s. Naçi, Z. Shkodra, *Burime te zgjedhura per...*(III-1506-1839), s. 138-139.

⁴¹⁰ Halil İnalçık, ‐Türkler ve Balkanlar...”, s. 30.

⁴¹¹ Joan Pelushi, ‐Kriptokrişterimi...”, s. 78.

⁴¹² Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 34.

⁴¹³ ‐Dukagjin'den Prizren'e ticaret amaçlı gelen reayaya kimse müdahale etmesin” (*BOA,MD*, VI, h, 538).

⁴¹⁴ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 49.

Ayrıca ticari ve ekonomik alanlarda meydana gelen gelişmelerle ilgili Voskopoja örneğine bakılabilir. ‐Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 48-52”.

şekildeydi: Kuzey Arnavutluk Katolik mezhebine bağlıyken, Orta ve Güney Arnavutluk'un hemen hemen hepsinin Ortodoks mezhebine sahip olduğu (Bkz: Ek. 4) görülmektedir.⁴¹⁵ Ortodokslar ve Katolikler, Osmanlı'da millet sistemi içerisindeydi.⁴¹⁶ Buradaki Hıristiyan Katolikler Tivar Başpiskoposluğu'na, Ortodokslar ise Ohri Başpiskoposluğu'na bağlıydı.⁴¹⁷ Hıristiyanların Osmanlı'dan önceki dönemlerde dinlerine olan bağlılıkları ile ilgili yabancı bir gezginin 1308 yılındaki izlenimleri bize ışık tutmaktadır. İzlenimlerinin özeti olarak şu cümleyi söylemiştir: “*ne pure latini, neque pure scismatici*” (Ne gerçek (saf) Katolik ne de Ortodoks).⁴¹⁸

3.1. Ortodoks Kilisesi

Osmanlı'nın Arnavutluk'u ele geçirmeden önceki dönemde Arnavut Ortodoks kilisesinde bir duraklama ve gerilemenin söz konusu olduğu görülmektedir. Çünkü Ortodoksların siyasî gücü özellikle Katolik batıların karşısında oldukça zayıflamıştı. Bu durumdan en çok etkilenen bölgelerin başında Durrës yer alıyordu. İşte bu şekilde Durrës Ortodoks başpiskoposluğunda, XIV. yy.'ın ortalarında bir duraklama söz konusu olduğundan dolayı piskoposluklarını Katolıklere kaptırmışlardı.⁴¹⁹ Bunun en büyük nedeni ise siyasî gücünün olmayışındır. Bu dönemde Durrës'ta batılı güçler görülmektedir. Siyasetin el değiştirmesi, kilisenin de değişeceği anlamını taşıyordu. Katolik veya Ortodoks Piskoposluğunun veya piskoposlarının değişmesi ile birlikte her ne kadar Ortodoks veya Katolik mezheplerinde de değişiklik meydana gelmiş olsa da halkın benimsediği inançta değişikliklerin hızlı bir şekilde olmadığı bir gerçektir. Çünkü halkın Ortodoks veya Katolik olduğu bir yerde yöneticilerin değişmesi, halk tarafından benimsenen inanç ve mezhebin değiştiği anlamına gelmez. Fakat üst kimliğin değişmesi veya mezheplerden bazılarının siyasî açıdan daha çok destek görmesi sebebiyle zaman içerisinde doğal olarak az da olsa karşı mezhepten veya dinden etkilenme söz konusu olmuştur. İslamlaşmanın uzun yıllar ve hatta yüzyıllar sürmesi bu durumla benzerlik göstermektedir.

⁴¹⁵ Mathieu Aref, *Shqiperia...*, s. 122; Joan Pelushi, “Kriptokrishterimi...”, s. 78.

⁴¹⁶ Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 337. Ayrıca Bkz: Mustafa Demirci, “İslam Zimmî Hukukunun ve Dini Kimliklerin Korunması”, *Hiz. Muhammed ve evrensel mesajı sempozyumu*, 20-22 Nisan 2007, İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2007, s. 379.

⁴¹⁷ Geniş bilgi için Bkz: “Mustafa L. Bilge, “Arnavutluk”, *DİA*, III, s. 386”.

⁴¹⁸ Necip P. Alpan, *Tarihin Işığında Arnavutluğun Bağımsızlığı*, s. 16; Pellumb Xhufi, “Ndjenja Fetare ne Shqiperi gjate mesjetes”, *Studime Historike*, Sayı: 1-4, 1994, s. 14.

⁴¹⁹ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 68.

Arnavut Ortodokslar Ohri Başpiskoposluğuna bağlıydı. Ohri başpiskoposu ise İstanbul ile eşgüdümde olan iki başrahipten biri konumundaydı.⁴²⁰ Güney Arnavutluk bölgeleri yine bir şekilde Ohri'ye bağlı idiler. Önemli bir konumda olan Korça Piskoposluğunun, XV (1490) yy.'a kadar Kostur Kilisesi'ne bağlı yardımcı bir piskoposluk olması örnek olarak verilebilir. Kostur Kilisesi de yargı bakımından Ohri Başpiskoposluğuna bağlı idi. Bu şekilde Korça Piskoposluğu, etraftaki Devoll, Selasfor, Kolonja ve Voskopoje ile aynı seviyede olsa⁴²¹ da 1767 yılına kadar bir şekilde Ohri Başpiskoposluğuna bağlı kalmıştır.⁴²²

Arnavut bölgelerindeki Ortodoks Kiliselerinin tayin ve atamalarıyla ilgili Ohri Başpiskoposluğuna her ne kadar özel yönetim statüsü verilmişse de 1040 yılından itibaren başpiskoposluğun başındaki kişiler sadece Yunan Ortodokslardan oluşuyordu. Tayinleri de Bizans İmparatoru tarafından gerçekleştiriliyordu.⁴²³ Bu görevi hak eden Arnavutların başa geçmelerini engelleyen bu sistemin yanlışlığı ancak Osmanlı'nın Ohri'yi hâkimiyeti altına alması sonucu Ohri başpiskoposluğunun Yunan ve Sırları uzaklaştırmasının ardından Arnavut din adamlarının seçilebilme ve bir nevi bağımsız olma şansını⁴²⁴ elde etmeleriyle son bulmuştur. Ancak yine sonuç itibarıyla Ortodoks Arnavut Kilisesi Osmanlı hâkimiyeti altında olduğu dönemde ruhanî, malî, idarî, hukukî vb. konularda Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin yönetim ve denetimine tabiydi.⁴²⁵ Bu durum, Osmanlı tarafından resmî bir şekilde eskisinden daha çok yetkilerle donatılmış ve Patrikhaneye kolay bir şekilde karşı gelinemeyeceğinden⁴²⁶ dolayı merkeze karşı itiraz haklarının oldukça zor olduğunu göstermektedir. Çünkü İstanbul Ortodoks Patrikhanesine karşı gelinmesi halinde “isyankâr, asi vb.” tabirlerle Osmanlı'ya rapor edilmesi durumunda kendilerine karşı devlet tarafından çok sert uygulamalar yapılabilirdi. Ne de olsa Fatih Sultan Mehmet'in bizzat kendisi tarafından Patrik II. Gennadius'a yani Ortodoks kilisesine ayrıcalıklar tanınmıştı⁴²⁷ ve Patrikhane Ortodoks dünyası için resmî olarak tanınan tek makam konumundaydı.

⁴²⁰ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 231-232.

⁴²¹ Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 386.

⁴²² Petraq Pepo, “Kodiku i madh i Korçes si burim historik”, *Konferenca e Pare e Studimeve Albanologjike Tiranë 15-21 Nendor 1962*, Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i Historise dhe i gjuhësise, Tiranë 1965, s. 530.

⁴²³ Zhan K. Faveirial, *Historia e Shqiperise...*, s. 306.

⁴²⁴ Zhan K. Faveirial, *Historia e Shqiperise...*, s. 307.

⁴²⁵ İlber Ortaylı, “Millet-Osmanlı'da...”, *DİA*, XXX, s. 67.

⁴²⁶ Ayrıca geniş bilgi için Bkz: “İnjac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 215”.

⁴²⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı'yi Yeniden Keşfetmek*, Timaş, İstanbul 2006, s. 75; Zef Mirdita, *Krishtenizmi ndër Shqiptare, Drita & Misioni Katolik Shqipta ne Zagreb*, Prizren – Zagreb, Prizren 1998, s. 184; Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse në Shqipëri Rilindësit tane*, Mokra, Tirane 2002, s. 13.

Günümüzde dile getirilen bir başka husus ise Osmanlı'nın kendisine bağlılık gösterecek kimselere bu önemli makamların verilmesidir. Aslında tarih boyunca ve günümüzde de bütün devletlerin kendi güvenliklerini sağlamak amacıyla bütün alanlarda, kendisine güvenebildiği ve yakın gördüğü kimseleri tercih ettikleri bir gerçektir. Osmanlı'dan önce Durrës piskoposluk tayinlerinde yabancı güçlerin kendilerine daha yakın olan yabancı piskoposları tayin etmiş olması buna bir örnek teşkil etmektedir.⁴²⁸ Her şeye rağmen Osmanlılar, Ortodoks Kilisesi'nin hamisi sıfatıyla Katolikliklere karşı Ortodoksları desteklemiştir. Ancak Arnavut Katolik Kilisesi'ne de müsamaha gösterdiği⁴²⁹ ve zimmî anlaşması doğrultusunda muamelede bulunduğu bir gerçektir.

Arnavut Ortodoksların, Osmanlı'nın hâkimiyeti altında iken devlet ile çok iyi ilişkilere sahip olduğu söylenebilir. Bu denli iyi ilişkilerin asıl başlangıcı Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u almasıyla başlamıştır. Çünkü Osmanlı'nın gayrimüslimlere tanıdığı ayrıcalıklar yalnız İstanbul Patrikhanesi ile sınırlı değildi. Bütün hak ve ayrıcalıklar Osmanlı sınırları içerisindeki bütün gayrimüslimleri kapsıyordu. Aslında İstanbul alınmadan önce Arnavutluk'un birkaç bölgesi hariç diğer bölgeleri Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş durumda idi. Dolayısıyla Arnavutluk'un farklı bölgelerinde yaşayan Hıristiyan halka Osmanlı değişik hak ve ayrıcalıklar tanıdı. Bu çerçevede bazı bölgelerde; cizye ve vergi muaflığı tanınırken, diğer bölgelerde ise başka haklar tanınmıştı. Ancak en çok dikkat çeken ayrıcalıklardan biri şüphesiz Fâtiş Sultan Mehmet tarafından Berat şehrindeki gayrimüslimlere yönelik çıkarılan bir fermanla XVIII. yy.'a kadar gayrimüslimlerin özel bir statü kazanarak seferlere katılma ve bölgeyi düşman hücumlarına karşı koruma hizmetlerine karşılık vergiden muaf tutulmuş olmasıdır.⁴³⁰ Fâtiş Sultan Mehmet'in, herhangi bir ayırım yapmadan bu bölgede bulunan herkesi böyle bir muaflığa tabi tutması halk için büyük bir jest olmuştur.

Osmanlı hâkimiyeti döneminde Ortodokslar, kilise ve manastır imareti, kendilerine ait mezarlıklar yapma, hastane açma, okullarında kendi dillerinde eğitim alma gibi haklara sahip oldukları gibi eğitim ve idarî alanlarda da belli haklara sahiptiler. Ortodoksların yeni kiliseler ve eski kilise kalıntıları üzerinde yeniden kiliseler inşa etme, kiliseleri restore etme vb. izin taleplerine karşı devlet tarafından genellikle olumlu cevaplar verildiği görülmektedir. Kilise otoritesinin; evlenme, boşanma ve miras gibi konularda hüküm verme yetkisi vardı. Bu

⁴²⁸ Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 52.

⁴²⁹ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, III, s. 386.

⁴³⁰ Muhteşem Giray, "Berat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V Ankara 1992, s. 474

hükümler daha sonra devlet tarafından yerine getirilirdi. Bu duruma Korça Ortodoksları örnek olarak verilebilir.⁴³¹

Osmanlı Müslüman bir devlet iken neden gayrimüslimlere bu kadar tolerans göstermiştir diye bir soru sorulacak olursa buna şöyle bir cevap verilebilir: Başta bu tolerans ve hoşgörü, İslâm dininin diğer inançlara olan bakış açısından kaynaklanmaktadır. Çünkü İslâm dini diğer inançlara saygı gösterilmesini, hoşgörülü davranılmasını ve gayrimüslimlere haklarının tam olarak verilmesini emretmektedir. Bunun yanında “Osmanlı’nın özgürlükçü politikasının amacı Ortodoks Hıristiyan bölgelerinde barışı sağlamaktır”.⁴³² Hıristiyanların şikâyetlerinin çok az olması bu konuda başarılı olduğunu göstermektedir. Kadıya giderek kilisenin hükmüne itiraz eden Hıristiyan sayısının çok az olması, kiliselere verilen özgürlüklerin kiliseler tarafından adalet çerçevesinde kullanıldığını⁴³³ ve Osmanlı sisteminin düzgün bir şekilde işlediğini gösteriyor olması muhtemeldir. Ayrıca Osmanlı’nın Ortodokslara göstermiş olduğu bu toleransın Osmanlı’nın Avrupa’da yayılmasında etkili olduğu aktarılmıştır.⁴³⁴

Osmanlı İstanbul Patrikhanesi’ne vermiş olduğu ayrıcalıklar sonucu olarak Müslümanlar ile gayrimüslimler barış içerisinde yaşamıştır. Fâtih Sultan Mehmet’in kendisini Ortodoksların hamisi olarak ilan etmesi Hıristiyanlarla olan barışı güçlendirmiştir. Arnavutluk’ta Osmanlı’nın gelişi ile birlikte kiliseler arasında çekişmeler eskiye nazaran azalmış ve herkes kendi faaliyetlerini tek bir çatı altında barış içerisinde sürdürmüştür. Bu durum özellikle kiliseler arası çekişmelerin daha şiddetli olduğu Durrës şehri gibi Orta Arnavutluk bölgelerinde daha çok görülmüştür. Böylece Osmanlı’nın Arnavut bölgelerine sağlamış olduğu en büyük faydalardan biri şüphesiz ki kiliseler arasında bu dengeyi kurmasıdır.

⁴³¹ Petraq Pepo, “Kodiku i madh...”, s. 531; Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 231; Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 13-14.

⁴³² Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 231.

⁴³³ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 232.

⁴³⁴ Mehmet İnbaşı, “Balkanlar’da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti”, *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 287,

3.2. Katolik Kilisesi

Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği dönemde Arnavut Katolik Kiliselerinin bağlı olduğu iki büyük başpiskoposluk vardı. Birincisi Tivar Başpiskoposluğudur. Ulqin, Budva, Shas, Shkoder, Drisht,⁴³⁵ Büyük Pult, Küçük Pult, Prizren, Svaç, Sappa, Danja, Balesium ve Lezha piskoposlukları buraya bağlıydı.⁴³⁶ İkincisi ise Durrës Başpiskoposluğudur. Stefania, Kruja, Kunavia, Liza, Berrar'ın Shen Maria ve Plangarica'nın Shen Pjeter piskoposlukları da buraya bağlıydı.⁴³⁷ Tivar Başpiskoposluğuna bağlı olan piskoposlukların bu bağlılıklarının daha sonra da devam ettiği görülmektedir. Bu durum Arnavut Katolik Kiliselerinin XVII. yy.'da da Tivar Başpiskoposluğuna bağlı⁴³⁸ olmasından anlaşılmaktadır.

Katoliklerin Osmanlı hâkimiyeti altında olduğu dönemde Katolik Kilisesi'ndeki tayinler, görev değişiklikleri, görevden alma vb. yetkiler Katolikler tarafından tek otorite kabul edilen Papalık makamına aitti. Bu görevler için ilk başta Papalık, piskoposluklara yeni bir atamaya veya onların statülerinde herhangi bir değişikliğe ihtiyaç olup olmadığı konusunda müfettişlerinin raporları doğrultusunda hareket ederdi. 1463 yılında Arnavut diyarını her açıdan çok iyi tanıyan Papa II. Piu'nun⁴³⁹ Durrës piskoposu Pal Engjelli'yi ve Shkoder'dan (muhtemelen) Manuel'i görevlendirerek bu durumla ilgili bir ön araştırma yapılmasını istediği ve raporlar sonucunda statü değişikliğine gidildiğinin görülmesi buna bir örnektir.⁴⁴⁰

Osmanlı'nın Arnavutluk'u ele geçirdiği dönemde özellikle savaşların meydana geldiği zamanda Katolik halkından değişik sebepler sonucu göç edenler görülmüştür. Bu durum en çok Kruja, Shkoder ve Lezha'da hissedilmiş olup Katolik nüfusunu düşürmüş ve Katolik Piskoposluklarındaki faaliyetlerde bir duraklama meydana getirmiştir. Ancak daha sonra bu bölgelere geri dönülerek eski merkezlerinin temelleri üzerinde yeniden piskoposluklarının yükseltildiği⁴⁴¹ kayıtlarda geçmektedir. Yerlerini terk etmiş bulunan Durrës, Shkoder, Pulti,

⁴³⁵ Drishti, bir zamanlar büyük bir şehir idi. Günümüzde ise küçük ve halkı %100 Müslüman olan bir yerdir (İ. RR).

⁴³⁶ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 166, dip. 59; Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 68.

⁴³⁷ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 166, dip. 60.

⁴³⁸ Petrika Thengjilli, "Aspekte te pakesimit numerik te bashkesise katolike ne Shqiperi (shek. XVI-XVIII)", *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2000, s. 23.

⁴³⁹ Aurel Plasari, *Shqiperia dhe...*, s. 93.

⁴⁴⁰ M. Ahmeti - E. Lala, *Statutet dhe...*, s. 19-20.

⁴⁴¹ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 234.

Drisht, Kruja, Lezha ve Sape piskoposlarının görevlerine geri dönmesi 1518 yılında Kilise Meclisi'nin geri dönülmesi konusundaki emrinden de anlaşılmaktadır. Bu piskoposluklara bağlı birçok din adamı ve Hıristiyan halk yaşamaktaydı.⁴⁴² Her ne kadar XV. yy.'da bir duraklama meydana geldi ise de XVI. yy.'da faaliyetlerin yeniden başladığı bilinmektedir. Bu durum, göçten en çok etkilenen şehirlerin başında yer alan Lezha şehri ile ilgili seyyahların ve misyonerlerin günlüklerinde yer alan Lezha'da 5 kilisenin (İskender Bey'in defnedildiği katedral olan Katedralja Shen Koll, Shen Sebastian, Shen Meria, Drin nehrinin kıyısındaki Shen Gjergj ve Shen Nunciate) varlığının ve faaliyetlerinin devam etmekte olduğu bilgisinden de anlaşılmaktadır.⁴⁴³

Ortodoks kilisesine verilen ayrıcalıkların benzerlerinin Arnavut Katolik kilisesine de tanındığı bilinmektedir. Katolik din adamlarına ve yöneticilerine verilen ayrıcalıklara dair Budva'dan Marin Bisi örneği verilebilir. Budva şehrinin Katolik Başpiskoposu Marin Bisi'ye⁴⁴⁴ Osmanlı tarafından çok yönlü ayrıcalıklar içeren bir ferman verilmiştir. Bu fermanın, Fatih Sultan Mehmet tarafından Patrik Gennadios'a verilen hakların bir benzerini içermesi⁴⁴⁵ Katolikler ile Ortodokslar arasında ayırım yapılmadığını göstermektedir. Bu denli hak ve ayrıcalıklar tanınmış olmasına rağmen Marin Bisi'den sonra gelen Joseph (Josip Buonardo. 1646–1653) adlı başpiskopos 1646 yılında Osmanlı ile Venedik ilişkilerinin bozulması sonucu meydana gelen Girit Savaşı esnasında başta yanına Durrës, Shkoder ve Lezha piskoposluklarını alarak Venedik başkomutanı Leonard Foskulo'ya bağlılık isteğinin olumlu karşılık bulmasından sonra Arnavutluk'ta da Venedik başkanlığında yeni bir savaşın başlatılması konusunda Leonard Foskulo'ya sürekli öneriler sunarak kışkırtmalarda bulunmuştur. Bu şekilde 1649 yılında Osmanlı ile olan Lezha Savaşı'nda Arnavut Katolik piskoposlukları da ona yardımda bulunmuştur. Fakat savaş Osmanlı'nın lehine sonuçlanınca başpiskopos Buonardo başta Venedik'e göç ederek ardından Roma'ya geçmiştir.⁴⁴⁶

Arnavut Katoliklerin Papalığa bağlı olması başlıca iki problemi öne çıkarmaktadır. Bu problemlerden biri, Papalık tarafından dinî konularda Arnavut kilisesine bir takım kısıtlamaların konmuş olmasıdır. Bununla ilgili 30 Kasım 1584 yılına ait D. Aleksander Komule ve Thoma Raxhi adlı iki Hıristiyan gezgininin hazırladığı raporda Arnavut

⁴⁴² Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 68.

⁴⁴³ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 165-167.

⁴⁴⁴ Marin Bizzi, Marin Byci veya Marin Bizzius olarak anılır.

⁴⁴⁵ Geniş bilgi için Bkz: "Marcin Czerminski, *Shqiperia...*, s. 185-186".

⁴⁴⁶ Marcin Czerminski, *Shqiperia...*, s. 189-190.

Hıristiyanlara yönelik kısıtlamaların kaldırılması konusundaki isteklerini şu şekilde aktarmışlardır:

“Arnavut Piskoposlarının hiç olmazsa yılda bir kez Hıristiyan halkın günahlarını affetme yetkileri olsun. Çünkü günahlarını affettirebilmek için Hıristiyanların Roma’ya gelişleri çok tehlikeli olmaktadır”.⁴⁴⁷ Arnavutluk’ta bulunan yetkili din adamlarının günah çıkarma⁴⁴⁸ yetkilerinin ellerinden alınmış olmasından dolayı Hıristiyan cemaatine Roma’ya gitme zorunluluğunun getirilmesi sadece yeni külfetler meydana getirmiştir. Bu yüzden ki mektupla Papa’ya yetki verilmesi talebinin yanında ayrıca şu taleplerde de bulunulmuştur:

“Dalmaçya’da bulunan Piskoposların sahip olduğu yetkilere ve serbest ticaret yapma konusundaki yetkilerine sahip olmak. Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Hıristiyanlara ve Osmanlılara (Osmanlı Türk veya Arnavut asıllı Müslümanlar kastedilir) toprak araç ve gereçlerinde ihtiyaç duyulan çivi ve demir gibi malzemelerin satılması, belli bir miktar kitap satılması, başka yasak olmayan şeylerin satılması vb. şekilde kendilerine ticaret yapılması konusunda müsaade edilmesini istemişlerdir. Bu talepleri özellikle Lezha piskoposu vurgulasa da diğer piskoposlar da aynı talepte bulunmuştur. Ayrıca yağın ve balığın bulunmadığı bölgelerde oruç günlerinde süt ürünlerini, yumurta kullanmayı ve piskoposluklara yardım edilmesini talep etmişlerdir”.⁴⁴⁹

Görüldüğü üzere Papalık Arnavut Katoliklerine yönelik katı uygulamaları sonucunda Katolikleri zor durumda bırakan kararlar almıştır. Ancak Arnavut kilisesini en çok etkileyen ikinci durum ise yine Papalık ve batılı güçler tarafından Osmanlı’ya karşı isyan, ayaklanma ve savaş çıkarma, casusluk vb. taleplerin olmasıdır. Papa, Venedik, Napoli, Avusturya, vb. dış güçlerin; “Katolik azınlığın haklarını koruyacağız, onlara yardımda bulunacağız”⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 371.

⁴⁴⁸ “Günah çıkarma yetkisi talep ediliyordu çünkü Roma’ya gidişler hem çok tehlikeli hem de çok masraflı oluyordu. İlgililer Roma’ya gitmek zorundaydı ve bunun için yol üzerinde ödemek zorunda oldukları bir takım (gümrük vs.) vergilerin yanında oraya gidip gelmeleri zor şartlar altında gerçekleşiyordu. Fakat Roma’nın, bu uygulamaya Roma’da yapılma zorunluluğu getirmesi bir nevi Roma’nın yetkilerini artırıyor ve buraya daha çok hacının gelmesini sağlıyordu”. (Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 373)

⁴⁴⁹ Burada görüldüğü üzere teorik olarak Hıristiyanların Türkler’e daha sonra silah ve benzeri savaş aletlerine dönüştürülebilir demir gibi malzemeleri satması yasaklanmıştı. Fakat başta Dalmaçya’daki Piskoposlar olmak üzere Arnavutluk’taki Piskoposlar da bu yasağı delmiştir. Ekonomik şartlardan dolayı bu iznin verilmesi talep ediliyordu. (Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 371-372; 373 – 374).

⁴⁵⁰ Arnavut Katolik ve isyancı grupların kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve Osmanlı’ya karşı savaşabilmek için Papadan değişik yardım taleplerinde buldukları görülmektedir. Bununla ilgili şu örnek verilebilir: “Himara bölgesindeki Hıristiyanlar 12 Temmuz 1577 tarihli Papa’ya gönderdikleri mektupta, Papa’dan maddî yardım talebinde bulunmuşlardır. Bu şekilde Papa, eğer Nikolla Gjika (Gjike Nikolla) ve Gjergj Katasi adlı heyetler vasıtasıyla bu yardımları gönderirse, o para ile Piskoposluk evinin (muhtemelen kilisesinin) onarımını yapacaklarını ve din düşmanları olan Osmanlıya karşı savaşmak için silah satın alacaklarını bildirmişlerdir. Ayrıca Papa’nın bu yardımları göndermediği

diyerek dış güçlerin kendi amaç ve hedefleri doğrultusunda papaz, misyoner, öğretmen ve benzeri görevleri adı altında gönderdiği Fransisken, Dominiken vb. kimselerin hem dinî görevlerini hem de casusluk gibi diğer görevleri yerine getirmeleri sonucu Osmanlı'nın iç meselelerine karıştıkları aktarılmaktadır.⁴⁵¹ Bu doğrultuda 1503 yılında bir Katolik ziyaretçinin (casus) Arnavutluk ve Balkanlar hakkında topladığı bilgiler ve tek başına bu iç isyanını yapamayacaklarını belirten isyan çıkarma planlarının yapıldığını göstermektedir.⁴⁵² Bu tür bilgiler genellikle din adamı kisvesine bürünerek toplanmıştır. Raporların tek amacı Arnavut topraklarında Osmanlı'ya karşı bir isyan ve ayaklanma gerçekleştirebilmektir. Bu amaçlar doğrultusunda, Arnavutluk'ta gerçekleşen isyanların başında bir Katolik din adamının bulunması muhtemeldir. Papa'nın, Osmanlı'ya karşı kurulan koalisyon güçlerinin merkezinde yer alıyor ve onlara ilham veriyor olması⁴⁵³ bu ihtimali güçlendirmektedir. Ayrıca Papa'nın hem siyasi bakımdan güçlü olması hem de Osmanlı'nın hâkimiyeti dışında bulunan bir güç⁴⁵⁴ olması "Osmanlı'nın, kendisine tehdit oluşturan ve en büyük düşmanı olan Papalık ile Katolik Kilisesi'nin doğrudan birbirine bağlı olmasından dolayı Katolik Kilisesine, Ortodoks Kilisesine nazaran daha sert politikalar uyguladığı"⁴⁵⁵ şeklindeki söylemleri doğurmuştur.

Görülen örneklerde Osmanlı'ya karşı Katoliklerin düşmanlarla birlikte hareket ederek onlara yardımda bulunması sonucu hem devletin hem de genel Arnavut halkının emniyetinin tehlikeye atılmış olması kilise-devlet ilişkisinin bozulmasına yol açıp ayrıca sıkı tedbirlerin alınmasına ve Katoliklerin birtakım ayrıcalıklarının elinden alınmasına sevk etmiştir. O halde Osmanlılar, Katolikleri inanç, ticaret vb. alanlarda her ne kadar özgür bırakmışsa da Osmanlı ile Arnavut Hıristiyanların arasına yabancı ellerin girmesinin aralarındaki ilişkilerin bozulmasına neden olduğu söylenebilir. Buna karşın Mirdita dağlarında yaşayan Katoliklerin Papa ve dış güçlerden yardım almayı kabul etmediği gibi Osmanlı'ya karşı isyanlarda kullanılmak üzere dış güçler tarafından sunulan silah vb. yardımları kabul etmemiş olması dikkat çekmektedir. Bölgelerine gelen yabancıları buradan uzaklaştırarak

---

takdirde ne kiliseyi onarabilecek ne de cephanelik satın alabilecek bir durumlarının olduğunu da ifade etmişlerdir." (Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 340-341).

⁴⁵¹ Geniş bilgi için Bkz: "Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 234".

⁴⁵² Bkz: "Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 11, 14".

⁴⁵³ Ferit Duka, "Diskutime", *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndër kombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000, s. 575.

⁴⁵⁴ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 233.

⁴⁵⁵ Mark Krasniqi, "Toleranca fetare mes Myslimaneve dhe Katolikeve ne Kosove", *Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptaret*, Kryesia e Bashkësisë Islame te Kosoves, Prishtine, 1995, s. 206; Asti (Bylis Piskoposu), röportaj 15/05/2015.

kendi aralarında dinî hayatlarını sürdürmüş olup bu şekilde hem özgürlüklerinin kısıtlanmadığı hem de daha rahat bir yaşam sürdürdükleri aktarılmıştır.⁴⁵⁶ Ancak yardımları reddetmeleri, dış güçlerden maddî yardım alan kiliselere nazaran daha fakir olmalarına ve geride kalmalarına neden olmuşsa da gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar ve özgürlükler bakımından daha iyi konumda olmuşlardır.

Katolik nüfusun büyük bir çoğunluğunun Osmanlı ile savaşlar esnasında göç etmiş olması, iç veya dış kaynaklı sıkıntılar ve İslâm tebliğcilerinin çalışmaları, Katolik nüfusun azalarak İslâm dinini benimseyenlerin oranının artmasına neden olan başlıca faktörlerdendir. Papa Piu II'nin, bir mektubunda Osmanlı döneminde Arberia'daki Katoliklerin sayısının azalmakta olduğuna dikkat çekmesi⁴⁵⁷ durumun ciddiyetini göstermektedir. Lezha şehrinin nüfus verilerinde⁴⁵⁸ görüldüğü üzere Katolik nüfusta bir azalma yaşanırken Müslümanların sayısının giderek yükselişte olması XVI. – XVII. yy.'larda Arnavut Katolik bölgelerinde İslamlaşmanın başlamış olduğunu göstermektedir. Ancak her ne kadar bu bölgedeki İslamlaşma ilk etapta düşük bir seviyede olsa da zamanla bu durumun büyük bir yükselişe geçtiği aktarılmıştır.⁴⁵⁹ İslamlaşmanın artmasının eskiden önemli Hıristiyan merkezlerinden biri olan Drisht'te olduğu gibi bazı yerlerde %100 oranında İslâm dinini benimsenmesiyle sonuçlandığı görülmektedir. Hatırlanması gerekir ki Arnavutluk'taki Müslümanların yanında İslamlaştırma siyasetini izleyen güçlü bir Osmanlı ve şeyhülislam, Ortodoksların yanında Sultan tarafından resmî olarak tanınan İstanbul Patrikhanesi, Katoliklerin ise Osmanlı'nın hasmı konumunda olan Papalığı vardı. Dolayısıyla bu durumun Katoliklerin, Müslümanlar ile Ortodoksların arasında kalarak zayıf bir duruma düşmelerine⁴⁶⁰ etkisi oldukça büyük olmalıdır.

⁴⁵⁶ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 234-235.

⁴⁵⁷ Aurel Plasari, *Shqiperia dhe...*, s. 122.

⁴⁵⁸ XVI. yy.'da Katolik nüfus gittikçe azalıyordu. Bununla ilgili kayıtlarda şu şekilde geçmektedir: "1577 yılında Lezha'dan Ortodoksların bulunduğu bölgenin güneyine kadar toplam 580 Katolik köyü vardı. Lezha'dan Novoberd'e kadar 5 günlük bir mesafe vardı. İlk dört günlük mesafe kadar olan yer Katolik olup, bir günlük mesafeye sahip olan yer ise Ortodoks idi. 1583 yılında Podgorice, Zhabjak, Drisht, Shkodra, Lezha ve Kruja'nın 5/4'ü Katolik Hıristiyanlardan oluşuyordu. "Drin'den Ortodoksların bulunduğu bölgenin güneyine kadar" olan bölge ise 200.000 Katolik nüfusa sahipti". (Petrika Thengjilli, "Katolicizmi ne Shqiperi perballe shtetit Osman (shek. XVI-XVIII)", *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000, s. 226; Injac Zamputi, *Relacione mbi gjendjen e Shqiperise Veriore dhe te mesme nga shek. XVII, I* (1610-1634), Tiranë 1963, s. 159-199; Injac Zamputi, *Dokumente per historine e Shqiperise 1479-1506, 2/ II* (1499-1506), s. 14, 231; Injac Zamputi, *Dokumente per historine e Shqiperise, C. I*, s. 342, 361, 373).

⁴⁵⁹ Geniş bilgi için Bkz: "Petrika Thengjilli, "Aspekte te pakesimit...", s. 23-25".

⁴⁶⁰ Petrika Thengjilli, "Aspekte te pakesimit...", s. 22.

4. Osmanlı Döneminde Kiliselerin Şikâyetleri ve Problemleri

Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyeti altında olduğu dönem için "... dinî ve millî açıdan Arnavutların tarihte yaşadığı en karanlık dönemdir".⁴⁶¹ "...Arnavut milletini entelektüel ve manevî açıdan 500 senelik bir Osmanlı karanlık dönemi sardı",⁴⁶² "...nihayetinde son kale olan Lezha şehrinin Osmanlıların eline geçmesiyle siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel yönden karanlık bir dönem başladı",⁴⁶³ "Hıristiyanlar, kilise inşa edemiyordu, özgürlükleri kısıtlanmıştı"⁴⁶⁴ şeklinde özellikle Hıristiyan yazarlar tarafından son derece ağır eleştiriler yapılmıştır. Bu iddiaların gerçeklik payının olup olmadığına dair yapılan araştırmalardan sonra, Osmanlı döneminde siyasî, ekonomik, sosyo-kültürel, dinî vb. alanlarda olduğu gibi kilise inşasına yönelik de bir kısıtlamanın bulunmadığına aksine bu dönemde kiliselerin onarıldığına dair örnekler görülmüştür.

Osmanlı hakkında dile getirilen şikâyetlerden biri de kilisenin yan tarafında, üst köşesinde veya kiliseden bağımsız olarak ayrı bir şekilde ya kilisenin inşası zamanında veya daha sonraki zamanlarda yapılan çan kulesinin⁴⁶⁵ inşasına ve çan çalınmasına izin verilmemesidir. Osmanlı hâkimiyeti boyunca, bu çanların her yerde çalınmasına müsaade edilmemiş olsa da bazı yerlerde buna izin verildiği bilgisi aktarılmaktadır.⁴⁶⁶ Osmanlı tarafından uygulanan bu yasağın birkaç sebebi bulunmaktadır. Bu sebeplerden biri, bazı çanların Müslüman mahallelerine, camilere yakın olması sebebiyle Müslümanların rahatsız edilmelerini ve bu çanlardan etkilenmelerini engellemektir. Buna rağmen Katolik Malesoret'in (dağlık kesimdekiler)⁴⁶⁷ azınlık Müslüman nüfusa rağmen çanlarını her zaman çaldığı aktarılmıştır. Her birinde bir kilise ve papaz bulunan Zadrime piskoposluğu'na bağlı 34 köyün hepsinde Pazar ve bayram günlerinde Müslümanların rahatsız olmasına rağmen çanlar çalınırdı. Dolayısıyla Hıristiyanların hak ve özgürlükleri, Hıristiyan veya Müslüman

⁴⁶¹ Aleksander Meksi, "Ndertimet e kultit mysliman...", s. 189;

Ayrıca benzer bilgiler için geniş bilgi için Bkz: "Shan Zefi, "Kuvendi i pare i Arbnit...", s. 67-68".

⁴⁶² Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 66.

⁴⁶³ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 218.

Ayrıca bu görüşler ile ilgili geniş bilgi için Bkz: "Edmond Malaj, "Disa aspekte...", s. 67-69".

⁴⁶⁴ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 187.

⁴⁶⁵ Geniş bilgi için Bkz: "Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 250".

⁴⁶⁶ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 237.

⁴⁶⁷ Malisörler, cesur ve cengâver bir kişiliğe sahiptir ve bunlar sahihan ölümden korkmaz dehşetli bir taifedir. "Malisya" dağ ve "Malisör" dağlı demektir. Geneli Müslümandır, içlerinde Katolik olanlar da vardır. (Geniş bilgi için Bkz: "*Osmanlı Arşiv Belgelerinde...*, s. 253-255").

halkın fanatikliğine göre Osmanlı yönetimi içerisinde değişiklik gösterebildiği bilgisi aktarılmıştır.⁴⁶⁸ Aslında o dönemde yaşayan Arnavut Hıristiyan ve Müslüman halkın büyük bir kısmı aralarındaki akrabalık ilişkileri sayesinde inanç vb. hususlarda birbirine karşı hoşgörü ile yaklaşmıştır. Osmanlıların çan çalma vb. yasakların bazı yerlerde ihlal edilmesine ses çıkarmamış olmasının, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin arasındaki bu güzel uyuma müdahale etme ihtiyacını duymaması ve zimmîlere gösterdiği hoşgörüden kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Osmanlı hâkimiyeti altındaki Hıristiyanların problemlerine bakıldığında daha ciddi başka problemler göze çarpmaktadır. Bu problemlerden bazılarının Osmanlı'dan önceki dönemlerden itibaren devam eden kendi iç problemleri olduğu bilinmektedir. Bu iç problemlerden bazıları şunlardır: Piskoposların kendi piskoposluk sınırlarını genişletmek istemesi, din adamlarının cemaatlerini hakir görmesi ve din adamlarının kötü vasıflarından kaynaklanan sıkıntılar, eğitimsizlik, hırsızlık ve kendilerine yönelik saldırılar, mezhep tartışmaları vb. yaşanan sıkıntılar. Bu problemlerle ilgili şu açıklamalarda bulunulabilir:

Gerek mezhepler (Ortodoks-Katolik) arası, gerekse aynı mezhep içerisinde sınırları genişletme amacıyla piskoposların yan piskoposluğa ait yerlere el koyma teşebbüslerinin bir problem haline dönüşmüş olduğu görülmektedir. Bu konuda özellikle Arnavut bölgelerinde görev almış olan yabancı din adamlarından bazılarının, kendi menfaatleri doğrultusunda piskoposluk sınırlarını komşu piskoposların sınırları içerisinde genişletme çabasında olduğu ile ilgili Sape ile Shkoder, Lezha ile Arberia ve Lezha ile Tivar piskoposlukları buna örnek verilebilir.⁴⁶⁹

Eğitimsizlik problemi, Osmanlı'dan önceki dönemden itibaren devam eden bir problemdir. Katolik kilisesinin varlığını tehlikeye sokacak olumsuzluklar her zaman Papalık tarafından giderilmeye çalışılmıştır. Çünkü yerel din adamlarının davetçi düzeyinde olmamasının yanında içlerinde okuma yazma dahi bilmeyenlerin olması, dinî ritüellerin yerine getirilememesi gibi problemlerle bir duruma yol açtığı aktarılmıştır.⁴⁷⁰ Bu doğrultuda Katolikliğe canlılık getirebilmek için XIII. yy.'ın ilk yarısından itibaren Papa'nın emriyle Arnavutluk'a Macaristan, Romanya vb. yakın bölgelerden Dominiken, Fransiskan vb. yabancı keşiş ve din adamları gönderilmeye başlanmıştır. Fakat Lezha, Sapa, Shkoder gibi

⁴⁶⁸ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 237-238.

⁴⁶⁹ Petrika Thengjilli, "Katolicizmi ne Shqiperi...", s. 228.

⁴⁷⁰ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 183.

şehirlerdeki bazı piskoposların yabancı olması ve Arnavut dilini bilmemelerinin Arnavutlar için bir başka sıkıntı oluşturduğu görülmektedir.⁴⁷¹ Papalığın çabalarına rağmen bu kötü durumun sonraki asırlarda da devam ettiği “Buna’nın Shen Koll manastırında 1346 yılında artık hiçbir meclisin gerçekleştirilememesi ve keşişlerin sağda solda boş boş dolaşması, Drisht’teki Shen Gjon manastırının 1356 yılında Ortodokslar tarafından tamamen yıkılmasından”⁴⁷² anlaşılmaktadır.

Hıristiyanlığın ciddi sıkıntılarından biri de mezhepler arası ve piskoposlar arasında yaşanan sınır tartışmalarıdır. Farklı veya aynı mezhebe sahip olan piskoposlukların sınırlarını genişletme ve zenginleştirme amacıyla aralarında son derece ciddi tartışmalar meydana gelmiştir. Bu durum özellikle Arnavut bölgelerinde görev yapan yabancı din adamlarının arasında görülmüştür. Ortodokslar ve Katolikler arasında açık bir şekilde tartışmaların olması nedeniyle birbirlerine ancak zarar vermekte oldukları aktarılmıştır.⁴⁷³

Ortodokslar ve Katolikler arasındaki dönemin en büyük sıkıntılarından biri ise kiliseler arasındaki anlaşmazlıklardır. Bu anlaşmazlıklar bazen mezheplerin birbirinin faaliyetlerini engelleyecek boyutlara varabiliyordu. Bu yüzden ki, Katolik misyonerlerin zaman zaman Ortodoks bölgelerine giremediğinden bahsedilmiştir.⁴⁷⁴ Bu konuda Neofito Rodino adlı misyonerin Ortodoks din adamlarının halkı dinlemeyerek bir takım engeller koymasından sonra burada rahat hareket edemediği ve bundan dolayı halkın kendisine eski ilgisinin olmadığını belirtmesi⁴⁷⁵ bu gerçeği doğrular niteliktedir.

Yetişmiş yerli din adamlarının sayıca yetersiz olması veya Roma’nın kendi amaçları doğrultusunda çalışacak kimseleri buraya gönderme arzusu sebebiyle Arnavut bölgelerine yabancı din adamları gönderilmiştir. Gönderilen bu din adamlarının Arnavut bölgelerine ayak uyduramayarak asıl görevlerini unutup Hıristiyan cemaatini hakir gördüğü bilinmektedir. XVI. yy.’da Papa tarafından Ragusa’dan Sırp Inocent Stoicini adlı din adamının Lezha piskoposluğuna atanması buna bir örnektir. Aslen Sırp piskoposu olan Stoicini’nin yabancı olmasından kaynaklanan dil ve benzeri alanlardaki sıkıntıların yanında yemin etmiş bir Arnavut düşmanı olması nedeniyle Arnavut Hıristiyan cemaati kendisiyle ilgili birçok şikâyette bulunmuştur. Cemaat bu din adamıyla ilgili “Hepimizle alay etmeye,

⁴⁷¹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 210-213, belge no. 212; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 184.

⁴⁷² Geniş bilgi için Bkz: “M V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 154-155”.

⁴⁷³ Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 30.

⁴⁷⁴ Nilo Borgia, *Murgjit bazilianë...*, s. 60.

⁴⁷⁵ Nilo Borgia, *Murgjit bazilianë...*, s. 71.

bize hakaret etmeye başladı. Herkese zarar veriyor. Arnavutların değersiz, akletmeyen cahiller olduğunu söyleyerek bizi aşağılıyor”⁴⁷⁶ vb. sözler söyleyerek onun kendilerine yönelik ağır ithamlarda bulunduğunu belirtmektedir. Buna göre gönderilen bu din adamlarından bazılarının faydadan çok zararı olmuştur. Bunlardan birçoğunun Sırp gibi Arnavutların sevmediği milletlerden olmasına rağmen bu bölgelere tayin edildikleri görülmektedir. Buna rağmen XVI. yy.’da din adamı boşluğu doldurulamamıştır. Örneğin Shkoder’ın Pulti piskoposluğuna XVI. yy.’da Polonyalı Martin adlı birisi atanmış, fakat onun memleketine dönmesiyle Pulti’deki piskoposluk makamı 80 yıl boş kalmıştır.⁴⁷⁷ Neredeyse bir asır süren kadro yokluğu söz konusu olan Pulti gibi bir yerin hali böyle ise uzak köylerin durumu hiç düşünülemez. Ayrıca bu dönemin İslamlaşmanın başlangıcı sayılabilen bir dönem olması, bize bu durumun İslâm’a ne kadar katkı sağladığını göstermektedir.

Arnavutluk’taki kiliselerin kendi içerisindeki sıkıntılarının ve yolsuzluklarının Osmanlı’nın hâkimiyeti altında olduğu dönemde de eskisi gibi devam ettiği görülmektedir. Manastırların deniz (Kepi i Rodonit vb.) ve nehir (Buna vb.) kıyılarına yakın yerlerde inşa edilmiş olması buraların yabancıların ve korsanların hedefinde olmasına sebep olmuştur. “28/29 Ekim 1418 tarihinde Rodon Shen Meria kilisesinin ve manastırının Ragusa’dan Ponos/Bogosoğlu Niksa de Zaratiq tarafından gaspa ve hırsızlığa maruz kalması hakkında manastır keşişinin 23 Kasım 1418 tarihinde Kruja valisine şikâyetinde bulunmuş olması”⁴⁷⁸ buna bir örnektir. Ayrıca Katolik cemaatinin, bu bölgeye tayin edilen piskoposlardan şikâyetçi olduğu ve bu şikâyetlerini Papa’ya mektup aracılığıyla bildirdiği şu mektupta da görülmektedir:

“Tarih 17 Nisan 1582. Ben Anton Sabari. Lezha İhtiyarlar Meclisi adına yazıyorum. Lezha’nın piskoposu piskoposluğu terk etmiştir. Burası Fransisken Rodon piskoposu Ambroz Kaleri tarafından soyulmuştur. Fransisken keşişlere Osmanlılar tarafından izin verildiği halde onlar kendi manastırlarında kalmayı istememektedir.⁴⁷⁹ Böylece Osmanlılarla aynı ortamlarda bulunup onlar gibi yaşamaktadırlar. Tivar başpiskoposuna yönelmiş olmamıza rağmen kendisi bu duruma dâhil olmak istemeyerek bu duruma mani olmamıştır. Çünkü kendisi Lezha piskoposunun Roma kayıtlarında bulunmadığını belirterek bizi bu acı durumla baş başa bırakmıştır. Fakat kendisi piskopos Ambrozi’nin ve keşişlerin verdiği büyük hediyeleri kabul etmiştir. Bizim kendi

⁴⁷⁶ Geniş bilgi ve örnekler ile ilgili Bkz: “Injac Zamputi, “Elemente te vetedijes...”, s. 50-51”.

⁴⁷⁷ Geniş bilgi için Bkz: “Arjan Koçi, “Peshkopet...”, s. 258-259”.

⁴⁷⁸ Geniş bilgi için Bkz: “Alen Dyselie, “Gjendja e kepit te Rodonit...”, s. 126-131”.

⁴⁷⁹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII, I. (1507-1592)*, s. 357.

piskoposumuz da sürekli Ragusa'da olduğundan kilisemiz de zikredilen (Rodon piskoposu Ambroz Kaleri) piskopos tarafından soyulmaktadır. Osmanlılar zaten uzun zamandan beri kiliseyi bizden alıp camiye çevirmek istemektedir. Bu tehlikeye karşı tedbirlerin alınmasını ve bu konuyla ilgilenilmesini rica ederiz”.⁴⁸⁰

Bir diğer şikâyet mektubu ise 23 Nisan 1565 tarihli Lezha ihtiyarlar meclisinin Papa'ya Gjon Krasinja adlı Lezha piskoposu hakkında gönderdiği şu mektuptur:

“Aziz ve Mutlu Baba... İlk olarak aziz ayaklarınızı öperiz. Lezha ihtiyarlar meclisi olarak bizim saygıdeğer Gjon Krasinja adlı piskoposumuzun piskoposluğumuzda yapmış olduğu birçok kötü amelini sizlere bildirmek zorunda kaldık. Bu mektubu bize acır ve çare bulursunuz diye yazdık.

Biz Osmanlı vatandaşıyız. Piskoposumuz, Roma (Katolik) inancımızı güçlendireceği yerde kendisinin kötü amelleri bizi yok ediyor, böylece daha da kötü oluyoruz. Onun yaptığı kötü amellere karşı tedbir alınmalıdır. Her şey tahrip edilmeden, bozulmadan ve bu konuda geç kalınmadan bizler bu acı durumu sizlere haber vererek sizden uzak olsak dahi gönlümüzün hep sizinle birlikte olduğunu bildirmek istiyoruz.

Bu Piskopos, katedralimize geldiği günden itibaren çoban olacağı yerde kurt oldu. Lezha'nın Shen Kolli adlı katedralini papazsız bırakmıştır. Hatta burada bulunanları da uzaklaştırmıştır. Bizim katedralimizin yöneticilerini ve savcılarını da uzaklaştırdı⁴⁸¹ ve kilisenin gelirlerini kendi cebine attı. Onursuz bir şekilde sağda solda dolanıp durmaktadır ve ayrıca dinî vaazları da çok kötüdür. Kilisenin makamlarını kendi menfaatlerine göre satıyor. Başka piskoposların işlerine karışarak cahil ve yaşını doldurmamış⁴⁸² rahiplerin atanmasını sağlıyor. Yasadışı bir şekilde düşük karakterli kişileri ve babası belli olmayan⁴⁸³ olanları kilise yönetim kuruluna üye yapıyor. Herkesi, özellikle kiliseye karşı çıkanları affediyor ve burada Papa'nın kendisi olduğunu söylüyor. Burada vefat eden birçok Hıristiyan dinî tören yapılmadan defnedilmiştir. Neredeyse her gün sarhoş oluyor. Sebepsiz yere manastırda bazı kimseleri öldürmek için kılıçla kovalamıştır. Türk gibi yürür. Türkler gibi bazen yeşil bazen de kırmızı giyer. Bunların yanında

⁴⁸⁰ Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 358.

⁴⁸¹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 210

⁴⁸² O dönemde rahip olma yaşı yasal olarak 23 idi. Fakat o dönemde papazlar ihtiyaca göre daha küçük yaştaki kişileri yetkili kılabilirdi. Örneğin, Pjeter (Pyeter) Bogdani 21 yaşında göreve gelerek kilise yönetim kurulu üyesi olmuştur. (Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 213).

⁴⁸³ Bir kişinin kilise meclisi üyelerine katılabilmesi ve din adamı olabilmesi için o dönemin kurallarından biri, o kişinin yasal bir evlilikten doğmuş olmasıydı. Ayrıca gayr-i meşrû çocuklar, ebeveynleri olmayanlar, yasal olmayan evliliklerden veya evlilik dışı ilişkilerden doğan kişiler kilise meclisine üye olamazlardı (ancak izin alarak görev yapmaları mümkündü). (Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 213).

Türkler ve Yahudilerle zar⁴⁸⁴ ve kâğıt oynar. Daha kötüsü, kendi evinde bulunan cariyesini kendine hem eş hem de vekil (vicar) yapmıştır. Bir piskopos nasıl böyle bir şey yapabilir? Kadını yasal bir şekilde kendine eş olarak almıştır. Dahası diğer Katolik papazlara da evlenmelerini emretmiştir. Türkler de, böyle inancına ters bir hayat yaşayan bir papazı gördükten sonra Hıristiyanlık inancının doğru olamayacağını söyler.⁴⁸⁵

Bütün iradeleri kendi menfaatinden dolayı kırar ve ihtiyarlardan her kim onu ikaz ederse ona son derece kötü sözler söyleyerek onu kiliseden atar. Kilisenin gelirlerini kendisi alır ve kilisenin mezarlarını satar. Her ölü için bir duka ister. Kötü durumdaki kadınlara fahişe der ve itiraflarını ifşa etmekle tehdit eder. Aziz Françesk'in frater (manastır yemekhanesi?) dilencisi⁴⁸⁶ de engeller çıkartır. Her ne kadar daha önceki piskopos izin vermiş olsa da bu piskopos Arberia'da bir manastırın inşasına müsaade etmez. Papazların ticaret yapmalarına müsaade eder ve ticaret yapmalarında bir sakınca olmadığını belirtir. Papazların olmamasına rağmen görevlilerin vaaz vermelerine izin vermez. Bu Piskopos büyük bir skandaldır ve halka kötü örnek olması sebebiyle halkı dinden uzaklaştırmıştır. Çünkü günden güne birçok kişi Muhammedan (Müslüman) inancına geçmektedir. Aziz Papamız, bizim sözlerimize güvenmezseniz Sapa, Arberia veya Tivar piskoposlardan birini bu durumu incelemek için gönderebilirsiniz onlar da buraya geldiklerinde anlattıklarımızdan daha çok şey göreceklerdir. Bizim amacımız bu derdin ilacının bulunması ve her ne kadar Türk vatandaşı olsak dahi Roma inancına bağlı kalabilmektir".⁴⁸⁷

Anlaşılabileceği üzere Katoliklerin asıl problemleri Osmanlılardan kaynaklanmamıştır. Çünkü Osmanlılar, keşişlere, piskoposlara kendi manastırlarında kalıp görevlerini yerine getirebilme, manastır inşasına izin vb. imkânlar tanıdığı halde piskoposlukların başındaki kişiler buna engel olmuştur. Papa'ya gönderilen bu mektuplarda kiliseler arasındaki tartışmalar, anlaşmazlıklar, piskoposların başka piskoposlar tarafından sürekli soyulması, bazı bölgelerin piskopossuz bırakılması vb. konular belirtilmiştir. Arnavut Hıristiyanların Osmanlı hâkimiyeti altına girmeden önceki kötü durumunun devam ettiği görülmektedir. Ayrıca mektuplardan da anlaşılabileceği üzere en çok dikkat çeken hususlardan biri, bu sıkıntılar sonucu Hıristiyan cemaatinin İslâm dinini benimsemiş olmasıdır. Din adamlarının buna karşı koyması gerekirken onların bu kötü fiilleri ve bitmek bilmeyen iç problemler

⁴⁸⁴ Para ile zar oynamak yasaktı. Bu yasak Drishti'nin statüsü ile ilgili meclis kanunlarında yer alan "para ile zar oynayan kimse için her defasında yedi gün uzaklaşma cezası verilir" kaidesinden de anlaşılmaktadır. "M. Ahmeti - E. Lala, *Statutet dhe...*, s. 162".

⁴⁸⁵ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 212.

⁴⁸⁶ Hıristiyan kimselerin günlük olarak verdikleriyle hayatını sürdürüyor olmasından dolayı "dilenci" olarak adlandırılmıştır.

⁴⁸⁷ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 212.

Hıristiyanları kendi dininden soğutarak onları İslâm dinini gönüllü bir şekilde benimsemeye sevketmiştir.

5. Osmanlı Döneminde Arnavutluk'ta Hıristiyan Mimarisi

Arnavut bölgelerinin Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği ilk dönemde buralarda Osmanlı sisteminin henüz tam olarak oturtulamamış olmasının ve bazı yerlerde bir takım isyanların ortaya çıkmasının kilise ve manastır mimarisinde bir duraklamaya yol açtığı görülmektedir. Buna rağmen sonraki asırlarda ihtiyaç halinde kilise ve manastırların onarımına, eski kilise ve manastırların yeniden inşasına, yeni bir kilise inşa edilmesine ve benzer çalışmalar yapılmasına izin verilmesi neticesinde kilise vb. örneklerin günümüze kadar gelmiş olması şüphesiz bunun en büyük kanıtıdır. Ancak Osmanlı'da, Hıristiyanlığa ait dinî yapıların inşası ve onarımı konusundaki ana prensip şöyledir: “Müslüman ülkesinde kilise ve sinagog inşa edilmesi yasaktır. Eski bir kilise veya sinagogun onarımı yapılabilir ancak bunun için Osmanlı yetkilisinden izin alınması ve istenen vergilerin verilmesi gereklidir”.⁴⁸⁸

Osmanlı'dan izin alınmadan yapılan kiliseler için yıkılma emrinin verildiği bilinmektedir.⁴⁸⁹ Ancak genel anlamda yeni kilise inşası, kilise onarımı vb. taleplerde bulunanlara XVI-XIX. yy.'larda izin verilmiştir.⁴⁹⁰ O halde kilise inşasının kanunen yasak olmasına rağmen cesur çıkışlar yapılarak bu yasağın her zaman uygulanmamış olup bazı durumlarda tolerans gösterildiği bu konuyla ilgili Sultan tarafından çıkartılan bazı fermanlardan da anlaşılabilir. Bu fermanların birinde, Berdice'de ve Shkoder'da gerek kilise, gerekse Hıristiyan binalarının inşasına, izinsiz yapılan inşaatların kaydedilmesine ve benzeri işlemlere izin verildiği⁴⁹¹ yer almaktadır. Yalnız kilise inşalarına izin verilmediği de görülmüştür. Zimmîlerin Lezha iskelesinde çıkardığı isyanlar esnasında yıkılmış ve 15 yıldan beri harap bir durumda olan bir kilisenin tekrar yapılmasına izin verilmemesi⁴⁹² buna bir örnektir. Bu kilisenin akıbetinin aslı araştırıldığında

⁴⁸⁸ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 237.

⁴⁸⁹ Petrika Thengjilli, “Katolicizmi ne Shqiperi...”, s. 229.

⁴⁹⁰ Bkz: “Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 237; Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 236-237; Panayotis L. Vokotopulos, “Shenime per arkitekturen kishtare nga shek. X ne shek. XIII. ne Shqiperine e Jugut”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 141”.

⁴⁹¹ Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 66.

⁴⁹² *BOA, MD, LIII, h, 21.*

“gayrimüslimlerin diğer gayrimüslimler ile anlaşma yaparak çarşı kilisesinin içinde yüksek merdivenler yaptıkları ve Osmanlı saldırısı esnasında kilisenin içinden kaleye doğru gülle attıkları ve bu şekilde Osmanlı askerlerine büyük zarar verdiklerinden dolayı kilise yıkılmıştır. Savaştan sonra gayrimüslimlerin aynı kiliseyi aynı amaçla kullanmaları için binanın yeniden yapıldığı”⁴⁹³

bilgisine ulaşılmıştır. Aktarılan bilgilerden de anlaşılacağı üzere bu kilisenin yıkılmasının asıl nedeni kilisenin mabet amacından çıkıp başka amaçlar doğrultusunda kullanılmaya başlanması dolayısıyla Osmanlılara büyük zararlar vermesidir. Savaştan sonra kilisenin yeniden inşa edilmiş olması savaş esnasında yıkılmasının nedenini ortaya koymaktadır.

Osmanlı hâkimiyeti boyunca Hıristiyanlığa ait dinî kurumların (kilise-manastır vb.) mimarisi ile ilgili araştırmalar oldukça azdır. Bu dönemle ilgili bize en çok bilgiyi sağlayan ve ışık tutan şüphesiz kilise, manastır vb. binalarda bulunan tahta, mermer vb. maddelerin üzerine yazılmış olan kitabelerdir. Arnavut kiliseleri üzerindeki yazıların özelliklerinden biri, kısa yazılardan oluşuyor olmasıdır. Yazılar genellikle; kiliselerin inşa yılı, yeniden inşası, resim çalışmaları, inşa ustaları, ressam ustaları, yerli veya yabancı kilise yöneticileri, kilise zenginlikleri (menkul ve gayrimenkul zenginlikleri), din adamları ve siyasi yapısı, yerel ve daha geniş çaptaki tarihî olaylar ve benzeri konularla ilgili bilgileri içermektedir.⁴⁹⁴ Bu bilgiler, kiliselerin girişine veya başka bir bölümüne konulmuş tahta, taş veya mermerin üzerine yazılmış bilgilerdir. Kiliselerdeki yazıların genellikle Yunanca ve Latince yazıldığı görülmüştür. Bu yazılar bölgesel olarak incelendiğinde Ortodoksların egemen olduğu bölgelerde genelde Yunanca, Katoliklerin yoğun olduğu Shkoder gibi yerlerde ise Latince kaleme alındığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bilgilerin Slavca ve Arapça yazılmış örneklerinin olduğu da aktarılmıştır.⁴⁹⁵

Kilise ve manastırlarda yer alan kitabeler ile ilgili özetle şu bilgiler aktarılabilir: Ortaçağ'daki Arnavut Kiliseleri üzerindeki yazılar Yunanca ve Latince yazılmıştır. Yunanca yazılarda bazı tarihler verilirken dünyanın yaratılış tarihi kullanılmıştır. Latince yazılar (Katoliklerin bulunduğu bölgelerde) Arnavutluk'un Kuzey Bölgesi'ndeki kiliselerde yer

⁴⁹³ Qani Nesimi, “Bitola Sicilleri’ne Göre Osmanlı Devleti’nin Himayesinde Bulunan Makedonya Hıristiyanlarının Dini Hürriyeti”, *Milal ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, cilt: IX, sayı: 2, 2012, s. 46.

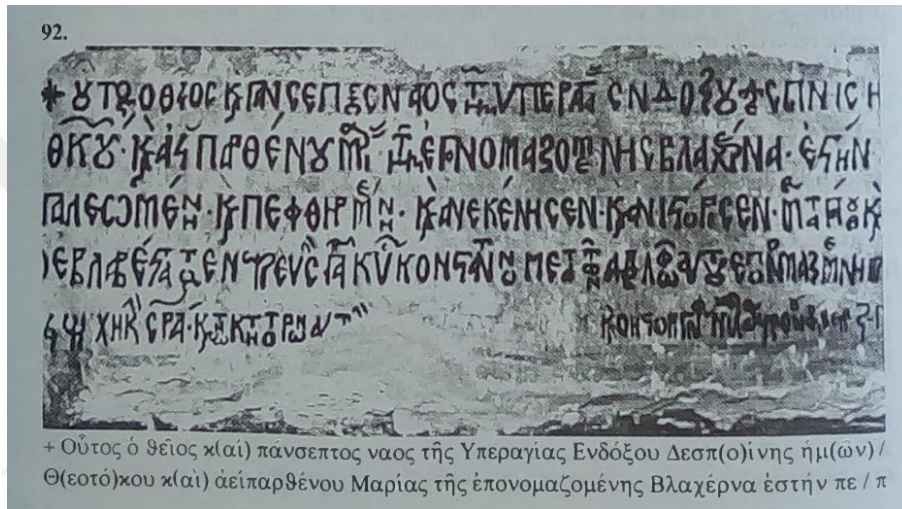
⁴⁹⁴ Bkz: “Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 6”. Ayrıca kilise yazılarında yer alan isimlerle ilgili Apollonia’da bulunan Shen Meria Kilisesi de örnek verilebilir. Bkz: “Theofan Popa, “Saktesime rreth datimit te kishes se manastirit te Apolonise”, *Studime Historike*, Sayı: I, 1967, s. 137-144”.

⁴⁹⁵ 1790 tarih yazısı Arapça yazısıyla yazılmıştır. Geniş bilgi için Bkz: “Saide Ago, “Kater ikona me perfytyrimin e Shen Merise se Tipit “Perkedhelje”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1966, s. 128”.

alıyordu. Yunanca yazılar ise (Arnavutluk'un büyük bir bölümünde) Ortodoksların bulunduğu bölgelerde yer alan kiliselerde bulunuyordu".⁴⁹⁶ Konunun daha iyi anlaşılması adına şu örnekler verilebilir:

Kurjan'daki (Fier) Shen Koll Kilisesi ve Berat'ın Vllaherna bölgesindeki Shen Meria Kilisesi'nin XVI. yy.'da yeniden inşa edildiği⁴⁹⁷ ve Vllaherna Shen Meria Kilisesinin, resim çalışmaları esnasında tahta çatılı hale dönüştürüldüğü⁴⁹⁸ kaydedilmiştir. Berat Kalesi'nde bulunan Vllaherna Shen Meria Kilisesinin batı kapısında Yunanca büyük harflerle yazılmış şu kitabe yer almaktadır:

Türkçesi: “Berat Shen Meri Vllaherna Kilisesi, zamanla çok yıpranmıştır, tahrip edilmiştir ve bu yüzden gerek restorasyon (ihtiyacını karşılamak) gerekse bozulan resimlerinin yeniden çizilmesi konusunda, 7086 (M.S. 1578) yılında Kir Kostandin adlı papaz ve kardeşleri kiliseyi hem restore etmiş hem de sponsorluğunu üstlenmişlerdir. Resim çalışmasını Onufri'nin oğlu Nikolla yapmıştır”.⁴⁹⁹

Berat Kalesinde bulunan Shen Koll Miroblet Kilisesi (Vllaherna Kilisesi'ne yakın) ile ilgili kilisenin kuzey kapısında Yunanca büyük harflerle yazılmış siyah renkteki kitabede şu bilgiler bulunmaktadır:

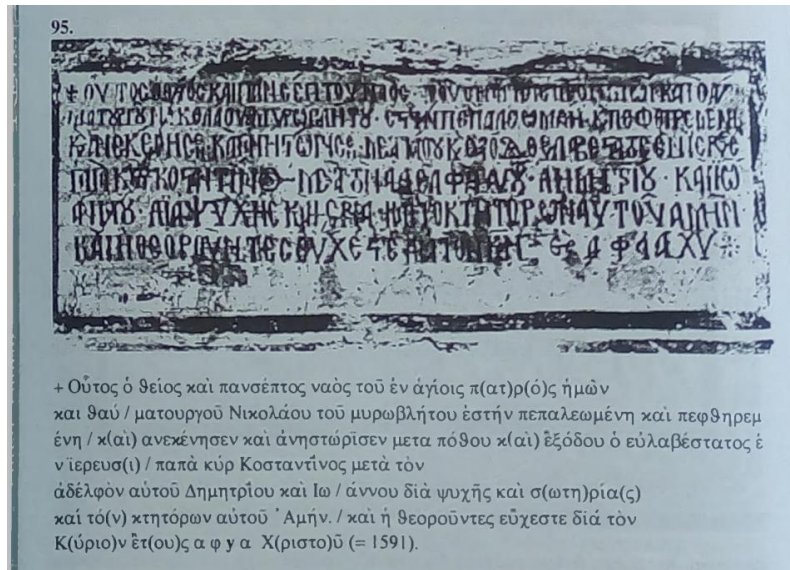
⁴⁹⁶ Bkz: “Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 6, 9”.

⁴⁹⁷ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 132.

Berat şehrindeki Shen Meria Kilisesi ve diğer kiliseler hakkında geniş bilgi için Bkz: “Ferit Duka, “Aspekte te urbanistikes dhe te arkitektures se qytetit te Beratit gjate shek. XVI-XVIII”, *Studime Historike*, Sayı: 1-4, 1993, s. 57-59”.

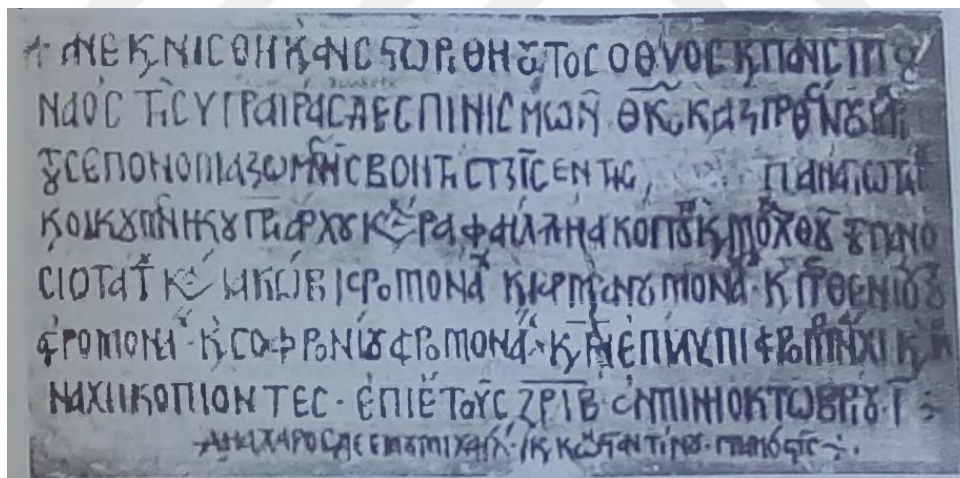
⁴⁹⁸ Geniş bilgi için Bkz: “Dhorka Dhamo, “Mbi disa ikona te panjohura te piktor Nikolles dhe Onufer Kipriotit”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1966, s. 117; Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 27”.

⁴⁹⁹ Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 86-87. Ayrıca Bkz: “Dhorka Dhamo, “Mbi disa ikona...”, s. 118-120, 122.

Türkçesi: “M.S. 1591 yılında Berat Shen Kolle Mirobleti Kilisesi, zamanla çok yıpranmıştır, tahrip edilmiştir. Dolayısıyla gerek tamirati gerekse resimlerinin yeniden çizilmesi konusunda Kir Kostandin adlı papaz, Dhimiter ve Jan kardeşler bu çalışmayı üstlenmiştir”.⁵⁰⁰

Saranda Dhiver’deki Dhivrovun Manastır Kilisesinden bir kitabe örneği:

Yukarıdaki kitabede: “Saranda Dhiver’de yer alan Dhivrovun Manastır kilisenin batı kapısının iç tarafında (Fjetja e Shen Merise) 7112 (M.S. 1603) yılında Patrik Rafael döneminde Virgjresha Maria (Vodice), Jakov, keşiş Germanoj ve Parthen’in çalışmaları sonucu manastır kilisesinin yeniden inşasının ve resim işlemlerinin gerçekleştiği”⁵⁰¹ ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

⁵⁰⁰ Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 88-89.

⁵⁰¹ Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 295; Pirro Thomo, *Kishat Pashizantine...*, s. 157.

Katoliklerin Ortodokslar üzerinde hâkim olduğu bölgelerden biri olan Laç'ta yer alan Shna Ndou Kilisesi'nin batı tarafının iç duvarında bulunan Latince yazılmış bir kitabe örneği de şu şekildedir:

Hoc templum consecravit R(everendus) D(ominus) Joannes Brunnus Archiepiscopus
Antivarensis Anno incarnationis D(omi)ni MDLVII D(ie) Secundo DIM (= Decembris).

Türkçesi: "2 Aralık 1557 yılında Tivar Başpiskoposu Aziz Jan Bruno tarafından bu mabedin açılışı yapılmıştır."⁵⁰² Böylece kitabelerde yer alan bilgilerle kilisenin yapılış tarihi ve kimler tarafından açılışının yapıldığı öğrenilmektedir.

1569 yılında Berat Kalesi'nde yer alan Vllaherne Kilisesi kapılarında yer alan kitabede güzel süslemelerin "Onufer Qiprioti" tarafından yapıldığı rahatlıkla okunabilmektedir. Ancak kilisenin resimleri 1578 yılında Nikolla tarafından çizilmiştir.⁵⁰³ Bu tür kilise yazıları kısa da olsa birçok konuda ipucu verecek niteliktedir. Örneğin, Kasım 1594 yılında Shen Koll Kilisesi'nin Shen Koll ikonasının üzerine yapılmış resim çalışmasının Andrea, Nikolle, Dora ve Onufer Qiprioti tarafından yapıldığı yazılmıştır.⁵⁰⁴ Bu sanatçı, aynı dönemde başka ikonalar üzerine yapmış olduğu çalışmalarıyla da bilinir.⁵⁰⁵

Saranda'nın Leshnice e Siperme'deki Shen Gjergji Kilisesi'nde bulunan kitabede resim işlemlerinin 1525 yılında gerçekleştiği yazılıdır. Leshnice e Siperme'deki Shen Gjergji Kilisesi'nin Batı kapısı üzerinde bulunan kitabenin tamamı şu şekildedir: "*Bu, Aziz Gjergj kutsal mabedinin resimleri, manastırdakilerin ve çocukları olan at Gjergj, at Nikolle, Joan, Gjergj, Dhimiter adlı kişilerin ve rahibelerin katkıları ve çalışmaları ile 6033 (1525) yılında yapılmıştır*".⁵⁰⁶ Ayrıca Poliçan'daki Shen Mitri Kilisesi'nin ana kapısının iç kısmında kilisenin inşasına ve resim çalışmalarının kimin tarafından yapıldığına dair kitabeler bulunmaktadır. Örneğin, kilisenin inşası ile ilgili yazı şu şekildedir: "*Bu kilise,*

⁵⁰² Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 332.

⁵⁰³ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 132; Hasan Nallbani, "Pikturat mesjetare dhe piktoet ne kishat e kalase se qytetit te Beratit", *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 183. Ayrıca Bkz: (Dhorka Dhamo, "Piktoret Shqiptare te shek. XVI-XVIII dhe vepra e tyre ne Shqiperine dhe vise te tjera te Ballkanit", *Studime Historike*, Sayı: 3, 1985, s. 169).

Onufer Qiprioti için geniş bilgi için Bkz: "Skender Mihalçka, "Te dhena mbi disa vepra te artit kishar ne vendin tone", *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 246".

⁵⁰⁴ Geniş bilgi için Bkz: "Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 302-303"; Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 89.

⁵⁰⁵ Geniş bilgi için Bkz: "Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 89-90".

⁵⁰⁶ Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 294; Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 156.

Papaqiriaqi, onun kardeşi Jorgopullos, Jorgos, Papavasili ve Jorgos'un katkılarıyla Drianopoje piskoposu Simeon'un döneminde 11 Nisan 1551 tarihinde inşa edilmiştir".⁵⁰⁷

XVI. yy.'da Arnavut Ortodokslar içerisinde Hıristiyan mimarisi alanında çok önemli şahsiyetler yetişmiştir. Onlardan biri Elbasan Onufre (Onufri)'dir. Gerek Arnavutluk'ta gerekse yurtdışında çok sayıda kilise, manastır vb. yerlerde çalışmaları olmuştur.⁵⁰⁸ Çalışmalarının kilise ve manastırlarda taş ve tuğla üzerine yazı yazma ve süslemeler yapma şeklinde olduğu görülmektedir. Voskopoje'deki Shen Koll Kilisesi, Poliçan'da ve Vanishte'deki kiliseler çalışma yaptığı kiliselere birer örnektir.⁵⁰⁹ XVI. yy.'da kiliselerin içlerinde bulunan süslemelerde dua ve dilek içerikli duvar yazısı süslemeleri dikkat çekmektedir.⁵¹⁰ XV. ve XVI. yy.'da manastırlarda sanatsal ve kültürel açıdan son derece önemli ikonalar yer almıştır. Shelcan'daki Shen Koll Kilisesi XVI. yy.'a ait olan ikona süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Bu ikonalar Bizans'tan sonra, geleneksel Bizans sanatını yeniden ortaya çıkaran örneklerden biri olması sebebiyle çok önemlidir.⁵¹¹ Ayrıca, XVI-XVII. yy.'da Hıristiyan mimarisi bakımından Saranda ve Gjirokastra'da yer alan ikonalar da son derece önemlidir.⁵¹² O halde, Ortodoks Kilisesi'nin Bizans sanatından, stilinden uzaklaşmadığı, kilise ve manastırlarında aynısını devam ettirdiği söylenebilir.⁵¹³

Sanat çalışmaları aynı zamanda Berat şehrinin kültürel gelişmelerini de yansıtmıştır. Ortaçağ Dönemi'nde Berat şehrindeki resim çalışmaları, Bizans sanatının çatısı altında gelişmiştir.⁵¹⁴ Bunun tek örneği olan Traiadhe'nin resimlerinde XIV. yy.'daki geleneksel Bizans sanatının ikonografisi görülmektedir.⁵¹⁵ XVI. yy.'da Berat'ın, ressamları⁵¹⁶ kendisine

⁵⁰⁷ Pirro Thomo, *Kishat Pashbizantine...*, s. 97. Ayrıca Bkz: s. 98.

⁵⁰⁸ Geniş bilgi için Bkz: "Machiel Kiel, *Ottoman Architecture...*, s. 22".

⁵⁰⁹ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 125.

⁵¹⁰ Geniş bilgi için Bkz: "Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 53-55"

Ayrıca kilise süsleme ve ikonaları hakkında Bkz: "Maria Skavara, "Çikli ikonografik i jetes se Shen Kollit ne Saraqinishte te Lunxherise", 2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 235".

⁵¹¹ Skender Mihalçka, "Te dhena...", s. 246.

Ayrıca bununla ilgili yararlı bilgiler için Bkz: "Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 52-53".

⁵¹² Skender Mihalçka, "Te dhena...", s. 247-248.

⁵¹³ Bizans sanatının XVII. yy.'da da uygulandığı görülmektedir. Geniş bilgi için Bkz: "Kliti Kallamata, "Rreth tipareve...", s. 261".

⁵¹⁴ Hasan Nallbani, "Pikturat mesjetare...", s. 179

⁵¹⁵ Hasan Nallbani, "Pikturat mesjetare...", s. 180.

⁵¹⁶ XVI. yy.'da Arnavutluk'ta bilinen ilk ressam İlbasan'dan Onufri'dir. Kendisi Berat ve İlbasan gibi şehirlerde resim sanatını icra etmiştir. Kendisini ressamlıkta oğulları Nikolla Onufri ve Jani takip etmiştir. (Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 16). Ayrıca Nikolla Onufri'nin önemli çalışmaları ile ilgili geniş bilgi için Bkz: (Dhorka Dhamo, "Mbi disa ikona...", 117-123; Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 16-17).

çekmesi ve kültürel bakımdan gelişmiş bir merkez haline gelmesi dikkat çekmiştir.⁵¹⁷ Berat şehri dışında göze çarpan bir başka yer ise XVI. yy.'da ekonomisi ve diğer gelişmeleri ile canlanan Güney Arnavutluk'taki Linotop'tur.⁵¹⁸ Güzel sanatları ve ressamları ile Linotop bu dönemde ün kazanmıştı. Linotoplu ressamlar XVI. yy.'da Osmanlı vatandaşı olmanın sağladığı avantajlar sayesinde gerek Arnavutluk'ta gerekse Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan diğer Balkan bölgeleri vb. yerlerde birçok kilise ve manastırda rahatlıkla çalışmıştır. Bu ressamların XVI. yy.'da Arnavutluk'taki özellikle Imathia Palatic'teki Shen Mitri Kilisesi ve Etol'deki Fotmu Manastırı'ndaki çalışmaları⁵¹⁹ dikkat çekmektedir. XVI. yy.'dan itibaren son dönemlere kadar kilise inşası ve şapel ahşap oymacılığı alanında Voskopoç, Mecova, Konica vb. yerlerde son derece önemli ustalar yetişmiştir.⁵²⁰ O halde XVI. yy.'da bu çalışmalara önem verildiği⁵²¹ söylenebilir.

Sanat ve mimarî alanındaki çalışmalar, Osmanlı'nın Arnavutluk'u ele geçirdiği ilk yüzyılda (XV. y.y) bir duraklama göstermiştir. Ancak XVI. yy.'da bu çalışmaların yeniden başladığı, XVII. yy.'da ise çoğaldığı aktarılmıştır.⁵²² Dolayısıyla XVI. yy.'da ekonominin ve kentsel yaşamın gelişmesinin hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar adına şehirlerde ve köylerde yeni gelişmeler meydana getirdiği görülmektedir.⁵²³ Meydana gelen yeni gelişmelerde mimarinin çok önemli bir yer aldığı bilinmektedir. Çünkü Bizans Hristiyan mimarisi Bizans'tan sonra hızlı bir şekilde gelişmiştir. Özellikle Güney Arnavutluk'ta yeni kiliselerin inşalarında estetik Ortodoks dekorasyonu ve sanatları göze çarpar.⁵²⁴ Ayrıca Kânûnî Sultan Süleyman döneminde dinî sıkıntılar en aza indirilmiştir. Bu sebeple yeni kilise inşaları bu dönemde daha çok görülmektedir. Bu dönemde yeni kiliseler inşa edildiği gibi tahrip olan kiliseler de ya onarılmış ya da yeniden inşa edilmiştir.

⁵¹⁷ Hasan Nallbani, "Pikturat mesjetare...", s. 184.

⁵¹⁸ Konstandinos Jakumis, "Veprimtaria e piktoreve nga Linotopi ne viset e kishes orthodoxe te Shqiperise", 2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri, Simpozium ndërkombehtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodoxe Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 209.

⁵¹⁹ Konstandinos Jakumis, "Veprimtaria e piktoreve...", s. 210.

⁵²⁰ Triantafillos Siulis, "Ikonostaset e gdhendura ne dru ne kishat dhe kishesat e krahinave jugore te kishes Orthodoxe te Shqiperise", 2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri, Simpozium ndërkombehtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodoxe Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 303.

⁵²¹ Bkz: "Triantafillos Siulis, "Ikonostaset e gdhendura...", s. 305-306". Kiliselerin yapısı ve inşaat malzemeleri ile ilgili detaylı bilgi için Bkz: "Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 99-100".

⁵²² Pirro Thomo, "Shperndarja kohore dhe territoriale e arkitektures pasbizantine ne Shqiperi", 2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri, Simpozium ndërkombehtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodoxe Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 173.

⁵²³ Pirro Thomo, "Shperndarja kohore...", s. 171.

⁵²⁴ Machiel Kiel, *Ottoman Architecture...*, s. 22.

“Osmanlı baskıcı Müslümanlaştırma politikaları doğrultusunda eski kiliselerin onarılmasına ve yeni kiliselerin inşa edilmesine izin vermemiştir. Devletin bundaki amacı, kiliseleri camiye dönüştürerek veya yıkarak Hıristiyanları ayinlerden (maneviyattan) koparmaktır”⁵²⁵ gibi ortaya atılan benzeri görüşlerin dayanağının olmadığı görülmüştür. Çünkü Arnavutluk’ta günümüze kadar gelmiş olan kiliselerde yer alan kitabeler üzerindeki bilgilerden, Osmanlı döneminde (XVI. yy.’da) inşa, onarım ve resim işlemlerinin gerçekleştiği anlaşılmaktadır.⁵²⁶ Bununla ilgili birkaç örnek şu şekildedir:

1513 yılında Poliçan’da Shen Thanas Mazhari Kilisesi inşa edilmiştir. Bazilika bir kilise olup kilisenin iç yüzölçümü 6.40x3.90 m²’dir. Dört tane penceresi vardır. Düzensiz konulmuş taşlardan yapılmıştır. Dekorasyonu yapılmamıştır.⁵²⁷ “Saranda Leshnice e Siperme’deki Shen Gjergj Kilisesi’nin 1525 yılında resim işlemleri yapılmıştır. Küçük ve sade bir bina olup çatısı ve tavanı yoktur. İç kısmı penceresiz olması sebebiyle karanlıktır”.⁵²⁸ Yine 1525 yılında Delvine Peca’da küçük bir kilise olan “Shen Thanas Kilisesi” inşa edilmiştir.⁵²⁹ “1526 (1551 yılında şeklinde başka bir görüş daha var) yılında Poliçan’da Shen Mitri Kilisesi inşa edilmiştir. Naos ve narteks’ten oluşmaktadır. Günümüzde kullanılabilir halde değildir. İç ölçümü 4.60x2.60 m²’dir”.⁵³⁰ 1560 yılında Shen Sotir Kilisesi inşa edilmiştir. Kilise, dikdörtgen şeklindedir. İç ölçümü 5.10x2.40 m²’dir. Duvarları taştan yapılmıştır ve tavanı ahşaptır.⁵³¹

1569 yılında Zervat köyünde Shen Meria Manastırı Kilisesi inşa edilmiştir. Bu kilise ve manastırın yıkılmış bölümleri günümüze ulaşmıştır. Bu kilise inşasında “Keşiş Kalisti” adlı bir keşişin bizzat çalıştığı ortaya çıkmaktadır.⁵³² Kilisedeki resim çalışmaları 1583 yılında yapılmıştır. Kilisenin yanında bir çan kulesi bulunmaktadır. Manastırın girişindeki zemin katta bulunan yay şeklinde işlenmiş taştan yapılan duvardaki ihtişamlı kapı ahşaptan yapılmıştır. Bu kompleks içerisinde dinlenme (odası), depo ve benzeri amaçlarla düzenli konulmuş taşlardan yapılmış üç katlı bir bina da vardır.⁵³³ 7088 (M.S. 1580) yılında

⁵²⁵ Geniş bilgi için Bkz: “Petrika Thengjilli, “Aspekte te pakesimit...”, s. 30-32”.

⁵²⁶ Kiliselerdeki resim ve süsleme çalışmalarıyla ilgili Arnavutluk’un Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girdiği dönemde bir duraklama söz konusudur. Ancak XVI. yy.’ın başlarından itibaren resim ve ikon çalışmaları tekrar başlamış olup bu çalışmalar sonraki dönemlere kadar devam etmiştir. (Geniş bilgi için Bkz: “Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 254-257”).

⁵²⁷ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 100-101.

⁵²⁸ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 156.

⁵²⁹ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 166.

⁵³⁰ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 98.

⁵³¹ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 88.

⁵³² Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 222.

⁵³³ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 110-112.

Delvine'nin Kameno bölgesinde Shen Meria Manastırı Kilisesi inşa edilmiştir.⁵³⁴ 7090 (M.S. 1582) yılında Vanishte köyünün yukarısında Ungjillizimi Manastırı Kilisesi inşa edilmiştir. İnşa tarihi manastır duvarında yer alan kitabede görülmektedir.⁵³⁵ 1584 yılında Çatishte'de Shperfytyrimi Manastırı Kilisesi inşa edilmiş ve kilisenin resim çalışması 1622 yılında Linotop'tan Mihal adlı ressam tarafından yapılmıştır. Günümüze bu manastırdan kalan tek şey kilisesidir. Kilise Naos ve narteks oluşmaktadır. Tek nefli olup iç yüzölçümü 8.50x3, 20 m²'dir.⁵³⁶ 1586 yılında Jorgucat köyünde Profeti Ilia Manastırı Kilisesi inşa edilmiştir. Kilisenin resim çalışmaları 1617 yılında Linotop'tan Mihal adlı ressam tarafından yapılmıştır. Duvarlarda yer alan küçük pencerelerle kilisenin aydınlatılması gerçekleştirilmiştir.⁵³⁷ 1588 yılında Dhuvjan'da Shen Qiriaku dhe Julita Manastırı Kilisesi inşa edilmiştir. Kilise, manastır binasının çok yakınında olup adeta birbiriyle içiçe geçmiş bir vaziyettedir. Naos'u mimarî açıdan haç şeklindedir.⁵³⁸ Devlet tarafından kilise mimarisine izin verildiğine dair 1591 yılının Mayıs ayında, Venedik elçisi Lorenc Bernardo adlı kişinin kervanla Arnavutluk üzerinden geçerken kaleme aldığı raporda "Lezha'da Aziz Françesk Kilisesi'nde ayini dinledik. Onu (yeni kiliseyi) eski kilisenin karşısına inşa etmişlerdi" şeklinde bir bilgi bulunmaktadır.⁵³⁹

İnşa tarihi zikredilmeyen fakat resim süslemeleri ve benzeri şeylerden yola çıkarak XVI. yy.'a ait olması muhtemel olan kiliselerden bazıları şunlardır:

1600 yılında resim işlemleri yapılmış olan Goranxi köyündeki Shen Meria e Ravenjes Manastırı Kilisesi inşa edilmiştir. Kayda değer bir dekorasyona sahiptir. Çatı yapısı haç şeklindedir.⁵⁴⁰ Poliçan'da inşası 1601 yılından önce gerçekleştirilen ve 1601 yılında resim çalışması yapılan Shen Thanas Manastır Kilisesi görülmektedir. Kilisenin iç ölçümü 7.80x7.80 m²'dir. Günümüze bu manastırdan kalan tek şey kilisesidir. Duvarları taş ve kireçten yapılmıştır.⁵⁴¹ Manastırda kilise ve konak(lama yeri) bulunur. Kilisenin resim çalışmaları Linotop'tan Mihal adlı ressam tarafından 1617 yılında gerçekleştirilmiştir.⁵⁴² Bir

⁵³⁴ Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 294-295.

⁵³⁵ Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 222.

⁵³⁶ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 101.

⁵³⁷ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 106-107; Asti (Bylis Piskoposu), röportaj 15/05/2015.

⁵³⁸ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 118.

⁵³⁹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujeve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 395.

Bu dönemde İskender Bey'in defnedildiği kilise camiye dönüştürülmüştü. (Injac Zamputi, *Dokumente te shekujeve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 403). Cümlede geçen "karşısında" sözü ile büyük ihtimalle nehrin öbür kıyısında bir yer kastedilmiştir.

⁵⁴⁰ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 120-122.

⁵⁴¹ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 98-100.

⁵⁴² Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 114.

başka kilise ise Onufer Qiprioti ve Alivizi tarafından 1622 yılında resim işlemeleri yapılmış, inşa tarihinin daha eskilere dayanma ihtimalinin yüksek olduğu Vllahogoranxi'deki Shen Meria Kilisesi'dir.⁵⁴³ Bu kilisenin Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmesine rağmen çan kulesinin yeterince yüksek olması ve çanların dışarıya dönük görüntüsü⁵⁴⁴ bu kilisede çanların çalındığı izlenimi vermektedir. Yine inşa tarihi belli olmayan bir başka kilise ise, Saranda'nın Malçan bölgesindeki Shen Meria Kilisesi'dir. Fakat kilisenin dekorasyonuna bakıldığında kilise inşasının XVI. ve XVII. y.y. da gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.⁵⁴⁵

Anlaşılabileceği üzere Osmanlı Dönemi'nde mimarî faaliyetler her yerde devam etmiştir. Ayrıca kiliselerin yanı sıra manastırlar da inşa edilmiştir. Manastır kiliselerinin tipolojisi ile ilgili özetle şu bilgiler aktarılabilir: Manastır ve manastırların içindeki kiliseler genellikle tek nefli kilise şeklindedir. Manastırlarda daha çok tek nefli ve kemerli kiliseler, tonoz ile gelişmiş kiliseler (Jorgucat 1585), çatısı haç şeklinde kiliseler (Çatiste 7092/ M.S. 1584), kubbeli ve haç⁵⁴⁶ şeklinde çatılı kiliseler (Zervat 1569, Kameno 1580, Vanishte 1582, Dhuvjan 1588)⁵⁴⁷ ve kubbeli Bazilika (Poliçan 1513) şeklinde kiliseler görülmektedir.⁵⁴⁸

Kilise inşasının en çok güney Arnavutluk bölgesinde gerçekleştirildiği, tarihi nedenlerden dolayı ise Kuzey ve Orta Arnavutluk'ta daha az kilise inşa edildiği görülmektedir.⁵⁴⁹ Ancak her ne kadar kuzey Arnavutluk'ta güneye nazaran daha az kiliseler inşa edilmiş olsa da buradaki kiliselerin sayısı oldukça fazladır. 1418 yılına ait bir belgede Katoliklerin kiliseleri şu şekilde zikredilmiştir: Shkoder Shurdhah, Shkoder Deje, Shkoder Drisht, Shkoder Naraç, Shkoder Hajmel, Lezha Renc, Lezha Fishte, Lezha Troshan, Lezha Kalivaç, Puke Mertur, Kukës Surroj, Mirdite Shperdhaze, Mirdite Malaj, Mirdite Ndershena, Mirdite Nderfane, Diber (Debre) Lure, Diber Çidhne, Mat'ın Guri i Bardhe, Laç Sebaste, Laç Mbret, Kruja Kurcaj, Durrës Kepi i Rodonit Kiliseleri. Ayrıca Tiran'da ve Peqin'de de Katolik Kiliselerinin varlığından söz edilmiştir.⁵⁵⁰ Dönemin nüfus dağılımı göz önünde bulundurulduğunda zikredilen kiliselerin sayısı bakımından oldukça fazla olduğu

⁵⁴³ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 123.

⁵⁴⁴ Geniş bilgi için Bkz: "Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 124".

⁵⁴⁵ Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine...*, s. 159.

⁵⁴⁶ Haç şeklinde kilise mimari ve örnekleri hakkında Bkz: "Ayrıca örnekleri ile birlikte detaylı bilgiler içeren bir başka kaynağa bakınız: "Pirro Thomo, "Mbi dy monumente te arkitektures sone mesjetare ne shek. XI-XIV", *Studime Historike*, Sayı: 4, 1972, s. 51-79".

⁵⁴⁷ Geniş bilgi için Bkz: "Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 223-224".

⁵⁴⁸ Pirro Thomo, "Shperndarja kohore...", s. 173.

⁵⁴⁹ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 124.

⁵⁵⁰ Robert Elsie, "Shenjtoret e krishtere...", s. 74-75.

görülmektedir. Muhtemelen zikredilen bölgelerde gerek Katoliklerin gerekse Ortodoksların o dönemdeki kiliseleri sayıca daha fazla idi. Çünkü zikredilmeyen bölgeler yer almaktadır.

Bahsedilen bütün kilise mimarilerinde dikkatimizi çeken hususlardan birisi de din görevlilerinin çalışmalarda yer almış ve çalışmalara öncülük etmiş olmasıdır.⁵⁵¹ Ayrıca Kilise inşaları, Osmanlı'nın yalnız bu dönemiyle sınırlı kalmayıp sonraki dönemlerinde de devam etmiştir.⁵⁵² Çünkü Shen Maria ismini taşıyan çok sayıda Ortodoks Kilisesi ve manastırının XII'dan XIX. yy.'a kadar uzanan ve bu yüzyıllar içerisinde değişikliğe uğrayan kilise ve manastırlar olduğu görülmektedir.⁵⁵³

Osmanlı hâkimiyeti içerisindeki dönemde kilise inşaatlarının yavaşlamış veya durmuş olmasının nedenlerinden bazıları şu şekilde aktarılabilir: XV-XVI. yy.'a kadar geçen dönemde Arnavutluk'ta bir takım isyanların meydana gelmesinin ve Osmanlı'nın bu döneme kadar burada hâlâ tam olarak bir sistem oluşturamamış olmasının Hıristiyan mimarisine de yansımış olma ihtimali yüksektir. Bir başka neden ise Hıristiyanlığı bırakıp İslâm dinini benimseyen Hıristiyanların sayısının günden güne artması ve özellikle XVI-XVIII. yy.'lar arasında İslâm dinini benimsemeleri sonucu Hıristiyan nüfusun azalmış olması kilise, manastır vb. mimarî çalışmalara olan ihtiyacı azaltmıştır. O halde eski kilise ve manastırların, azalmış olan Hıristiyan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamış olması muhtemeldir. Buna rağmen eski kilise, manastır vb. dinî kurumların onarımına, yeniden inşasına ve sıfırdan inşa edilmesine müsaade edilmiştir. Yeni kilise inşasının yasak olmasına rağmen bu konuda izin verilmesine, İslâm dinini benimsemiş olup aileleri Hıristiyan inancında devam eden kimselerin etkisinin olma ihtimali yüksek görünmektedir.

6. Osmanlı Döneminde Arnavutluk'ta Manastırlar ve Hıristiyan Okulları

Dini okullar, Arnavut dilinin ve kültürünün yayılması, yaşatılması ve halkın eğitimi hususunda son derece önemli görevler üstlenmiştir. Yalnız bu çalışma esnasında, konu ile ilgili daha önce yapılan çalışmaların sayıca az ve pek detaylara inmemiş olduğu görülmüştür.

⁵⁵¹ Niqifor adlı bir başka keşişin Profeti İlia adlı mabedde bizzat kendisinin çalıştığı bilgisi görülmektedir. Geniş bilgi için Bkz: "Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 223".

⁵⁵² XVI. yy.'dan sonraki dönemlerdeki kilise ve manastırlar ile ilgili geniş bilgi için Bkz: (Pirro Thomo, "Shperndarja kohore...", s. 174-175). Ayrıca kilise inşalarındaki resim çalışmaları ve planlamalar ile ilgili aynı dipnotun 176-178. sayfalarına bakılmasında fayda vardır.

⁵⁵³ Kiliselerin ve manastırların buldukları yerler ve asırlar ile ilgili geniş bilgi için Bkz: "Robert Elsie, "Shenjtoret e krishtere...", s. 75".

Eğitim konusunun en önemli konulardan biri olmasına rağmen verilerin bu denli az olması son derece üzücüdür.

Ulaşılabilen bilgilere göre Osmanlı döneminde eğitimin, mabed görevinin yanında eğitim görevi de üstlenen kilise ve manastırlarda gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.⁵⁵⁴ XIII-XIV. yy.'lar arasındaki dönemde Latin ve Yunan çatısı altında Arnavutluk'ta Yunan ve Latin kültürünü aşlayan okulların açıldığından⁵⁵⁵ ve Güney Arnavutluk bölgelerinde hem kilise hem de okul olarak işlev gören çok sayıda kilisenin varlığından söz edilmektedir.⁵⁵⁶

Hıristiyan din eğitiminin verildiği yerlerin başında manastırlar yer almaktadır. XIV-XVI. yy.'lar arasındaki dönemde öne çıkan manastırlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

Ohri'nin Struge Köyü'nde 1345 yılına ait "*Manastiri i Nenes se ten 'Zot manastiri*", Ohri gölüne yakın "*Shen Naum Manastiri*", Berat Piskoposluğuna bağlı "*Manastiri i Nenes se ten 'Zot manastiri*", Vlora'nın Kap Linguetta bölgesinde bulunan "*Zvernec Manastiri*", Arberia'da⁵⁵⁷ 1582'lerde Fransiskanların manastırları,⁵⁵⁸ Durrës'ta deniz sahilinde bulunan "*Shen Teodor Manastiri*", Elbasan'da Karl Topiaj tarafından 1381 yılında restore edilmiş olan "*Shen Gjon Manastiri*",⁵⁵⁹ Elbasan dağlarında Shkumbini nehrinin vadilerinde yer alan "*Ortodoks Shen Gjon Manastiri*", Durrës'ta, Deje'ye bağlı "*Shen Sofia Manastiri*" (günümüzde Mazrek'te Shen Koll Manastırı ismiyle anılır), "*Pult Shen Pal Manastiri*", Arber Piskoposluğuna bağlı Nderfandina'daki "*Shen Maria Manastiri*" ve yine Arber'e bağlı ve günümüzde "Rubik Köyü" olarak adlandırılan bölgede yer alan "*Shen Salvador manastiri*", Kurbin'deki "*Shen Prenda Manastiri*" ve Orosh Dağı'nda yer alan "*Shen Prenda Manastiri*"dır.⁵⁶⁰

XIII-XVI. y.y. arasındaki dönemde Shkoder, Lezha, Delvine ve Vlora gibi yerlerde kilise ve manastırların yanında okulların da yer aldığını aktarılmıştır.⁵⁶¹ Ortaçağ'ın son dönemlerinde Arnavutluk'un, şehir içinde ve şehir dışında bulunan Ortodoks ve Katolik birçok kilise ve manastırlarıyla gelişmiş birer Hıristiyan kültür merkezi olduğu ileri sürülmüştür.⁵⁶² Ancak bu gelişmelere rağmen bu dönemde, Shkoder gölündeki Viranja ve

⁵⁵⁴ Skender Mihalçka, "Te dhena...", s. 246.

⁵⁵⁵ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 26, 33.

⁵⁵⁶ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 27

⁵⁵⁷ Günümüz Orta Arnavutluk Bölgesi'nde yer alan bir bölgedeydi.

⁵⁵⁸ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 358.

⁵⁵⁹ Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 92-93.

⁵⁶⁰ Zikredilen manastırlar ve benzer bilgiler için Bkz: "M V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 145-151".

⁵⁶¹ Geniş bilgi için Bkz: "Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 16, 33".

⁵⁶² Zef Valentini, M. Sciambra, I. Parrino, *Papa Kalisti III, Skenderbeu...*, s. 16.

Istarxhik Manastırı, Preçista veya Moraçik ve İvan Kilisesi'nin Manastırları, Radimoga Gorica Manastırı, Kamnik Manastırı ve Aleksî Andrea Manastırı gibi terk edilmiş ve kullanılamaz durumda⁵⁶³ olan manastırlardan da söz edilmektedir.

O dönemde kilise ve dinî eğitim faaliyetlerinin sosyal, dinî, siyasî vb. sıkıntılarla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Siyasî ve dinî alandaki çekişmeler, ister istemez din görevlilerini de taraf tutmaya zorladığı söz konusu olmuştur. XV. yy.'da Drisht'e bağlı olan Shen Gjon Manastırında faaliyet gösteren Benediktinlerin durumu⁵⁶⁴ buna örnek verilebilir. Arnavut prenslerden biri olan III. Ballsha ile Venedik Cumhuriyeti arasında çıkan bir savaşta başrahiplerinin Venedik tarafında yer almasından dolayı Benediktinlilerin manastırının büyük sıkıntılar yaşadığı kayıtlarda geçmektedir. Daha sonra Venedik tarafından 1445 yılında bu manastıra bir köy ve başka hediyeler verildiği aktarılmıştır.⁵⁶⁵ Bu örnekte manastır din adamlarının Ballsha'nın yanında olması beklenirken Venedik'i seçtiği ve Venedik'in galip çıkmasından sonra kendilerine değişik hediyeler verildiği görülmektedir. Fakat desteklemiş oldukları tarafın savaşı kaybetmesi, başpiskoposlardan başlayarak en alt tabakaya kadar bütün din adamlarının yerlerini terk etmek zorunda kalacakları anlamını da taşımaktadır. Şüphesiz böyle bir durumun Hıristiyan eğitiminin ancak gerilemesine yol açmış olması muhtemeldir.

Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle "Bu bölgelerde Osmanlının dış politikalarından kaynaklanan yurtdışı eğitim yasağının olması ve Hıristiyan mekteplerinin kapatılmasıyla başlayan eğitimsizlik sonucu, Hıristiyan Arnavut halkının ihtiyacını karşılayacak papaz ve başrahip sayısının yetersiz kalması sorununu doğurmuştur"⁵⁶⁶ şeklinde şikâyetler görülmektedir. Fakat bu görüş, gerçeği yansıtmaktan çok şahsî düşünceleri ortaya koymaya yönelik bir görüntüye sahiptir. Çünkü yurtdışı eğitimine izin

⁵⁶³ Selami Pulaha, *Defteri i regjistrimit te sanxhakut te Shkodres i vitit 1485*, Akademia e Shkencave e RP. te Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1974, s. 50; Fran Luli, "Veshtrime historike...", s. 190.

⁵⁶⁴ Detaylı bilgiler için Bkz: "Edmond Malaj, "Monumentet Kishtare te Drishtit ne Mesjete", *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2014, s. 45-50".

⁵⁶⁵ M. Ahmeti - E. Lala, *Statutet dhe...*, s. 56; Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 143-144.

Ayrıca Drisht Kiliseleri, Katedralleri ve Manastırları hakkında geniş bilgi için Bkz: "Edmond Malaj, "Monumentet Kishtare..."", s. 33-52".

⁵⁶⁶ Tajar Zavalani, *Histori e shqipnis...*, s. 141.

verildiğine dair İtalya’da kurulan *Propaganda Fide*⁵⁶⁷ gibi okullarda eğitim alıp mezun olan kişilerin daha sonra Arnavutluk bölgelerinde değişik görevlerde bulunması⁵⁶⁸ bir örnektir.

Gerçi XV. yy.’da gerek kilise gerekse manastır inşasında her ne kadar bir duraklama meydana gelmişse de dinî eğitim ve kilise mimarisi gibi birçok konuda özgür bırakılmıştır. XVI. yy.’da Osmanlı tarafından Arnavutluk’ta kilise ve manastır yapımına izin verildiğine⁵⁶⁹ ve XVI. yy.’da da kilise ve manastır okullarının varlığını sürdürdüğüne⁵⁷⁰ dair bilgiler bulunmaktadır. Güney Arnavutluk bölgelerinden olan Delvine’de 1537 yılında Osmanlı’dan önceki dönemde inşa edilen az sayıdaki Ortodoks okulunun faaliyet göstermesi⁵⁷¹ buna örnektir. Ayrıca Osmanlı döneminde, Hıristiyanların hem yurtiçi hem de yurtdışında eğitim alma hakkına sahip olduğu bilinmektedir. Osmanlı’nın, (mabed ve eğitim görevi gören) kilise yapımına yardım ettiği ve sonraki asırlarda devlet tarafından Arnavutluk’un Shkoder şehrinde bir papaz okulunun yaptırıldığı arşiv belgelerinde yer almaktadır.⁵⁷² Dolayısıyla eğitime bu denli önem veren Osmanlı’nın Hıristiyan eğitime bu yaklaşımı “hıristiyan okullarını kapattığına” dair iddiaları asılsız kılmaktadır. Bunun yanında çıkarılan fermanlarla Hıristiyanlara kilise, manastır vb. kurumların mimarisi konusunda izin verildiği halde Hıristiyan halkın maddî imkânı olmaması nedeniyle kilise veya manastır yapılamadığına dair örnekler mevcuttur.⁵⁷³ O halde, Hıristiyanların bulunduğu bazı bölgelerde kilise, manastır, okul gibi dinî yapıların sayılarının az veya hiç görünmüyor olmasının bütün sebepleri araştırılmadan bu durumun sorumlusu olarak Osmanlı’nın gösterilmesi akademik çalışmalarda zorunluluk arz eden objektiflik ilkesine aykırı bir durumdur.

O dönemde Arnavutluk bölgelerindeki Hıristiyan eğitim çalışmalarının zayıf ve yetersiz oluşu dikkat çekmektedir. Bunun başlıca sebepleri arasında yetişmiş din adamının

⁵⁶⁷ Congregatio de Propaganda Fide:

“(İnancı Yayma Meclisi). 1622 yılında başta Hıristiyan inancının ulaşamadığı yerlere Hıristiyan inancını ulaştırma ve Hıristiyan inancının tehlike altında olduğu yerlerde bu inancı koruyabilmek amacıyla Papa Grigor XV tarafından kurulmuştur. Propaganda de Fide Koleji ise Urban VIII tarafından (1627) yılında kurulmuştur”.

Odette Marquet, *Pjeter Bogdani Letra dhe dokumente. Nga Arkivi i Kongregates “de Propaganda Fide” si dhe nga Arkivat sekrete te Vatikanit*, At Gjergj Fishta, Shkoder 1997, s. 9; *Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 350.

⁵⁶⁸ Marcin Czerminski konu hakkında son derece önemli tespitler aktarmıştır. Bkz: “Marcin Czerminski, *Shqiperia...*, s. 167”.

⁵⁶⁹ Arben Gjata, “Shkollat e Mitropolise se shenjte te Korçes”, *Tempulli (reviste periodike kulturore)*, Sayı: 11, Mitropolia e Shenjte e Korçes, Korçe 2005, s. 63.

⁵⁷⁰ Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 28.

⁵⁷¹ Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 28.

⁵⁷² Geniş bilgi için Bkz: “*Osmanlı Arşiv Belgelerinde...*, s. 49, 396-399”.

⁵⁷³ Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 362.

sayıca az olması ve bu bölgelere tayin edilen yabancı piskoposlardan Arnavut Hıristiyan cemaatinin istifade edememesi yer almaktadır. Aşağıda verilen mektup, bu durumu ortaya koymaktadır:

“Arnavutluk bölgelerine atananlar arasında Slav piskoposlar da vardı. Bunlar, Arnavutları ve onlarla ilgili her şeyi küçümsüyordu. Bunun üzerine yerliler 1602 yılında Papa’ya şikâyet mektubu göndermiştir. Arnavut halkı bu mektupta; gönderilen bu kimseler ne dilimizi biliyor ne de biz onlarınkini ve dolayısıyla onlardan istifade edemiyoruz şeklinde şikâyetlerde bulunarak bu durumun değiştirilmesini talep eder. Gereği yapılmazsa Papa’yla olan bağlarımızı koparırız şeklinde tehditlerde de buldukları görülmektedir”⁵⁷⁴

Hıristiyan okullarının daha çok şehirlerde bulunması, nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylerin dinî eğitim bakımından geride kalmasına sebep olmuştur. “Köylerde okuma-yazma bilen ve dinî ritüelleri yerine getirebilecek piskoposların çok az olması dolayısıyla bu kötü durumdan kurtulmak için Gjirokastra piskoposu Nikodhimi’nin (1565-1569) okulların eğitime devam edebilmesi adına herkesin katkıda bulunmasını istemesi”⁵⁷⁵ buna örnek olarak verilebilir.

Arnavutluk’un Osmanlı hâkimiyetine girdiği dönemde Hıristiyan eğitiminin yetersiz olduğuna dair öne sürülen iddialara karşı şu söylemlerde bulunulmuştur: “XIV. yy.’da Arnavutluk’un kuzeyinde o kadar çok din adamı vardı ki, Dalmaçya’ya kadar olan bölgeleri papazlar, din adamları ve keşişler eğitim açısından besliyordu”⁵⁷⁶ Zef Valentini de eğitimin yetersiz olduğu fikrine şu şekilde karşı çıkmıştır: “Yeterli kadro vardı. XV. yy.’da sadece Kuzey Arnavutluk’ta 15 Katolik Piskoposluğu vardı ve din adamların sayısı da çok fazlaydı. Yeterli din adamının olmamasından kesinlikle söz edilemez”⁵⁷⁷ Ancak din adamlarının sayıca az ve bilgi açısından yetersiz olmasına, Fransiskanların XIV. yy.’da Hıristiyanların eğitimiyle ilgilenmek için Arnavutluk’a gelmesi⁵⁷⁸ bir neden olarak gösterilebilir.

Arnavutların özellikle XV-XVI. yy.’larda İslâm dinini benimsemeye başlaması, Hıristiyanları din eğitiminin düzenlenmesine yönelik çalışmalarını hızlandırmaya sevk etmiştir. Bu şekilde her iki mezhebin de İslamlaşmayı önlemeye ve Hıristiyan cemaatini kaybetmemeye yönelik adımlar attığı görülmektedir. Bu doğrultuda, Gjirokastra, Elbasan ve

⁵⁷⁴ Petrika Thengjilli, “Katolicizmi ne Shqiperi...”, s. 228.

⁵⁷⁵ Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 28.

⁵⁷⁶ Fran Luli, “Veshtrime historike...”, s. 188 (E. Çabej, *Studime gjuhesore*, P. 1977, s. 19).

⁵⁷⁷ Zef Valentini, M. Sciambra, I. Parrino, *Papa Kalisti III, Skenderbeu...*, s. 17.

⁵⁷⁸ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 29-30.

Korça gibi şehirlerde Hıristiyanlarda bir canlanmanın meydana geldiği,⁵⁷⁹ buralarda okullar açılarak halk zümresinden oluşan din adamları yetiştirme ve halkın eğitimini yükseltmeye yönelik çalışmaların yapıldığı aktarılmıştır.⁵⁸⁰ Böylece başta yurtiçi olmak üzere, daha sonra yüksek tahsil için İtalya, İstanbul gibi yurtdışındaki dinî merkezlere öğrencilerin gönderilerek buralarda yetiştirilmeleri sağlanılmıştır.

Osmanlı hâkimiyeti altındaki Arnavutluk Ortodokslara yeni manastır inşası veya eski manastırların onarımı konusunda hoşgörülü bir yaklaşım gösterilerek bu konuda onlara izin verilmiştir. Buna örnek olarak bir fermanla Delvine Kamenice’de daha önce tahrip olan bir manastırın yeniden onarımına Osmanlı tarafından izin verildiği ifade edilmektedir.⁵⁸¹ Bir başka manastırın onarımına izin verildiği, bu manastırın 1580 yılında yapıldığına dair bilgi içeren kitabesinden anlaşılmaktadır.⁵⁸² Yine “Gjirokastra Dropull’unda XVI. ve XVII. yy.’da çok sayıda manastırın inşa edildiğine dair bilgiler yer almaktadır”.⁵⁸³ Hıristiyan eğitime yönelik bu izinlerin verilmiş olması son derece önem arz eden bir durumdur.

Osmanlı’nın ilk dönemlerinde Hıristiyan eğitime yönelik “Shkolla qeli” (Oda okul), kilise ve manastırlarda papazlar veya kilise çalışanları tarafından verilen⁵⁸⁴ derslere dinî ihtiyacı karşılamak amacıyla katılanların olduğu anlaşılmaktadır. Kiliselerde ve manastırlarda okutulan derslerin içeriklerine bakıldığında temel dinî bilgilere ve terbiyeye yönelik bilgilerin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu şekilde “gençlerin yaşlılara karşı saygısı, yaşlıların gençlere karşı sevgisi” konusunda ölçüler nelerdir? Öğretilen bu ölçülere karşı gelinmesi halinde ne tür cezalar verilir vb. kuralları içeren bir sistem oluşturulduğu görülmektedir.⁵⁸⁵ Bu derslerin yanında bu okullara XIV. yy.’ın sonlarına doğru diğer ilimleri öğrenmek amacıyla da gidenlerin olduğu aktarılmaktadır.⁵⁸⁶ Ayrıca “kilise ve manastır okulları dışında Ortodoks okulları da açılmıştır. Bu okullarda okuma yazma öğretimi yapılıyor ve dinî dersler veriliyordu”.⁵⁸⁷ Fakat her şeyden önce bu dinî karakterli okullarda, okuma-yazmanın yanında temel dinî bilgiler, matematik vb. derslerin okutulduğu bilgisi

⁵⁷⁹ Zef Valentini, M. Sciambra, I. Parrino, *Papa Kalisti III, Skenderbeu...*, s. 27.

⁵⁸⁰ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 44-45. Ayrıca 17.-18. yy.’da açılmış olan Katolik ve Ortodoks okulları için Bkz: “Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 45-48”.

⁵⁸¹ Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 359.

⁵⁸² Siyah duvar üzerine beyaz yazı, beyaz duvar üzerine siyah yazı vb. değişik kitabe çeşitleri bulunmaktadır. Geniş bilgi için Bkz: “Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 81, 293”.

⁵⁸³ Pirro Thomo, *Kishat Pashbizantine...*, s. 97.

⁵⁸⁴ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 112; Arben Gjata, “Shkollat e Mitropolise...”, s. 63.

⁵⁸⁵ Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 280; M. Ahmeti - E. Lala, *Statutet dhe...*, s. 21.

⁵⁸⁶ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 27.

⁵⁸⁷ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 294.

aktarılmıştır.⁵⁸⁸ “1275’ten 1627 yılına kadar Delvine’deki Shen Ion Theolog, Kamenice, Navarice ve Stillo Manastırlarında dinî derslerin yanında Hıristiyan Felsefesi ve Edebiyatı dersleri de okutulmaya devam edilmiştir”⁵⁸⁹ şeklinde aktarılan bu bilgi temel dinî bilgilerin yanında başka derslerin de verildiğine bir örnektir.

Kiliselerde ve manastırlarda kullanılan dil ile ilgili şu bilgiler verilebilir: Yunanca ve Latince Osmanlı’dan önceki dönemden itibaren hem siyasî hem de dinî güce sahip güçler tarafından kullanılmıştır. Hatta Sırp işgali ile birlikte buna Slavca da eklenmiştir. Buna göre Osmanlı’dan önceki Arnavut bölgelerinde bulunan prenlere bakıldığında “Muzakaj’lar’ın Yunancayı, Ballshalar’ın Latince ve Slavcayı, Karl Topiaj ve Kastriotiler’in ise bu üç dili (Yunanca, Latince, Slavca) de kullandığı görülmektedir. Buna Elbasan’daki Shen Gjon Manastırı Kilisesi örnek olarak verilebilir.⁵⁹⁰ İşte bu şekilde eğitimde kullanılan dil, eğitimin çeşidine göre değişiklik göstermektedir. Ortodoks Kilisesinin kullandığı dil Yunanca olduğundan dersler Yunancadır.⁵⁹¹ Eğitimin Yunanca verilmesinin Arnavutça’ya yansımaları Arnavutçaya yeni katılan Yunanca insan isimlerinde görülmektedir. Vasil, Dhimiter, Thanas, Spiro, Thoma, Konstandin, Lena vb. isimler buna örnektir. Bu isimler Ortodoks halk tarafından yeni doğan ve vaftiz edilen çocuklara verilmiştir. Bunun yanında Yunanadaki “Shen Thanas, Shen Koll, Kishes, Manastir, Shenmeri, Perroi i Qishes, Thollua e Dhimeprifte” gibi yer isimleri de Arnavutça içerisinde yerini almıştır.⁵⁹²

Katolik Kilisesi diğer konularda olduğu gibi eğitim öğretim hususunda da batıya büyük bir bağlılık göstermiştir. Bu gerçek, okullarda Latincenin okutulması ve manastırlarda yer alan öğretmenlerin yabancı olmaları ve benzeri durumlardan anlaşılabilir. Katoliklerin din eğitimi, kilise ve manastırların yanında bulunan ilk ve ortaokullarla gerçekleşiyordu. Yetişmiş Arnavut elemanların sayısı yetersiz kalmış olmalı ki, “Dersler Fransisken keşişler tarafından verilmiştir. Okutulan derslerin dili Latince ve İtalyancadır”.⁵⁹³ Ancak normal şartlarda manastır, piskoposluk ve başpiskoposluk yönetiminde genelde yabancılar yerine soylu Arnavut ailelerinden kimseler bulunmaktaydı. 1402 yılında Shkoder Katedrali’nden

⁵⁸⁸ Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 24; Kristofor Beduli, *Shkollat Teologjike Hieratike (te Kishes Orthodokse Autoqefale te Shqiperise)*, Neraida, Tiranë 2001, s. 7; Arben Gjata, “Shkollat e Mitropolise...”, s. 63.

⁵⁸⁹ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 28.

⁵⁹⁰ Iljaz Rexha, “Antagonizmi ndermjet...”, s. 70-71; Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 112.

⁵⁹¹ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 294. Ayrıca Bkz: “Natasha Sotiri, “Ndikimi i ligjerimit kishtar ne te folmet e krahines se Himares”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 282”.

⁵⁹² Natasha Sotiri, “Ndikimi i ligjerimit kishtar...”, s. 382-383.

⁵⁹³ Geniş bilgi için Bkz: “Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 294-295”.

Progoni, Rotec'ten keşiş Gjergj Peli ve Durrës Başpiskoposu olan Pal Engjelli buna örnek verilebilir. Bunlar Durrës, Shkoder ve Tivari şehirlerinin Arnavut soylu ailelerinden kimselerdi.⁵⁹⁴ Dolayısıyla bu yapı ile az çok Arnavutça ders verilmesi söz konusudur. Çünkü Batı Kilisesi, Doğu Kilisesi'nden daha fazla müsamaha göstererek kendi elemanlarına ayinleri Latince gerçekleştirmek şartıyla diğer faaliyetlerini kendi dillerinde yapmalarına zamanla müsaade etmeye başlamış olması⁵⁹⁵ eğitim konusunda muhtemelen Arnavutçaya yer verilmiştir.

Bu dönemde kitap çalışmalarına yönelik bir başlangıcın yapıldığı görülmektedir. Ortodokslar tarafından yapılmış bir tercüme çalışması dikkat çekmektedir. Arnavut dilinde ilk İncil (Hıristiyan temel dinî bilgiler çalışması) olma özelliği taşır. Bu çalışma XV. yy.'a ait olup üç bölümden oluşmaktadır. İtalya'nın Milano şehrindeki Ambroziana adlı kütüphanede bir Yunanca el yazmasının arasında bulunmuştur. Eserin bahsedilen üç bölümü şu şekildedir:

1) Ungjilli i Sherbeses se Mengjesit te se Premtes se Madhe.

2) Urimi “Per shume vjet. O Kryezot”.

3) Himni i Pashkes se Madhe “Krishti u ngjall”.⁵⁹⁶ Fakat başka bir yerde bu çalışmanın Osmanlı hâkimiyetinden önceki dönemlerde Arnavut Ortodoks Kilisesi tarafından kullanıldığı belirtilmiştir.⁵⁹⁷

Katoliklerde ise yurtiçi ve yurtdışında din eğitimi olarak yetişen kimseler tarafından (XV y.y.) Katolik Kiliselerinde kitap çalışmaları başlatılmıştır. Vaftiz formülünü Arnavut dilinde ilk defa 1462 yılında Pal Engjelli'nin kaleme aldığı kaydedilmektedir.⁵⁹⁸ Bu çalışmalar artarak devam etmiştir. Bu çalışmalar P. Budi,⁵⁹⁹ Bardhi, Bogdani ve Matranga gibi Katolik okullarında eğitim görmüş önde gelen Katolik yazarlar tarafından yapılmıştır.⁶⁰⁰ Bu çalışmalara en iyi örnek olarak Gjon Bozuku'nun *Meshari* (1555) adlı eseri verilebilir. Bu eser erken bir döneme aittir.

⁵⁹⁴ M. Ahmeti - E. Lala, *Statutet dhe...*, s. 22. Ayrıca Dubrovnik ile ilgili yine Drisht Lepore soylularından olup Dubrovnik'te görevlerle anılan “Teodor Drishtli” bir başka soylu örneği için Bkz: M. Ahmeti - E. Lala, *Statutet dhe...*, s. 61.

⁵⁹⁵ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 51.

⁵⁹⁶ Dhimiter Beduli, *Gjuha Shqipe ne Kisha*, KOASH (Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi), Tiranë 1997, s. 8-9.

⁵⁹⁷ *Historia e Letersise Shqipe*, I, Botim i Universitetit Shteteror te Tiranës, Tiranë 1959, s. 149-150.

⁵⁹⁸ O. J. Schmitt, “Marredheniet e Venedikut...”, 2003, s. 10, 13.

⁵⁹⁹ Pjeter Budi hakkında geniş bilgi için Bkz: “Shaban Sinani, *Kodiket kronografike...*, s. 450”.

⁶⁰⁰ Zef Valentini, M. Sciambra, I. Parrino, *Papa Kalisti III, Skenderbeu...*, s. 26.

Arnavutça eserler, genel olarak günümüz Arnavutluk sınırları içerisinde yazıldığı gibi İtalya gibi başka ülkelerde de kaleme alınmıştır. XV. yy.'ın öncesine ait Arnavutça herhangi bir eser bulunmuyor olsa da XIV. yy.'da Latin harflerle yazılmış eserler olduğunu söyleyenler olmuştur.⁶⁰¹ Ayrıca bu dönemde hem dinî hem de tarihî karaktere sahip bir takım yeni çalışmaların da meydana gelmeye başladığı görülmektedir. En önde gelen yazarlardan biri olan Marin Barleti⁶⁰² (d. 1450 Shkoder - ö. 1513 Roma) 1504 yılında Latince olarak "Rrethimi i Shkodres (Shkoder'in Kuşatılması)" adlı kitabı kaleme almıştır. Daha sonra ise 1508 ve 1510 yıllarında İskender Bey'in hayatını anlatan bir eser yayınlamıştır.⁶⁰³

Öğretmenlerin maaşlarının ilk başta, öğrencilerin ebeveynleri veya yakınları tarafından karşılandığı, XIV. yy.'ın sonlarına doğru Hıristiyan dernekleri tarafından öğretmenlere belli bir maaş verildiğine dair bilgilere rastlanmaktadır.⁶⁰⁴ Dolayısıyla öğretmenlerin başta öğrencilerin aileleri tarafından desteklendiği ve daha sonra eğitim seviyesi ve görevine göre Hıristiyan dernekleri tarafından öğretmenlere düzenli bir şekilde maaş verildiği bilinmektedir.⁶⁰⁵ Ayrıca öğretmenlik ve dinî görevlerinin yanında şehirde noterlik ve benzeri görevlerde buldukları da kaydedilmiştir.⁶⁰⁶

Kilise, manastır ve okulların gelirlerinin ise kilise cemaatinin bağışları ve esnafın yaptığı bağışlarla sağlandığı görülmektedir.⁶⁰⁷ Gjirokastra'daki XVI. ve XVII. yy.'da inşa edilmiş okullara zengin tüccarların sponsor olduğu geçmektedir.⁶⁰⁸ Bunun yanında kilise, manastır ve diğer Hıristiyan kurumlarının kendi gayrimenkullerinden gelen gelirlerle de ihtiyaçları karşılanmıştır. Ayrıca Ortaçağ'daki Arnavut manastırlarının hepsinin birer yüksek meclis ve seçilmiş mülkiyetlerle izole edilmiş yerler olduğu aktarılmıştır.⁶⁰⁹

Aktarılan bilgilerden de anlaşılacağı üzere Arnavut bölgelerindeki manastır ve kiliselerde az veya çok bir eğitimden söz edilebilmektedir. Ancak "Arnavut din adamlarının eğitim seviyelerinin çok düşük olduğu"⁶¹⁰ görüşü genel anlamda kabul görmüştür. Bu durumu Üsküp başrahibi Monsignor Marino Bizzi 1610 yılında Vatikan'a yazdığı mektupta:

⁶⁰¹ A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 78.

⁶⁰² Marin Barleti: (Latince: Marinus Barletius; doğumu: 1450, Shkodra; ölümü: 1513, Roma). Katolik din adamı ve Arnavutluk'un Rönesans Dönemi'ndeki en önemli tarihçisidir.

⁶⁰³ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 67.

⁶⁰⁴ A. Buda - I. Zamputi - K. Frasheri - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 195.

⁶⁰⁵ Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 23-24.

⁶⁰⁶ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 74.

⁶⁰⁷ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 294.

⁶⁰⁸ Yapılmış okullar hakkında geniş bilgi için Bkz: "Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 28-29".

⁶⁰⁹ Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 139.

⁶¹⁰ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 8.

“Buradaki papazların çoğu görevleri hakkında o kadar bilgisiz ki, günah itirafından sonraki bağışlama görevlerini ezbere bile bilmezler”⁶¹¹ şeklinde ifade etmiştir. Dolayısıyla eğitimsizliğin had safhada olduğuna dair söylenen sözlerin gerçeklik payı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca XVI. yy.’da Shkoder Pulti Piskoposluğu’na Polonyalı Martin’in atanması ve daha sonra Martin’in kendi memleketine dönmesiyle Pulti’deki yerin 80 yıl boş kalması⁶¹² ve “birçok yerde din adamı yoktur, olan yerlerdeki din adamları da vasıfsız kimselerdir”⁶¹³ şeklindeki aktarılan bilgilere bakıldığında bu yerlerde eğitimin yetersiz olması gayet normal gözükmemektedir. Çünkü bir asra yakın bir süre içerisinde neredeyse iki veya üç nesil geçmektedir. Bu şartlarda, bu kadar uzun bir sürede hiç kimsenin uğramadığı bir yerde din eğitiminden ve din adamı yetiştirilmesinden söz edilemez. Bu gerçeğin yanında Arnavutluk’un Osmanlı hâkimiyeti altına girme sürecine (1385-1501) bakıldığında bu sürecin 100 yıldan fazla bir zamanı kapsadığı görülmektedir. Buna göre Hıristiyan din eğitimi ister istemez bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Özellikle Katolik kilisesinin dış etkiler sonucunda Osmanlı’ya karşı isyanlarda yer alması ve isyanların başarısızlıkla sonuçlanması ile birlikte isyanlara katılanlar Osmanlı tarafından asi ve isyankâr kabul edilmiştir. Bundan dolayı özellikle isyana katılmış olan yüksek din adamlarının bu sebepten ötürü yurtdışına göç etmeleri Hıristiyan halkın çobansız kalmasına sebep olmuştur. Fakat bu durum değişik nedenler neticesinde meydana gelmiştir. Dinî ve mezhepsel iç çekişmeler bu nedenlerden biridir. Dıraç’ta Ortodokslar-Katolikler arasındaki çatışmalardan dolayı Domenikan din adamı Át Teodor’un Yunan Ortodoks Patrikliği ile akrabalık bağı olan bir ailenin tehdidinden sonra 9 Mayıs 1371 yılında Dıraç’ı terk etmek zorunda kalarak Dubrovnik’e göç etmesi⁶¹⁴ buna örnek olarak verilebilir. Bu ve buna benzer sebepler dolayısıyla yerlerinden göç etmek zorunda kalan yetişmiş din adamlarının sayısının bu şekilde azalmış olmasının, o dönemdeki Hıristiyan din eğitimine zarar vermiş olma ihtimali yüksektir. Buna rağmen Osmanlı sisteminin burada tam olarak yerleşmesi ile birlikte başlayan eğitim faaliyetleri sonucunda az da olsa Hıristiyan yazar, şair, sanatkâr ve ressam⁶¹⁵ yetişebilmiştir.

⁶¹¹ Tajar Zavalani, *Histori e shqipnis...*, s. 141.

⁶¹² Geniş bilgi için Bkz: “Arjan Koçi, “Peshkopet...”, s. 258-259”.

⁶¹³ Joan Pelushi, “Kriptokrishterimi...”, s. 75.

⁶¹⁴ Etleva Lala, “Kleriket Shqiptare te Mesjetes - Zbulime befasuese nga arkivat e Dubrovnikut” *Rilindasi*, III. yılı, Nr. 10 (Pazar, 10 Mart 2013), s. 15.

⁶¹⁵ Arnavut Hıristiyan ressamların kilise, manastır vb. çalışmaları için Bkz: “Dhorka Dharmo, “Piktoret Shqiptare...”, s. 166-173, Ayrıca Bkz: “Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 9.

İslâm dinini benimseyen Hıristiyanların çoğalması her ne kadar iki kilisede de bir hareketlilik meydana getirmiş olsa da bu hareketliliğin, İslamlaşma temâyülünü durdurmakta yetersiz kaldığı ve başarısızlıkla sonuçlandığı görülmektedir. Aslında bu durumun nedenlerinden birisi, Arnavut bölgelerinde bu dönemdeki İslamî çalışmaların hızlı bir şekilde gelişme göstermesidir. Birçok Müslüman Arnavut şair, yazar gibi şahsiyetlerin yanında askerî ve idarî işlerde Osmanlı'da başarılı vazifeler üstlenen kişilerin, başta Arnavutluk olmak üzere ayrıca Osmanlı'nın değişik coğrafyalarında görevlendirilmiş olması buna bir örnektir.

Ayrıca XII-XV. yy.'larda gerçekleştirilmiş olan ikona çalışmaları vb. çalışmalarla ilgili geniş bilgi için Bkz: "Dhorka Dhomo, "Vepra dhe tipare te piktures ne Shqiperi ne shek. V-XV", *Studime Historike*, Sayı: I, 1984, s. 152-157".

BÖLÜM IV

XVI. YÜZYILA KADAR ARNAVUTLUK'TAKİ İSLAMİYET'İN GENEL PANORAMASI

1. Arnavutların İslâm Dini ile İlk Temasları

İslamiyet'in Arnavut bölgelerine ne zaman ulaştığı ile ilgili net bir tarihin verilmesi oldukça zordur. Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, İslâmiyet'in Arnavutluk ve Balkan ülkelerine ulaşması hususunda bir fikir birliğinin olmadığı görülmektedir. Ayrıca birçok yazar ve araştırmacı tarafından Arnavut nüfusunun İslâmlaşma süreci ile ilgili taraflı veya tarafsız çalışmalar yapıldığı⁶¹⁶ görülmektedir. Yapılan çalışmaların birçoğu objektiflikten uzak ve önyargılı bir yaklaşımla, gerçek tarihle ilgisi olmayan, şahsî duygu ve düşüncelerle yapılmış çalışmalardır.⁶¹⁷

1.1. Osmanlı'dan Önceki İlk Temaslar

İslâm davetinin öneminin Kur'ân-ı Kerim ayetlerinde⁶¹⁸ ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in hadislerinde⁶¹⁹ vurgulanmasından yola çıkılarak Arabistan yarımadasından ulaştırılması

⁶¹⁶ Yapılan çalışmaların birkaçının başlıkları şunlardır: Nexhat İbrahimi, *İslami ne Ballkan para shekullit XV*, Zeri Islam, Prizren 2000; Nexhat İbrahimi, *İslami dhe muslimanet ne tokat Shqiptare dhe ne Ballkanin mesjetar*, Logos-A, Shkup-Prishtine-Tiranë 2003; Nexhat İbrahimi, *Kontaktet e para të Islamit me popujt ballkanikë në periudhën paraosmane*, Logos-A, Shkup 1997; Dritan Egro, *Islam in Albanian Lands during the First Two Centuries of the Ottoman Rule*, Bilken University, (yayınlanmamış doktora tezi), Ankara 2003; Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, III, İstanbul 1991; M. Ternava, "Perhapja e islamizmit ne territorin e sotem te Kosoves deri ne fund te shek. XVII", *Gjurmime Albanologjike*, Seria e shkencave historike, IX-1979, Prishtine 1980; İliir Rruga, *Arnavutluk'ta Hristiyanlık ve İslâmiyet'in Tarihçesi*, Selçuk Üniversitesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2011; Aleksandre Popoviç, *Balkanlar'da İslam*, (çev. Komisyon), İnsan yayınları, İstanbul 1995..

⁶¹⁷ Bkz: Dritan Egro, *Historia dhe Ideologjia...*, s. 13, 18 ve ayrıca 23-26.

⁶¹⁸ "Allah'a çağırın, salih amel işleyen ve "Kuşkusuz ben Müslümanlardanım" diyenden daha güzel sözlü kimdir?" (Fussilet Süresi, 41/33), "(Ey Muhammed!) Bundan dolayı sen çağrıya devam et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol..." (Şura Süresi, 42/ 15), "(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Şüphesiz senin Rabbin kendi yolundan sapanları en iyi bilendir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir" (Nahl Süresi, 16/125).

⁶¹⁹ "Senin sayende Allah'ın bir kimseye hidayet etmesi, senin için dünyadan ve dünyada olan her şeyden daha hayırlıdır" (Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mubârek b. Vâdih el-Hanzalî, *ez-Zuhd ve'r-Rekâik*, (thk. Habîburrâhmân el-A'zamî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut y.t.y, s. 484; el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu...*, s. 60),

mümkün olan bir bölge sayılabilen Arnavutluk bölgelerine İslâm tebliğcileri aracılığı ile ulaşması muhtemeldir. Dolayısıyla İslâm dininin Arnavutluk bölgelerine ilk olarak; İslâm tebliğcileri, göçebe Müslümanlar, Müslüman tüccarlar vb. aracılığıyla ulaşmış olma ihtimali yüksektir.

Asr-ı saâdet'ten itibaren tarih boyunca hemen hemen bütün Müslümanlar insanları Allah'ın dinine davet etme görevini şahsî bir yükümlülük kabul etmiş ve bu yükümlülüğü hem sözlü olarak hem de davranışlarıyla yerine getirmeye çalışmıştır.⁶²⁰ Çünkü İslâm daveti, her müslümanın Hz. Peygamber (s.a.v)'den miras olarak aldığı bir görev olarak kabul edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v)'in dünyanın dört bir yanına elçiler göndererek insanları İslâm'a davet etmesi bu gerçeği göstermektedir. Bu, aynı zamanda Müslümanların amacına ve sorumluluğuna bir işarettir. Dolayısıyla İslâm'ın anlatılması, öğretilmesi, bir müslümanın görevi olmakla birlikte inancının da gereğidir.⁶²¹ Çünkü İslâm dininin, “davet” dinî olması nedeniyle bu hizmet müslümanların kaçınılmaz görevlerinden biri sayılmıştır.⁶²²

Yüce Allah (c.c) Kur'ân-ı Kerim'de konunun önemini şu şekilde belirtmektedir: **“Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır”**.⁶²³ Bu nedenle Müslümanlar, ayetlerden ve hadislerden yola çıkarak, İslâm mesajını yaymak üzere dünyanın değişik diyarlarına hicret etmişlerdir. İslâm'ın daha ilk asırlarında İslâm mesajının dünyanın değişik yerlerine tebliğ edilmeye başlandığı bir gerçektir. Dolayısıyla İslâm mesajının Arnavutluk bölgelerine Osmanlı'dan önce ulaştığı fikrinin yok sayılması İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren dünyanın her tarafına giden İslâm tebliğcilerine haksızlık olacaktır. Ne de olsa Arnavutluk, coğrafi açıdan Arap dünyasından ulaşılamayacak bir mesafede bulunmamaktadır. Ayrıca konu ile ilgili arkeolojik vb. delillerin günümüze ulaşmamış olması bu durumun yok sayılmasını gerektirmez. Çünkü Arnavutluk bölgelerinin tarih boyunca birçok devletin işgaline uğraması bu bölgedeki kalıntıların yok olmasına sebep olmuş olabilir.

“Kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz” (el-Buhârî, *Kitâbu'l-İlm*, 11), “En hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğreteninizdir” (el-Buhârî, *Kitâbu Fedâili'l-Kur'ân*, 21), “أفضلكم من تعلم القرآن وعلمه” (el-Buhârî, *Kitâbu Fedâili'l-Kur'ân*, 21).

⁶²⁰ Mustafa Çağrı, “Da'vet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994, s. 17.

⁶²¹ Geniş bilgi için Bkz: “Osman Eğri, “Bir Tebliğ Aracı Olarak Birarada Yaşama Kültürü”, *Kutlu Doğum 2003: İslam'ın Güncel Sunumu*, 2006, s. 249”.

⁶²² Mustafa Çağrı, “Da'vet”, *DİA*, IX, s. 17.

⁶²³ Al-i İmran Süresi, 3/ 104.

Bilindiği üzere müslüman tüccarlar İslâm davetinin değişik bölgelerde yayılması konusunda büyük bir rol oynamıştır.⁶²⁴ Ayrıca göçebe hayat yaşayan müslümanların etkisi de unutulmaması gereken hususlardan biridir. Çünkü kendileri İslâm'ın yayılması hususunda önemli bir işlev görmüştür.⁶²⁵ Bu doğrultuda bakıldığında Arnavutluk'un Durrës şehrine bağlı olan Arapaj kelimesi Arapça'dan gelmiş olup bu da bize bu bölgeye Osmanlı'dan önce ikamet etmek üzere gelen Arapların varlığını göstermektedir.⁶²⁶ İslâm'ın Arnavutlarla ilk temaslarının Bulgarlar aracılığıyla olduğunu iddia edenler de olmuştur.⁶²⁷ Fakat bu iddiada bulunanların Arnavutluk bölgelerini işgal eden Bulgarlarla İdil Bulgarlarını birbirine karıştırmaları sebebiyle bu düşünce doğru olmadığından⁶²⁸ üzerinde durulmayacaktır.

Arnavutların İslâm dini ile temaslarının VIII yy.'dan itibaren başladığını ileri sürenler bu konuyu şu şekilde ifade etmişlerdir:

“Arap – İslâm kültürünün VIII. yy.'da Adriyatik Denizi sahillerinde yaşayan kabilelerde görüldüğünün en eski delili, son Emevî halifesi II. Mervan bin el-Hakem El-Hımâr el-Ümevî el-Ca'dî (744-750) zamanına ait olduğu ve üzerinde “İhlâs Süresi'nin” yazılı olduğu gümüş paraların Arnavutluk'un Mostar Köyü'nde bulunmuş olmasıdır. Ayrıca İslâm davetçileri Endülüs'ten Sicilya'ya ve oradan Arnavutluk'a geçmiştir. Ticaret yapmak için bu bölgeye geldiklerinde Müslüman tüccarların Arnavut halkı ile etkileşimleri olmuştur. Böylece ticarî, askerî, siyasî ve dinî alanlardaki bu etkileşim aralıklarıyla 1023 yılına kadar sürmüş olup bunun sonucunda Arnavut halkı içerisinde İslâm'ı seçenlerin olduğunu iddia edenler vardır”.⁶²⁹

Arnavutların İslâm dini ile ilk temaslarının IX. yy.'in ortalarından itibaren Müslüman Araplar ile başladığı aktarılmıştır. Araplar Güney İtalya'da belli bir yeri ele geçirdikten sonra Adriyatik denizi kıyılarında yeni saldırılarda bulunmuştur. Oradan da, iç bölgelere saldırı yapmak için Lezha şehrine yakın bir yerde üs kurmuştur.⁶³⁰ Bu bilgiye Venedik belgelerinde

⁶²⁴ Geniş bilgi için Bkz: “Mustafa Çağrı, “Da'vet”, *DİA*, IX, s. 17”. Ayrıca Bkz: Avni Lala, *Arnavutluk'taki Bektâşî İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015, s. 66.

⁶²⁵ Ali Musa Basha, *İslami ne Shqiperi gjate shekujve*, Biblioteka Islame, Tiranë 2000, s. 39. Ayrıca Arnavutların İslamiyet ile ilk temasları hakkında tartışmalarla ilgili geniş bilgi için Bkz: “Ali M. Basha, *İslami ne Shqiperi...*, s. 39-45; Orhan Sakin, *Osmanlı'da...*, s. 36-37”.

⁶²⁶ Geniş bilgi için Bkz: “Ali M. Basha, *İslami ne Shqiperi...*, s. 36-37”.

⁶²⁷ Nexhat İbrahimi, *İslami dhe muslimanet ne...*, s. 27-32.

⁶²⁸ İdil Bulgar Hanlığı ve İslamiyetleri ile ilgili Bknz: “Ahmet Taşağıl, “İdil Bulgar Hanlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXI Ankara 2000, s. 473”.

⁶²⁹ Geniş bilgi için Bkz: “Ali M. Basha, *İslami ne Shqipëri...*, s. 35; Recep Yaşar Boya, *El-Bâniyyün...*, s. 41-43; Nexhat İbrahimi, *İslami ne trojet...*, s. 209-212”.

⁶³⁰ Dritan Egro, *Islam in Albanian Lands...*, s. 100.

Sarazenlerin buradaki varlığı ile ilgili 1416 yılına ait İşkodra kadastro kayıtlarında geçen toponim adıyla Sarachinopol adlı köyünden bahsedilmesi⁶³¹ dayanak olarak gösterilebilir.

Arnavutların müslümanlarla ilk temasları hususunda Arap ve Türk paralı askerlerin değişik Arnavut bölgelerinde meydana gelen savaşlarda yer almış olmaları dikkat çekmektedir. Paralı Arap askerlerinin 1272 yılında Durrës'te Anjouların yanında yer almış ve ticarî amaçla bu bölgelere (Arap?) müslümanlar gelmiş olsa da bunların İslamlaşma konusunda Arnavutlar arasında iz bırakmayı başaramamış oldukları görülmektedir. Paralı Türk askerlerinin Arnavut bölgelerinde belgelenen varlığı ile ilgili, 1081 yılında meydana gelen Butrint savaşında Norman Robert Guiscard'ın güçleriyle çarpışan Bizans askerlerinin yanında 2000 paralı Türk askerinin de bulunduğu bilgisi geçmektedir. Ayrıca XI. yy.'ın sonlarına doğru Türk kolonilerinin Ohri gölü etrafında yerleşmeye başladığı aktarılmaktadır. Bunun yanında bu konuda Normanlar ile Bizans Michael VIII. Palailogos arasında 1280/1281 yılında meydana gelen savaşta paralı Türk askerlerinin de bulunması ve bunların sayısının arttığı dikkat çekmektedir. Ancak yeni gelenlerin yerli halkla arasındaki dinî ilişkilerini nasıl olduğu konusunda bir bilgi yoktur.⁶³² Buna rağmen müslüman olan paralı Türk askerlerinin Arnavutlarla dinî etkileşimi ile ilgili her ne kadar bir bilgiye sahip olunmasa da katılmış oldukları savaşlarda galibiyetlerle çıkmış olmaları sebebiyle kendilerine bir sempati duyularak az çok bir etkilenmenin olmuş olması muhtemeldir. Dolayısıyla bu etkileşimler sonucu kesin bir müslümanlaşma şeklinde bir bilgi bulunmasa da bu etkileşimler sonraki dönemlerde buralarda İslâm dininin benimsenmesine muhakkak bir zemin hazırlamıştır. Çünkü bu askerlerin bu bölgelerde sürekli yer alması bir nevi Türklerin bu bölgelerde eksik olmadığını göstermektedir.

İslâm dininin Arnavutluk bölgelerinde Osmanlı'dan önceki dönemlerden itibaren var olduğu ile ilgili öne sürülen bir başka delil ise Prizren'e bağlı Dragaş Mlika Köyü'nde yer alan camidir. Bu cami hakkında şu şekilde genel bir bilgi verilebilir:

Bu cami dikdörtgen şeklindedir. Minaresinin alt tarafında yer alan kitabe üzerinde şu yazının bulunduğu anlaşılmaktadır: "Bu cami ilk defa h. 688/1289 yılında inşa edilmiş olup h. 1238/ 1823 yılında Ahmet Ağa tarafından yeniden onarılmıştır".⁶³³ Cami hakkında başlıca şu iki görüş ağırlık kazanmıştır: Birinci görüş, bu caminin Osmanlılardan önce 1289'da

⁶³¹ Milan Shufllaj, *Serbet dhe Shqiptaret...*, s. 15-16 (Sufflay. Vjesnik hrv. Arklva 17 (1915) 277 n. 18).

⁶³² Bkz: "Dritan Egro, *Islam in Albanian Lands...*, s. 101".

⁶³³ Iljaz Raxha, *Monumentet e Kosoves*, Instituti i Kosoves per mbrojtjen e Monumenteve te Kultures, Prishtine 2004, s. 86.

Halep'ten (Suriye) gelen ve burada İslâm dinini yayan müslüman bir grup tarafından inşa edildiğidir. İkinci görüş ise, Balkanlarda 1389 Kosova Savaşı'ndan önce bölgeye akınlarda bulunan Türk akıncıları tarafından yapıldığıdır.⁶³⁴ Bu cami hakkında Iljaz Rexha'nın bir çalışmasında şu şekilde geniş bir bilginin verildiği görülmektedir:

“Şefevi yolla Ahmet Murat adlı cami imamına kadar gelen bilgilere göre bu cami temellerine kadar birkaç defa yakılmıştır. Bunun yanında cami ile ilgili şu bilgilerle karşılaşmıştır: Miftar Ajdini tarafından Arapça'dan Arnavutça'ya tercüme edilmiş olan Halep Müftülüğü Heyeti tarafından yayınlanan resmî bir belgede Mlik Camii ile ilgili çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Belgede “1095-1291 yıllarında Halep'ten Al-Aga adlı bir Arap kabilesinin eski Yugoslavya bölgesine göç ettiği ve Mlik'te dinî ibadetlerini eda etmek için bir cami inşa ettikleri geçmektedir. Halep Müftülüğü tarafından bu caminin Osmanlı dönemine ait olmayıp Arap (AL AGA) kabilesi tarafından inşa edildiği ileri sürülmüştür. Böyle bir durum karşısında başlıca iki ihtimal görülmektedir. Birincisi; 1095-1291 yılları arasında meydana gelen acımasız Haçlı Seferleri esnasında Halep'ten bu bölgeye (günümüz Kosova'sında) yerleşen Arap kabilesi ve Mlik camisi ile bağlantısı olabilecek dikkat çeken durumlardan biri Mlik'te Alep (Halep isminin Slavlar döneminde değişikliğe uğramış hali olan) adlı bir mahallenin bulunmasıdır. İkinci ihtimal ise; Balkanlar'da İslâm dinini yaymak için davet yapmak adına göç etmiş Arap tüccar ailelerinden birinin buralarda yerleşerek zamanla yerli insanlar arasında asimile olmuş olmasıdır. Buna benzer bir durum İspanya Sarazen (Sarecenus) Araplarının haçlılardan kurtulmak amacıyla göç etmesidir. Ayrıca günümüz Tetova'da soyadı Saracena olanlar olduğu gibi toponomi ismi olarak Saraçina da bulunmaktadır. Yalnız bu durumda “bu cami, buraya gelen Araplar mı yoksa Arapların gelişi ile İslâm dinini benimsemiş olan Arnavutlar tarafından mı yapılmıştır” şeklinde yeni bir soru daha ortaya çıkmış olmaktadır”.⁶³⁵

“İslâm dininin Osmanlı'dan önce değişik yollarla Arnavutluk bölgeleriyle temasları olmuşur”⁶³⁶ şeklindeki düşüncelerin ciddi manada bir gerçeklik payının olduğu görülmektedir. Fakat “Arnavutlar büyük kitleler halinde İslâm dinini kabul etmiştir” şeklinde bir iddiada bulunacak kadar yeterli delil olmadığı için böyle bir yaklaşımın zayıf görüldüğü söylenebilir. O halde, ciddi manada bir İslamlaşmadan söz etmek mümkün

⁶³⁴ Kitabenin imlâ hataları olmakla birlikte, transkripsiyonu şu şekildedir:

“Kad a'mme hazihî'c-Camiu'ş-Şerif

Ahmed Ağa pîr nısf-ı ilmin

Anhuma el-velîyü'l-kadîr

Sene evvelî 1238/Kesnî sene 688”.

Bununla ilgili tartışmalar hakkında geniş bilgi için Bkz: “Mehmed İbrahimgil, “Kosova'daki Türk Eserleri”, *Türkler*, XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 47-48”.

⁶³⁵ Iljaz Raxha, *Monumentet e Kosoves...*, s. 86-87.

⁶³⁶ Nexhat İbrahimi, *Islami dhe muslimanet ne...*, s. 12. Ayrıca Bkz: “Nexhat İbrahimi, *Islami ne trojet...*, s. 247-252”

olmasa da Osmanlı'dan önceki dönemlerde Arnavutların müslüman tüccarlar, davetçiler ve göçebeler ile temasları başlamış olup bölgeye daha sonra gelecek olan tasavvuf ehli ve müslüman askerlerden önce az da olsa ortamı hazırlayacak kadar bir etkileşimin olması mümkün görünmektedir. Çünkü Arnavutluk'un coğrafi ve stratejik yönden uygunluğuna bakıldığında, İslâm mesajını yaymak amacıyla yakın ve uzak bölgelere giden İslâm davetçilerinin bu bölgelere ulaşmış olması mümkündür.

Ferit Duka'nın bu konu hakkındaki şu düşünceleri oldukça isabetli görünmektedir:

“Arnavut topraklarının Osmanlı'dan önce Arap-Türk tüccarları, askerleri ve din davetçileri tarafından ziyaret edilmiş topraklar olması sebebiyle Arnavutlar İslâmiyet ile tanışmıştır. Fakat halkın İslâm dinini benimsemesi Osmanlı'nın buraya gelişi ile meydana gelmiştir.⁶³⁷ Arnavutların topluca İslâm dinine girme süreci şüphesiz ki topraklarımızın Osmanlı işgali altına girmesiyle başlamıştır”.⁶³⁸

2. Osmanlı'nın İslamlaştırma Politikaları

Arnavutların İslâm dinini benimsemesi ile ilgili geçmişte birçok yanlı (sübjektif), bilimsellikten uzak çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bunun başlıca nedenlerinin dinî, siyasî, sosyal vb. kaynaklı nedenler olduğu göze çarpmaktadır. Arnavutların İslâm dinini benimsemesi konusunu incelenmeden önce göz önünde bulundurulması gereken önemli hususlardan biri Osmanlı'nın, sınırlarını genişletme amacıyla ele geçirdiği yerlerde İslâm dinini benimsetmeye yönelik hangi politikalar uygulamışsa Arnavutluk'ta da aynı politikaları izlemiş olmasıdır. Arnavutların İslâm dinini benimsemesi tek bir nedene bağlı olmayıp ayrıca dinî, ekonomik, psikolojik, siyasî vb. faktörlerin de buna etkisi olduğu görülmektedir. Fakat Arnavutlarda din değişikliğinin meydana gelmesindeki en büyük etkenlerden biri İslâm dininin “güzel ahlak, kardeşlik, eşitlik, namus, samimiyet, büyüklere saygı, küçüklere sevgi vb.”⁶³⁹ temel prensiplerinin Arnavut halkında aynı derece kabul görmesidir.

⁶³⁷ Ferit Duka, “Momente te kalimit ne Islam te popullise Shqiptare ne shek. XV-XVII”, *Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine 1995, s. 119.

⁶³⁸ Ferit Duka, “XV-XVIII. yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Sürecinin Gidişatı Üzerine Gözlemler”, *XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, IV, Ankara 1994, s. 64.

⁶³⁹ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 311. Ayrıca Bkz: “Recep Yaşar Boya, El-Bâniyyûn..., s. 44-45”.

İslâm dininin Arnavut bölgelerinde benimsenmesine etki eden faktörler iki kategoride toplanabilir. Birincisi, Hıristiyanlar arasındaki sıkıntılar, ikincisi Osmanlı'nın bu bölgede uyguladığı İslamlaştırma politikalarıdır.

Hıristiyanların kendi aralarındaki sıkıntılara ve bu sıkıntıların doğurmuş olduğu sonuçlara bakıldığında dikkat çeken durumlardan biri, din adamı ve yöneticilerden memnun olmayan bazı Hıristiyanların belli bir dönemden sonra yaşanan anlaşmazlık ve gerginlikleri İslâm dinini benimsemek için yeterli bir sebep olarak görmüş olmalarıdır.⁶⁴⁰ Aslında din adamından kaynaklanan anlaşmazlıklar yüzünden din değiştirmek bu kadar kolay olmamalıdır. Dolayısıyla bu durumun arka planında yatan sebeplere bakılması gerekmektedir. İlk olarak İslâm dinini benimseyen halkın önceki inancına ne derecede bağlı olduğu konusu önem arz etmektedir. Konuyla ilgili şu bilgiler aktarılmıştır:

“Arnavut Hıristiyanlarının kilise ile olan ilişkileri formalitedendi. Kiliseye senede birkaç defa, bazen de sadece bayram günlerinde giderlerdi. Gittiklerinde de sona kadar durmaya gerek duymazlardı. Kiliseye gittiklerinde mumlarını yakıp haç işaretini yaptıktan sonra sağdaki soldaki arkadaşlarıyla gündelik muhabbetlere dalıp vaazın ve diğer şarkıların nelerden bahsettiğinden haberleri bile olmazdı. Böylece inanç onlar için formaliteden ibaret olmuş oluyordu”.⁶⁴¹

Aktarılan bu bilgilere göre o dönemde bazı Hıristiyanların dinlerinden uzak bir görüntüye sahip olduğu görülmektedir. Fakat o dönemdeki bütün Hıristiyanları buna dahil etmemek gerekir. Çünkü bu topraklarda Hıristiyanlığın günümüze kadar ulaşmış olması, dinine bağlı kişilerin var olduğunun ispatıdır.

O dönemde Hıristiyanlar arasındaki sıkıntılardan biri de mezhepsel problemlerdi. Katolik Kilisesi ile Ortodoks Kilisesi arasındaki gerginliğin, çatışmaların kesintisiz devam etmesi, din adamlarının görevlerini düzensiz ve sorumsuz bir şekilde yürütmesi, piskoposluklar arasındaki sınırların sık sık değişmesi ve sınırlar değişirken aralarında şahsî menfaatler yüzünden anlaşmazlıklar ve kavgaların çıkmış olması, İslâm dininin yayılmasını

⁶⁴⁰ Joan Pelushi, “Kriptokrishterimi...”, s. 75.

⁶⁴¹ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 260.

kolaylaştırmıştır.⁶⁴² Ayrıca yeteri kadar din adamının olmaması,⁶⁴³ onların yetersiz,⁶⁴⁴ bilgi yönünden zayıf,⁶⁴⁵ eğitim seviyelerinin düşük olması,⁶⁴⁶ dinî bir hayat yaşamamaları ve bu konudaki ihmalleri,⁶⁴⁷ cemaatle ters düşmeleri⁶⁴⁸ vb. problemler Arnavut nüfusun Hıristiyanlığı terk edip İslâm dinine girmesini hızlandıran⁶⁴⁹ nedenlerden sayılabilir. Bunlar

⁶⁴² Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 312.

⁶⁴³ Shen Gjirgj'in Kilisesi'ni on iki yıldır hiçbir papazın ziyaret etmediği bildirilmektedir (Odette Marquet, *Pjeter Bogdani...*, s. 78, 83, 159).

1599 yılında Nikolle Mechaise'in, Venedik'teki S. Giorgio adlı Papalık elçisine göndermiş olduğu mektupta "Katolik papazların yokluğu nedeniyle halkın bir kısmının Yunan veya Sırp Ortodoksluğu'na geçtiği, diğer kısmının ise İslâmiyet'i seçtiği" (*Zef Mirdita, Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 185) ifadeleri yer almaktadır. Dolayısıyla Papazların yokluğu İslamlaşmaya büyük bir etken olmuştur (Joan Pelushi, "Kriptokrishterimi...", s. 78).

⁶⁴⁴ Bazı nedenlerden dolayı din adamı yokluğu veya yetersizliği durumu meydana gelmiştir. Bu duruma etki eden başlıca nedenler; kan davalarının olması nedeniyle ve daha iyi imkânlar elde etmek adına yetişmiş din adamlarının yurtdışına göç etmiş olmalarıdır. Ayrıca zimmet akdini bozan Katolik din adamlarının Osmanlı'ya karşı Hıristiyan halkı ayaklandırmak adına yaptıkları faaliyetlerden sonra Osmanlı'nın isyancılara karşı çok katı cezalandırmaları oluyordu. Dolayısıyla bu konuda başarısız olan din adamları Osmanlı'nın uygulayacağı cezalardan kurtulmak adına yurtdışına kaçmışlardır. Bu sebeple Hıristiyan din adamlarının sayılarının düşmesiyle Hıristiyan cemaatinin dini ihtiyaçlarının karşılanamamış olmasının cemaatin İslâm'a sarılmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. (Ferit Duka, "Perhapja e Islamizmit ne harkun kohor nga pushtimi Osman deri ne kuvendin e Arbnit", *300 vjetori i Kuvendit të Arbnit: 1703-2003: simpozium: Tiranë 24-25 tetor 2003*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqiperise, Tiranë 2009, s. 40).

⁶⁴⁵ Birçok yerde din adamı yoktu. Mevcut din adamları da vasıfsız kimselerdi (Joan Pelushi, "Kriptokrishterimi...", s. 75).

⁶⁴⁶ Okuma yazma bilmeyenler veya dini bilgileri son derece zayıf olanların arasında papazların da olduğu söylenmektedir. Papazlar hakkında söylenenlerden bazıları şunlardır:

"Körlerin yolunu aydınlatacak olan kimsenin papazlar ve din adamları olması gerekirken onların çoğu okuma-yazma bilmemekteydi. Onların birçoğu tebliği ve dini bilgileri bilmezdi. Okuma-yazma bilen din adamları da kutsal kitabı ya Latince ya da Yunanca okumak zorunda idi. Hâlbuki Arnavut halkı ne Latince'yi ne de Yunanca'yı bilirdi" (Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 260).

⁶⁴⁷ Shkodra ve başka yerlerdeki Katolik Kiliseleri'nde iç karışıklıklar meydana gelmiş olması ve aralarındaki tartışmaların Osmanlı mahkemesine varacak kadar büyümesinin yanında Pulti'de olduğu gibi 40 yıldan fazla bir süredir papazın olmayışı gibi birçok sıkıntının Hıristiyan halkın gözü önünde meydana gelmiş olması Hıristiyan halkı bıktırmıştı. Dolayısıyla kilisenin bu sıkıntıları zamanla Hıristiyan cemaatini Müslüman olmaya sevk etmiştir (Joan Pelushi, "Kriptokrishterimi...", s. 75).

⁶⁴⁸ Hıristiyan cemaatinin piskoposlarla olan problemleri nedeniyle cemaatten birçok kişi İslam Dinini benimsemiştir. Bu konuda şu örnek verilebilir:

"Shkodra şehrinde güzel bir Bakire Meryem tasviri varmış. Tasvirin bulunduğu mabede, her yıl ülkenin dört bir yanından binlerce kişi armağanlar sunmak, ibadet etmek ve hastalıklarına deva bulmak amacıyla akın edermiş. Bu Meryem Ana'nın şifa verme gücü o kadar büyükmüş ki, beyaz ayaklarını imanla öptükten sonra tamamen iyileşmeden ayrılan hiçbir hasta yokmuş. Ancak, sebebi nedir bilinmez, rahip ve halk arasında bir anlaşmazlık zuhur etmiş ve bir gün halk büyük kalabalıklar hâlinde gelerek rahibin iddiasından vazgeçmediği takdirde hemen orada Hıristiyanlığı bırakıp Muhammed'in getirdiği dini kabul edeceklerini ilân etmişlerdir. Rahip, doğru ya da yanlış, ayak diretince, topluluk boyunlarındaki saçları ve tesbihleri söküp atarak ayakları altında çiğnemişlerdir. Daha sonra en yakın camiye giderek oradaki Molla tarafından gerçek müminlerin saflarına katılmışlardır".

(Lucy M. J. Garnett, *Türkiye'nin kadınları ve...*, s. 404; Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliği...*, s. 247).

⁶⁴⁹ Ferit Duka, "XV-XVIII. yüzyıllarda Arnavut...", s. 70; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 175; Ferit Duka, "Perhapja e Islamizmit ne...", s. 39-40.

ve benzeri nedenlerden dolayı Katolik Hıristiyanlardan gönüllü olarak İslâm dinine geçmek isteyenlerin Shkoder Piskoposluğu'nda dua ettikleri aktarılmıştır.⁶⁵⁰

İslâm dinine geçişler yavaş olmakla beraber devamlılık arz etmekteydi. İslâm dinini benimseyenlerin içerisinde piskoposların akrabalarından da kimselerin yer almaya başlaması⁶⁵¹ din görevlilerinin Hıristiyan cemaatin İslamlaşmasına engel olmalarını daha da zorlaştırmıştır. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki, bazen cemaatten önce papazların İslâm dinini benimsediği de görülmüştür. Örneğin, Sape'nin Dom Nike Leka adlı papazı ailesiyle birlikte İstanbul'a giderek Hıristiyanlığı bırakıp müslüman olmuştur. Papaz gibi yüksek mertebedeki bir din adamının müslüman olduğunu duyan cemaatin de bu durumdan çok etkilenmiş olması muhtemeldir. Şüphesiz bu durum karşısında müslümanlar da Hıristiyan halka hitaben "Sizin Papazınız, keşişiniz ve başrahibiniz olan Dom Nike Leka Müslüman oldu, onun gibi siz de müslüman olun"⁶⁵² şeklinde söylemlerde bulunarak onları İslam'a davet etme imkânına sahip olmuşlardır.

Osmanlı'nın Arnavut bölgelerini hâkimiyeti altına alması ve burada kendi sistemini tam olarak oturturması ile beraber gerek reayaya hizmetlerini sunabilmesi, gerekse İslamlaştırma politikalarını daha rahat gerçekleştirme imkânını elde ettiği görülmektedir. Bu konuda dikkat çeken durumlardan biri, Osmanlı'nın Arnavutluk'u ele geçirmesi ile birlikte bu bölgelerde özellikle cami inşasında büyük bir artış yaşanmasıdır.⁶⁵³ Ayrıca Shkoder'da Sırp despotunun düşmesi ve İskender Bey'in ölümünden sonra Osmanlı'nın eline geçen Kuzey Arnavutluk'taki şehirlerde İslâmiyet'in hızlı bir şekilde yayılmış olması⁶⁵⁴ bilgisinden de anlaşılacağı üzere İslâm dinini benimseyenlerin sayısının hızlı bir şekilde artmış olduğu görülebilmektedir. Ancak buna rağmen İslâm dininin bütün bölgelerde benimsendiği söylenemez. Çünkü bilindiği gibi Arnavutların İslâm dinini benimsemesi hemen gerçekleşmemiş olup⁶⁵⁵ asırlar sürmüş bir sürecin sonucudur.

Arnavutların müslümanlaşma sürecini etkileyen Osmanlı'dan kaynaklanan sebepler özet olarak şu şekilde aktarılabilir:

⁶⁵⁰ Petrika Thengjilli, "Aspekte te pakesimit...", s. 39.

⁶⁵¹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII, II.* (1593-1602), s. 223.

⁶⁵² Odette Marquet, *Pjeter Bogdani...*, s. 143; Petrika Thengjilli, "Katolicizmi ne Shqiperi...", s. 231.

⁶⁵³ Pirro Thomo, *Kishat Pashbizantine...*, s. 32.

⁶⁵⁴ M. Ahmeti - E. Lala, *Statutet dhe...*, s. 51.

⁶⁵⁵ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 193.

Arnavut prenslerinin Osmanlı hâkimiyetini tanıyıp, sultana bağlı (vasal) olmayı kabul ettikleri andan itibaren, Arnavut feodallerinin oğulları Osmanlı'ya verilirdi. Bu çocuklar Padişah sarayında (içoğlan) veya uçbeyi, beylerbeyi, sancakbeyi ve benzeri yüksek makamlardaki Osmanlı yöneticilerinin saraylarında (gulâm olarak) kaldığı süre içerisinde, İslâm dininin ilkeleri doğrultusunda bir eğitim görür, böylece Osmanlı askerî sınıfına dâhil edilirdi.⁶⁵⁶ Gulam sistemi,⁶⁵⁷ Arnavut aristokrasisini Osmanlılaştırmış bir sistem idi. Tımar sistemi de fethedilen bölgelerde zamanla gerçek bir siyasî ve ictimâî bir değişikliğe sebep olmaktaydı.⁶⁵⁸ Halk tarafından ve özellikle müslümanlar tarafından bu görevlerin arzulandığı şu nottan da anlaşılmaktadır: Mayıs 1591 yılında, Lorenc Bernardo adlı Venedik elçisinin kervanla Arnavutluk üzerinden geçerken aldığı raporda: “Preza bölgesinde doğan müslüman çocukların büyüyünce akıncı olduğunu” belirtmektedir.⁶⁵⁹ Ayrıca yerli halkın Osmanlı idaresinde söz sahibi olmak, mevkilerini güçlendirmek gibi maksatlarının da İslamiyet'in yayılmasında etkili olduğu ileri sürülmüştür.⁶⁶⁰ Bunun yanında “Arnavutlar, müslümanlara Osmanlı tarafından verilen imtiyazları gördükten sonra İslâmiyet'i kabul etmiştir”⁶⁶¹ ve “Arnavutlar, maddiyata çok önem verdiği için Müslüman olmuştur”⁶⁶² şeklinde konu hakkında değişik düşünceler bulunmaktadır. Ancak bu düşünceler pek tutarlı bir yaklaşıma benzememektedir. Çünkü maddî imkânlarla sahip olma arzusu, Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan diğer milletler için de geçerli bir durum olmuştur.

Vurgulanması gereken hususlardan biri de, Osmanlı'nın Balkanlar'da yayılması ve tutunmasının sadece kılıç gücüyle olmayıp bu durumun uygulanan “istemâlet” (Osmanlı'nın Rumeli'deki ılımlı ve hoşgörü) siyasetiyle de yakından ilgili olduğudur.⁶⁶³ Bunun yanında XV. yy.'da Arnavut topraklarında sipahilerin sadece üçte birinin yabancı müslümanlardan oluşması ve müslüman askerlerle birlikte savaşlarda cesaretiyle öne çıkan kişilere ayrıcalıkların sunulmasının Arnavutların İslâm dinini benimsemesinde büyük bir rol

⁶⁵⁶ Ferit Duka, “XV-XVIII. yüzyıllarda Arnavut...”, s. 64; Selami Pulaha, “Shpronesimi i klases feudale...”, s. 143-145.

⁶⁵⁷ Gulâm müessesesinin Arnavut feodal sınıfın İslamlaşmasındaki payı büyüktür. Söz konusu sistemin etkili bir biçimde işlediğine XV. asrın ortalarına kadar, Arnavut topraklarına ait Osmanlı tahrir defterlerine tımar sahipleri olarak çok sayıda gulâmın kaydedilmesini örnek olarak verilebilir. (Ferit Duka, “XV-XVIII. yüzyıllarda Arnavut...”, s. 65).

⁶⁵⁸ Halil İnalçık, “Arnavutluk'ta Osmanlı...”, s. 162.

⁶⁵⁹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII, I. (1507-1592)*, s. 397.

⁶⁶⁰ Feridun Emecen, “Osmanlı Devleti'nin...”, *T, IX*, s. 41.

⁶⁶¹ Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası...*, s. 83

⁶⁶² Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 267.

⁶⁶³ Feridun Emecen, “Osmanlılar”, *DİA*, XXXIII, s. 491. Ayrıca Bkz: İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin...*, s. 91.

oynadığı⁶⁶⁴ aktarılmıştır. İslâm dinini kabul edenlerin sahip olduğu ayrıcalıklar her ne kadar daha fazla olsa da bir kimsenin örneğin tımar sahibi olması için illa ki müslüman olması gerekmezdi. 1431 ve 1432 yılına ait defter kayıtlarında yer alan Güney ve Orta Arnavutluk'un tımar arazilerinin sadece %30'nun müslümanların elinde olması ve gerisinin hıristiyanlara verilmiş olması bilgisi bize bu gerçeği göstermektedir.⁶⁶⁵

Osmanlı'ya karşı işlenen bir takım isyan vb. gibi suçların affedilmesi İslâm dininin benimsenmesine etki eden faktörlerden biri sayılabilir. Elbasan kadısının 1573 yılında arabuluculuk yaparak isyancılar hakkında Sultana arz ettiği "İslâm'ı benimsemeleri halinde ayaklanmayı ve aralarındaki düşmanlığı sona erdirme" çağrılarının halkta karşılık bulduğuna, 1582 yılı kayıtlarında geçen "170 müslüman aileden 160 tanesinin yeni Müslüman olmuş ailelerden oluştuğuna"⁶⁶⁶ dair bilgi buna örnektir. Bu ve buna benzer durumlar karşısında "İslamlaşmanın ilk başladığı dönemde "Osmanlılar bazen basit bir zahiri İslamlaşma şahadeti ile yetinmişlerdi"⁶⁶⁷ şeklinde düşüncelerin ortaya atılmış olması muhtemeldir.

Osmanlı idaresindeki Arnavutların İslamiyet'i benimsemesi, bir anda gerçekleşmemiş olup tedrici bir şekilde ilerlediği ve bu süreçte, ekonomik ve sosyal sebeplerin rol oynadığı üzerinde durulmaktadır.⁶⁶⁸ Ayrıca İslamlaşmanın zengin kesimlerden fakirlere ve şehirlerden köylere doğru bir yayılma eğilimi gösterdiği düşünülmektedir.⁶⁶⁹ İslamiyet'in kırsal kesimlere ulaşması ile ilgili iki ihtimal bulunmaktadır. Bunlardan biri, şehirdekilerin köylere giderek İslamı buralara ulaştırması ve Osmanlı'nın buna benzer çalışmaları. Bir diğer ihtimal ise kırsal çevreden kente gelen zanaatçıların zamanla Müslüman olması.⁶⁷⁰ Kırsal çevreden gelen zanaatçıların her ne kadar şehirlere yerleşiyor olsa da geri dönenler kırsaldaki halkın Müslüman olmasını sağlamıştır.

İslamiyet'in ilk başta Arnavutluk'un güney bölgesinde hızlı ve rahat bir şekilde benimsendiği görülmektedir.⁶⁷¹ Ayrıca İslâm dini, önde gelen Arnavut aileleri tarafından benimsenmiştir.⁶⁷² Dolayısıyla bu durum reaya üzerinde olumlu etkiler oluşturmuştur.

⁶⁶⁴ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 306.

⁶⁶⁵ Joan Pelushi, "Kriptokrishterimi...", s. 74. Ayrıca Bkz: "Bilgehan Pamuk, "Osmanlı...", s. 262.

⁶⁶⁶ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 310.

⁶⁶⁷ Joan Pelushi, "Kriptokrishterimi...", s. 81.

⁶⁶⁸ Geniş bilgi için Bkz: "Iljaz Rexha, "Antagonizmi ndermjjet...", s. 73".

⁶⁶⁹ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 124; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 175.

⁶⁷⁰ Ferit Duka, "XV-XVIII. yüzyıllarda Arnavut...", s. 66.

⁶⁷¹ Milan Shufllaj, *Serbet dhe Shqiptaret...*, s. 199.

⁶⁷² Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 245.

Böylece İslamiyet daha hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Bu yüzden Papa'nın, soylu Arnavut ailelerinden olan Dukagjinlerin İskender Bey ile olan anlaşmazlıklarını gidermek amacıyla Tivar ve Durrës Başpiskoposları'nın bu duruma müdahil olmalarını belirttiği 10 Şubat 1459 tarihli mektubunda ayrıca Dukagjinlerin Osmanlı ile ittifak içerisinde olmasından dolayı Katolik inançlarının tehlike altında olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷³

Papalık tarafından Arnavutluk'ta İslâm dininin benimsenmesinin erkenden başladığı görülmüş olmalı ki buna karşı bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Arnavutluk, Bulgaristan ve Rashe gibi yerlerde Katolik Hıristiyanların İslam'a yönelmiş olmasının, inanç ve ibadetlerinin zedelenmesine neden olması dolayısıyla Papa Nikolas V tarafından Fransisken Eugen de Soma adlı kişi Papalığın elçisi unvanı ile bölgeye gönderilmiştir.⁶⁷⁴ Papa Nikolas'dan sonra gelen Papa II. Kalisti'nin de 1457 yılında Katolik ruhunu koruyabilme ve inancını tazeleyebilme adına Fransisken Gjoni'yi görevlendirmesi⁶⁷⁵ 1440-1450 yılları arasında İslamlaşma hareketlerinin bölgede büyük bir yükselişe geçtiğini göstermektedir. Bundan dolayı "Arnavutların İslâm dinini benimsemesi XV. yy.'ın ortalarında başlamış"⁶⁷⁶ olup bu durumun XV. yy.'ın sonlarına doğru artış gösterdiği⁶⁷⁷ şeklinde tespitlerde bulunanlar olmuştur. Bu dönemde İslam dinini benimseyenlerin sayısı arttığı gibi gayrimüslimlerin sayısında da bir artış olmuştur. 1431 yılına ait Osmanlı kayıtlarında Müslüman nüfusta kısmî bir artış görülmesine karşın, bölgede yaşayan gayrimüslimlerin nüfusunun neredeyse iki kat arttığı görülmektedir.⁶⁷⁸

Osmanlı, devlet sistemini Arnavutluk'ta tam bir şekilde oturtmak ve bu bölgenin İslamlaşmasını sağlamak amacıyla değişik uygulamalar yapmıştır. Bu uygulamalardan biri, tımar sistemidir. Tımar sisteminde Osmanlı halkına toprak verildiği gibi Arnavut

⁶⁷³ Aurel Plasari, *Shqiperia dhe...*, s. 113.

⁶⁷⁴ Marcin Czerminski, *Shqiperia...*, s. 182.

⁶⁷⁵ Geniş bilgi için Bkz: "Fatjon Balliu, "Peshkopet e Krujes...", s. 223; Marcin Czerminski, *Shqiperia...*, s. 182.

⁶⁷⁶ Ilira N. Çausi, Shaban Dervishi, "Fete ne Shqiperi...", s. 84.

⁶⁷⁷ Aşağıda verilen örnekte görüleceği üzere İslamlaşmada yıldan yıla bir artış söz konusu olmuştur:

"1490'da Vlora sancağı genelinde 35.922 gayrimüslim haneden 4.303'ü cizye ödemekle mükellef olup 1.839 bive ve ayrıca sancakta 12 tane de Müslüman hane kayıtlı iken 1491'de sancak genelinde %10.6'lık bir artışla 38.369 (%10.6 -38386) tane gayri Müslim hane yazılmıştır. Vlora Sancağı'nda zeamete tahsis olunan kasaba ve köyler arasında 3.623 Hıristiyan haneye karşılık 70 Müslüman hane bulunmaktadır. Iskrapar Nahiyesi'nde ise 192 Hıristiyan hane, 50 Mücerred'e karşılık 15 Müslüman hane mevcut idi. Vlora Nahiyesi'nde 14.304 Hıristiyan haneye karşılık 1.206 Müslüman hane Gjirokastra Nahiyesi'nde ise 12.257 haneye karşı ancak 93 Müslüman hane kayıtlı idi. Bu devrede halen tımar tasarruf eden Hıristiyan sipahiler de bulunmaktaydı". (Bilgehan Pamuk, "Güney Arnavutluk'ta...", s. 371).

⁶⁷⁸ Bilgehan Pamuk, "Güney Arnavutluk'ta...", s. 371-372.

müslümanlara ve gayrimüslimlere de toprak verilmiştir. Tımar sistemi, gayrimüslimlerin müslüman olmasında etkili olmuştur. Şunu belirtmek gerekir ki “Arnavut prens ailelerinin Osmanlı tımar kadrosuna girerek varlığını devam ettirdiği ve ikinci batında İslamlaşarak sipahi aileler arasına katıldığı”⁶⁷⁹ bilinmektedir. Ayrıca Osmanlı kayıt defterlerinde yer alan bilgilere göre tımar sahibi olan Hıristiyanlar arasında dinini zorlama olmadan üç nesil boyunca muhafaza edenler olduğu gibi, ikinci ve üçüncü nesil içerisinde Müslüman olanlar da bulunmaktadır.⁶⁸⁰ Buna göre, XV. ve XVI. yy.’da nüfusun büyük bir kısmının Hıristiyanlık inancını devam ettirdiği, İslâm dinini benimseyenlerin ise sınırlı sayıda olup bunların daha çok feodal sınıflar olduğu görülmektedir.⁶⁸¹ İslâm dinini benimseyen halkın bölge içerisindeki dağılımına bakılacak olursa; Osmanlı’nın XV. ve XVI. y.y kayıtlarına göre İslamlaşmanın daha çok Tirane Tamadhea (Shengjergji) gibi yerlerde meydana geldiği, köylerde ise 5, 10, 13, 14 vb. kişi şeklinde sayı oranının karışık olduğu bir dağılım görülmektedir.⁶⁸² Buna göre, Arnavutların XV. yy.’da kısmen de olsa İslâm dinine girdiği⁶⁸³ söylenebilir.

Arnavutluk’un Osmanlı hâkimiyeti altına giriş tarihinin kaynaklarda XVI. yy.’ın başı (1501) olarak geçtiği daha önce de zikredilmişti. Bu dönemde Arnavutluk’ta önemli şehirlerden biri olan Kruja şehrinin İslamlaşma durumu örnek olması açısından şu şekilde aktarılabilir: “1501-1502 yılında Kruja kazasında 224 ikamet yeri ve 9.066 hane vardı. Bu hanelerden 328’i müslümandı”.⁶⁸⁴ Hıristiyan nüfusun karşısında Müslüman nüfus daha az görünüyorsa da bu dönemde İslam dinini benimseyenlerin sayıca artmakta olduğu görülmektedir. Arnavutluk’un orta ve daha çok güney bölgesinde yer alan Berat ve Vlora şehirleri hakkında Ferit Duka’nın verdiği bilgiler şu şekildedir:

“1506 yılına ait Berat’ın da dâhil olduğu Vlora sancağı mücmel defteri, bu kentte hiçbir Müslüman hanesi kaydetmemiştir. 1519-1520 yıllarında ise, durum değişmeye başlamıştır. Yukarıda adı geçen sancağın bu yıllara ait mufassal defterine göre, Berat’ın kimi

⁶⁷⁹ Halil İnalçık, “Arnavutluk’ta Osmanlı...”, s. 159.

⁶⁸⁰ Halil İnalçık, “Arnavutluk’ta Osmanlı...”, s. 171-172, dip. 112-113.

Örneğin: I. Mehmed, II. Murad ve II. Mehmed dönemlerinde aynı tımarı ellerinde tutan Yorgi ve kendisinden sonra oğulları Ostoya, Teodor ve Dimo da böyledir. Yorgi’nin I. Mehmed döneminde tımarı bulunmaktaydı. Aynı şekilde Arnavut Vulkaşın de tımara sahipti. Onun tımarı 1441’de Müslüman oğlu Çavuş’a ondan da Aralık 1454 yılında Çavuş’un oğlu Süleyman’a intikal etmiştir (Halil İnalçık, “Arnavutluk’ta Osmanlı...”, s. 172, dip. 112-113 (Defter, tımar no. 147; Defter, tımar no, 256).

⁶⁸¹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII*, II. (1593-1602), s. 7; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 186.

⁶⁸² Geniş bilgi için Bkz: “Reshit Shtepani, “Gjurmime per historine e krahines se tamadhesë ne shekujt XV-XVI (Shengjergji i sotem ne rrethin e Tiranës)”, *Studime Historike*, Sayı: 4, 1985, s. 148-149”.

⁶⁸³ Lucy M. J. Garnett, *Türkiye’nin kadınları ve...*, s. 372.

⁶⁸⁴ Ferit Duka, “Tokat e Kastrioteve...”, s. 46.

mahallelerinde ilk defa İslamlaşmış yerleşikler görülmeye başlanmaktadır. İskender ismiyle kaydedilmiş olan kimse Petko Mirko mahallesinde, Mahmud isminde bir diğeri Yani (?) Han mahallesinde, Oruç ismini taşıyan bir diğeri ise Muho Ivan mahallesinde görülebilmektedir”.⁶⁸⁵

Bir tımar defterinde bu durum şu şekilde geçmektedir:

“(arşiv. Tapu defterleri, no. 1078) XVI. yy.’ın başlarında Vlora kazasında 14.304 Hıristiyan aile, 2088 Hıristiyan bekâr (mücerred) ve 1206 Müslüman aile (hane), Gjirokastra kazasında ise 12.257 Hıristiyan aile, 1040 Hıristiyan bekâr ve 53 Müslüman aile, 4 Müslüman bekâr tesbit olunmaktadır. Buna göre Arnavutluk’ta büyük ölçüde bir İslamlaşma hareketinin daha geç tarihlerde başlamış olduğu görülmektedir”.⁶⁸⁶

Aynı döneme ait başka bir çalışmada Vlora sancağının Müslüman ve Hıristiyan nüfusu şu şekilde aktarılmıştır: “1510 yılına ait bilgilere göre, Vlora bölgesinde 1206 Müslüman hane ve 14304 Hıristiyan hane vardı. Gjirokastra’da ise 53 üslüman hane ve 12257 Hıristiyan hane vardı”.⁶⁸⁷ 1519/1520 Osmanlı kayıtlarına göre ise Vlora’da 1558 hane vardı. Bunlardan 945’i Hıristiyan, 528’i Yahudi ve 85’i Müslüman hane idi. İslâm dinini seçenler arasında Vlora ve Berat’taki Yahudiler de bulunmaktaydı.⁶⁸⁸ Din değiştirmelerin özellikle Köprülü Fazıl Ahmet Paşa (1666-1676) döneminde meydana geldiği aktarılmıştır.⁶⁸⁹

Başka bir çalışmada Arnavut nüfusunun İslamlaşma süreci şu şekilde aktarılmıştır: “Osmanlı tahrir defterlerinden çıkarılan sonuca göre, 1430’lu yıllarda Arnavutlar arasındaki Müslüman nüfus oranının %10 olduğu, bu nüfusun 1520’li yıllarda %25’e, 1580’lerde ise %33’e ulaştığı görülmektedir”.⁶⁹⁰

⁶⁸⁵ Ferit Duka, “Momente te kalimit...”, s. 121; Ferit Duka, “XV-XVIII. yüzyıllarda Arnavut...”, s. 68, dip. 13, 14.

⁶⁸⁶ Halil İnalçık, “Arnavutluk’ta Osmanlı...”, s. 172, dip. 115.

⁶⁸⁷ Joan Pelushi, “Kriptokrishterimi...”, s. 78.

⁶⁸⁸ Vlora ve Berat’taki Yahudiler için Bkz: “Ferit Duka, “Hebrenjte ne Shqiperi. Bashkesite e Vlores dhe te Beratit (shek. XVI-XVIII)”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2002, s. 7-26; Ferit Duka, “Ndryshime ne fizionomie urbanistike dhe arkitekturore te qytetit Shqiptar te periudhes Osmane: Dimensioni Islamiko-Oriental (Shek. XVI-XVII)”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2012, s. 28-29; Pullum Xhufi’nin çalışmasına Bkz: “Pellumb Xhufi, “Gjurma te pranise se Hebrejve ne Shqiperi gjate mesjetes”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2008, s. 7-16”.

⁶⁸⁹ Geniş bilgi için Bkz: “Pellumb Xhufi, “Gjurma te pranise...”, s. 7-8”. Ayrıca Vlora ve Kanina hakkında Bkz: “Ferit Duka, “Fasada bregdetare e Shqiperise Osmane (qyteti i Vlores gjate shek. XV-XVII)”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2004, s. 8”.

⁶⁹⁰ Geniş bilgi için Bkz: “A. Cebeci, G. Kırpık, “Tahrir defterlerine...”, s. 295-297, ayrıca Bkz: dip. 17-18”.

Yıl	Sancak	Müslüman Nüfus	Hıristiyan Nüfus	Toplam
1431	Arvanid Sancağı	12.008 (%10)	106.072 (%90)	118.080
1520	Vlora Sancağı	19.900 (%25)	59.800 (%75)	79.700
1583	Vlora Sancağı	40.800 (%33)	79.200 (%67)	120.000
1583	Elbasan Sancağı	20.508 (%33)	40.916 (%67)	61.424

İslâm dinini benimseyenlerin oranı bölgeden bölgeye değişiklik göstermiştir.⁶⁹¹ Fakat bir genelleme yapılacak olunursa; XVI. yy.'ın ikinci yarısının ortalarında tüm Arnavut bölgelerindeki Hıristiyanların oranının %90.5 ve Müslümanların oranının ise %9.5 olduğu söylenebilir.⁶⁹² Bu konu hakkında özellikle Osmanlı kayıtlarında birçok bilgi bulunmaktadır. Osmanlı tarafından 1520/1530 yılları arasındaki kayıtlarda İskenderiye (Shkoder),⁶⁹³ Ohri, Elbasan, Vlora livaları ve Dukagjin vilayetinde bulunan Müslüman hane,⁶⁹⁴ mücerred (bekâr Müslüman), cami, hamam, imam, müezzin ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Arnavut halkının Müslümanlaşma yüzdelerinin ve Müslüman hanelerin bölgeden bölgeye değişiklik göstermesi, Müslüman nüfusun Hıristiyan nüfusa göre az olmasına rağmen bu bölgelerde bir İslamlaşmadan söz edilmesini mümkün kılmaktadır.⁶⁹⁵

XVI. yy.'ın sonlarına doğru ilerledikçe Müslüman nüfusu artmıştır. Böylece Osmanlı'nın 1583 yılına ait kayıtlarında, Berat nüfusunun İslamlaşma konusunda büyük gelişmeler gösterdiği yer almaktadır. Daha önceki kayıt defterlerinde (1519-1520 yıllarında) Müslüman olarak 3-4 kişiden bahsedilirken, 1583 yılına ait kayıt defterinde “cemaat-i

⁶⁹¹ İslamiyet'in Arnavutlar arasında yayılışı, çeşitli Arnavut bölgelerine ve Arnavut toplumunun çeşitli kesimlerine göre değişen ilginç bir yol izlemiştir. Dolayısıyla, söz konusu sürecin kimi bölgelerde çok iyi bir şekilde ilerlemiş olmasına karşılık, kimi bölgelerde bu durum daha az gelişme göstermiştir. Özellikle “öz yönetim” biçiminde özel bir statüye sahip olan dağlık bölgelerde bu süreç daha az gelişme göstermiştir. (Ferit Duka, “XV-XVIII. yüzyıllarda Arnavut...”, s. 71).

⁶⁹² Petrika Thengjilli, “Aspekte te Islamizimit ne Shqiperine e veriut ne shek. XVII”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2002, s. 30.

⁶⁹³ XVI. yy.'ın sonu XVII. yy.'ın başında yer alan bir rapora göre Arnavutluk'un kuzey bölgesindeki halkın sadece %10'u İslâmiyet'i benimsemişti. (Joan Pelushi, “Kriptokrishterimi...”, s. 75).

⁶⁹⁴ Dukagjin'de İslam dinini benimseyenlerle ilgili Bkz: “Anton Minkov, *Conversion to Islam...*, s. 47”.

⁶⁹⁵ Liva ve kaza-i İskenderiye'de yer alan hassa, tımar toprakları, Müslüman haneler, Müslüman bekarlar, imamlar vb. bilgiler hakkında geniş bilgi için Bkz: “367 numaralı muhasebe-i vilayet-i Rum ili defteri ile 94 ve 1078 numaralı Vlora Livası tahrir defterleri (926-1520 / 937-1530): Yanya, İskenderiye, Ohri, İlbasan ve Vlora Livaları ile Dukagjin Vilayeti, III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008, s. 25-36”.

müslümânân kıla'-i Belgrad" şeklinde müslüman bir insan topluluğu (650 kişi) ile karşılaşılmaktadır.⁶⁹⁶

Arnavutluk'un güney tarafında yer alan Delvine kazasının 1583 tarihinde kaleme alınan Osmanlı kayıt defterlerinden "*Defter-i Mufassal-ı Delvina*" adlı 91 no'lu defterde, "Zishte, Pandleimon, Muriqna⁶⁹⁷ ve Dushat köylerindeki hane reislerinin isimlerine bakıldığında yarısının hatta daha fazlasının erkek Müslüman isimlerinden oluşması dikkat çekicidir.⁶⁹⁸ Buna rağmen Vergodh,⁶⁹⁹ Monopoloz⁷⁰⁰ ve Ishirjat köylerinde İslamlaşmanın daha az olduğu,⁷⁰¹ Katllat köyünden Dhimo Gjoni,⁷⁰² Gardhiq köyünden ise Nik Dhima adlı kimselerin yeni Müslüman olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰³ Ayrıca İslâm dinini benimseyenlerin adının veya soyadının Müslüman ad, soyadı veya lakaplarla değiştirilmesinden de yeni Müslüman olanların olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰⁴

XVI. yy.'da Hıristiyanlık dininden İslâm dinine geçen Arnavutların en önemli şehirlerinden olan Shkoder, Elbasan, Berat, Priştine, Vushtria, Peja, Prizren vb. yerlerde İslamlaşma oranı %14'ten %100'e kadar yükselebiliyordu. İslamiyet şehirlerde hızlı bir şekilde yayılırken kırsal yerlerde ise daha yavaş adımlarla ilerliyordu. Fakat sonraki dönemlerde Hıristiyan nüfus hızlı bir şekilde azalırken Müslüman nüfus artış göstermiştir.⁷⁰⁵

⁶⁹⁶ Ferit Duka, "Momente te kalimit...", s. 121; Ferit Duka, "XV-XVIII. yüzyıllarda Arnavut...", s. 68-69.

⁶⁹⁷ Vexhi Buharaja, "Kazaja e Delvines 2 (Nga defteri Osman i sanxhakut te Delvines i vitit 1583)", *Studime Historike*, Sayı: 1-4, 1993, s. 166-167.

⁶⁹⁸ Vexhi Buharaja, "Kazaja e Delvines 2... S.H, 1-4, 1993, s. 175-176.

⁶⁹⁹ Vexhi Buharaja, "Kazaja e Delvines 2... S.H, 1-4, 1993, s. 174.

⁷⁰⁰ Vexhi Buharaja, "Kazaja e Delvines 2... S.H, 1-4, 1993, s. 177.

⁷⁰¹ Vexhi Buharaja, "Kazaja e Delvines 2... S.H, 1-4, 1993, s. 180.

⁷⁰² Vexhi Buharaja, "Kazaja e Delvines 2... S.H, 1-4, 1993, s. 166.

⁷⁰³ Vexhi Buharaja, "Kazaja e Delvines 2... S.H, 1-4, 1993, s. 187.

⁷⁰⁴ Himara'nın Fterre, Çorraj ve Vuno köylerinde Müslüman olmuş kimselerin "Fterre'de Gjin Hasani, Çorraj'da Minella Ahmedî ve Vuno'da Gjin Mehmedî" gibi hâlâ Hıristiyan isimlerini kullandığı ve soyisimlerinin ise Müslüman olarak değiştirildiği bir durumla karşılaşılmaktadır (Ferit Duka, "Aspekte social-ekonomike...", s. 71).

⁷⁰⁵ XVI. yy.'daki bazı Arnavut şehirlerin İslamlaşma oranları şu şekilde aktarılabilir:

"XVI. yy.'ın sonlarına doğru, Shkodra %100, Peja %90, Vushtria %80, İlbasan %79, Tetova (Kalkandelen) 71%, Kerçova 65%, Kruja 63%, Berat ve Priştine %60, Prizren %55, 9, Debre %51, Tepedelen %50, Permeti %41, Novoberda %37, Struga %24, Vlora %23, Korça ve Trepça %21, Bellasica %16, 1, Janjeva %14 ve Delvina %4.

XV. yy.'ın sonu ve XVI. yy.'daki İslamlaşma oranlarının yükselme hızına bakmak adına şu bilgiler verilebilir: 1485 yılında Shkodra %32, Peja %18, 1529-1536 yıllarda Shkodra %41 ve Peja %39'a kadar yükselir. 1582 yılında ise Shkodra %100'e çıkarken Peja %90'a kadar yükselmiştir. Aynı zamanda Ulqin ve Üsküp bu dönemde ağırlıklı olarak Müslümanların bulunduğu şehirler olduğu bilinir.

1519 yılında Berat %0.9 iken XVI. yy.'ın sonlarında bu oran %60'a yükselmiştir. 1487 yılında Priştine %13, Vushtria ise %25 tir. 1525 yılında ise Priştine %33'e ve Vushtria %54'e yükselmiştir.

1566-1574 yıllarında ise Priştine %60 ve Vushtria %80'e yükselmiştir.

1529-1536 yıllarında Prizren'de nüfusun %32'sine denk gelen 273 müslüman hane vardı. 1591 yılında ise şehrin toplam hanesi 572 idi ve bunların 320'i Müslüman hane idi.

Elbasan ve Kruja gibi bölgelerde halkın İslâm dinini benimsemiş olmasına rağmen hâlâ Shen Mria, Shen Mhilli, Shen Jerku, Shen Nikola ve Shin Gjon gibi eski Hıristiyan toponim yer isimlerinin kullanılmaya devam edilmiş olması dikkat çekici bir durumdur.⁷⁰⁶

1530'lu yıllarda Arnavut bölgelerinde kent nüfusunun İslamlaşma oranı %13 iken, 1580-90'lı yıllarda bu oran %41, 6 seviyesine yükselmiş bulunmaktaydı.⁷⁰⁷ Fakat buradaki Osmanlı hâkimiyeti ve İslamlaştırma politikalarına rağmen XVI. y.y. da Arnavut nüfusu arasında kitleler halinde bir İslamlaşma görünmemektedir. Şehirdeki nüfusun hızlı bir şekilde Müslüman olmasına rağmen kırsal kesimde bu durum daha düşük bir seviyede kalmıştır.⁷⁰⁸ Kırsal bölgelerdeki İslamlaşma oranı genel Arnavut nüfusunun İslamlaşma oranının ancak %15, 6'nı oluşturmuştur.⁷⁰⁹

1583 yılına ait Arnavutluk'un güneydoğusunda yer alan bir sancağa ait defter kaydında; Hıristiyan ve Müslüman nüfusunu gösteren aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, İslamlaşma oranının oldukça düşük olduğu geçmektedir.⁷¹⁰ Kayıta; vergiye tabi olan evlerdeki dulların hesaplanmaması ve Müslüman evlerin de normal Hıristiyan evlerle birlikte vergiye tabi tutulması dikkat çekmektedir.

Sancak	Köy/şehir	Hıristiyan		Müslüman			Vergiye tabi evler
		Ev	Dul	Ev (çift)	Evli	Dul	
Korça	Voskopojë	330	85	1	-	-	331
Korça	Boboshticë	225	36	-	-	-	225
Korça	Vithkuq	478	-	8	2	1	486
Korça	Gramoz	326	175	-	-	-	326
Ohri	Llengjë	196	24	-	-	-	196

Yukarıda görüldüğü gibi Arnavut şehirlerinden olan Berat, İlbasan, Kruja, Shkodra, Ulqin, Prizren, Peja, Priştine, Kurshumlia, Prokupa, Üsküp, Vushtrria, Kalkandelen, Perlepi, Komunova, Kerçova vb. şehirlerdeki İslâm dinine geçişler hızlı bir şekilde artmıştır” (Ferit Duka, “Momente te kalimit...”, s. 122).

Ayrıca geniş bilgi için Bkz; “Injac Zamputi, *Relacione mbi gjendjen*, I, (1610-1634), 1963, s. 337; *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 591; Ferit Duka, “Kriptokristianizmi (Krishterimi i fshehte) dhe kuvendi i Arbnit”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2003, s. 32-33”.

⁷⁰⁶ Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 123.

⁷⁰⁷ Selami Pulaha, *Popullsia shqiptare e Kosoves gjate shek. XV-XVI (studime dhe dokumente)*, (haz. Elena Kadare, Fatmira Aliaj), Akademia e Shkencave e Rps te Shqiperise Institute i Historise, 8 Nentori, Tiranë 1983, s. 659

⁷⁰⁸ Ferit Duka, “XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavutluk...”, s. 69.

⁷⁰⁹ Selami Pulaha, *Popullsia shqiptare...*, s. 659. Ayrıca geniş bilgi için Bkz: “Petrika Thengjilli, *Shqiptaret midis lindjes dhe perendimit (1506-1750)*, Botimet Toena, Tiranë, 2003, s. 47”.

⁷¹⁰ Konstandinos Jakumis, “Veprimtaria e piktoreve...”, s. 228.

Arnavutluk'taki prensler İslâm dinini benimsedikten sonra Osmanlı hâkimiyetine büyük destek vermiştir.⁷¹¹ İslâm dinini kabul eden prenslere Osmanlı tarafından özellikle ülkenin dağlık ve benzeri bölgelerini kontrol altına alma ve oralarda kendi hâkimiyetini sürdürme imkânı tanınmıştır. Bu duruma XVI. yy.'ın ilk yarısında Dukagjin'in soylu ailelerinden İslamiyet'i benimsemiş olan Kukej ailesi örnek olarak verilebilir. Osmanlı, Kukej ailesine en stratejik bölgeleri (Kukes, Dukagjin gibi) kendi hâkimiyeti ve kontrolü altına alma görevi vermiştir. Böylece Kukej ailesi de Dukagjin nahiyelerini yeniden kurmuş ve geliştirmiştir. Bu ailenin görevinin ilk dönemde olduğu gibi 100 yıl sonrasında da aynı şekilde devam etmesi⁷¹² dikkat çeken durumlardandır.

XVI. yy.'a kadar İslamlaşmanın her yerde görülmesi mümkün olmayıp bazı yerlerde İslâm dinini benimseyenlerin oranının düşük olma ihtimali oldukça yüksektir. Bundan dolayı İslamlaşma oranının bölgeden bölgeye değişiklik göstermiş olduğu düşünülmektedir. Çünkü Arnavutların İslâm dinini benimsemeleri uzun zaman almıştır. Ayrıca Arnavutların İslâm dinini benimsemesi konusunda, içoğlan, gulam, devşirme gibi Osmanlı uygulamalarının da önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Ayrıca Osmanlı'nın şehirlerde İslâmî kurumlar inşa etmesi sonucu İslamlaşma hareketi köylere göre daha hızlı bir şekilde ilerleme kaydetmiştir.⁷¹³ Fakat gerek şehirlerde gerekse köylerde XVI. yy.'ın başlarında İslâm dinini benimseyenlerin oranı daha az iken XVI. yy.'ın yarısında bu oran arttığı ve özellikle XVII. yy.'da daha da arttığı ifade edilmiştir.⁷¹⁴ Aslında XVI. yy.'ın sonu XVII. yy.'ın başında İslamlaşma yine büyük kitleler halinde değildi. Şehirlerdeki İslamlaşma köylere göre daha hızlı ilerliyor olsa da Arnavut şehirlerinde yalnız %38'lik bir oran bulunmaktaydı.⁷¹⁵ Buna rağmen Arnavut şehirlerindeki İslamlaşma oranlarının Osmanlı'nın hâkimiyeti altında bulunan diğer Balkan şehirlerinkinden daha yüksek olduğu bilinmektedir. Buna göre İslâm dini Arnavutluk'ta; Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan gibi Balkan Devletleri'nden daha hızlı ve kolay bir şekilde yayılmıştır.⁷¹⁶ İslamlaşma oranı süreç

⁷¹¹ Injac Zamputi, *Dokumente te shekullit XV per historine e Shqiperise*, IV (1479-1506) Bölüm I (1479-1499), Universiteti shtetere i Tiranës Instituti i historise dhe i gjuhesise, Tiranë 1967, s. 11; Injac Zamputi, "Disa flete te...", s. 4, 11.

⁷¹² I. Zamputi, s. Naçi, Z. Shkodra, *Burime te zgjedhura per...*(III-1506-1839), s. 134.

⁷¹³ Ferit Duka, *Shekujt Osmane ne hapesiren Shqiptare (Studime dhe dokumente)*, UET, Tiranë 2009, s. 44.

⁷¹⁴ Geniş bilgi için Bkz: "Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 307-309".

⁷¹⁵ Petrika Thengjilli, "Shqiptaret ne afrimin...", s. 17.

⁷¹⁶ Milan V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 24.

içerisinde artmıştır. Özellikle XVII. yy.'da bu oranların daha da yükseldiği ve bazı şehirlerde ciddi şekilde bir dönüşüm meydana geldiği zikredilmiştir.⁷¹⁷

Ortodoks ve Katolik her iki Hıristiyan mezhebinden olduğu gibi Berat vb. yerlerdeki Yahudi cemaatinden de İslâm dinini benimseyenlerin olduğu aktarılmıştır. Katolik ve Ortodoksların yaptığı çalışmalar İslâm dininin yayılmasını durduramamıştır. İslâm dininin yayılışının, yavaş ve devamlı ilerleyişinin önünün gayrimüslimler tarafından kesilememesinin en önemli nedenlerinden biri, İslâmî çalışmaların maddî ve siyasî açıdan zamanın en güçlü devleti olan Osmanlı tarafından desteklenmiş olmasıdır. Bundan dolayı Müslüman din adamları rahatlıkla İslâm dinini tebliğ edebiliyordu. İhtiyaç duyulması halinde de Osmanlı tarafından İstanbul vb. yerlerden yeni din adamları gönderiliyordu.⁷¹⁸ Buna göre İslâm inancını yaymayı amaç edinmiş olan Osmanlı'nın müslümanlara sunduğu imkânların zimmîlere verilen haklarla kıyaslanabilecek düzeyde olmaması ihtimali yüksektir.

Arnavutların Osmanlı döneminden önceki dönemlerde İslamiyet ile temasları ve özellikle Osmanlıların İslamlaştırma politikaları Arnavut Müslüman nüfusunun bu denli artmasında çok etkili olmuştur. O halde Arnavutluk'ta İslâm dini'nin hem Gegler'de hem de Tosklar'da yayılmış⁷¹⁹ olmasında dinî, sosyal, ekonomik, kültürel vb. faktörlerin çok etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca tasavvuf ehlinin hoşgörüsü ve Osmanlı'nın bu konuda sistemli çalışmaları da bu dinin yayılmasında etkin bir rol oynamıştır.⁷²⁰ Tasavvuf ehlinin, Arnavut bölgelerinde gösterdiği hoşgörü ile İslâm ve mevcut inançlar arasında bir bağ kurması İslâm dininin halk tarafından benimsenmesini kolaylaştırıyordu.⁷²¹ Aynı düşünceye sahip olan

⁷¹⁷ İslamlaşma özellikle XVII. ve XVIII. yy.'da hızlı bir şekilde ilerlemiştir. XVII.-XVIII. yy.'daki İslamlaşma tartışmaları ile ilgili hakkında geniş bilgi için Bkz: "Petrika Thengjilli, "Aspekte te Islamizimit...", s. 29-47; Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 247-248; Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 53; Tajar Zavalani, *Histori e shqipnis...*, s. 141; Thoma Kacori, "Nje regjister Osmanoturk i vitit 1442-1643", *Studime Historike*, Sayı: 3, 1966, s. 165-173; Injac Zamputi, "Aspekte te levizjes çlirimtare Shqiptare ne shekujt e pare te pushtimit Otoman veçanerisht ne vjetet 1593-1620", *Studime Historike*, Sayı: 3, 1967, s. 117; Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 33; Odette Marquet, *Pjeter Bogdani...*, s. 74, 83, 154; Ferit Duka, "Momente te kalimit...", s. 123-125; Ferit Duka, "XV-XVIII. yÿzyyllarda Arnavut...", s. 70; Ferit Duka, "Kriptokristianizmi...", *S.H.*, 3-4, 2003, s. 33, dip. 9, 11".

⁷¹⁸ Petrika Thengjilli, "Katolicizmi ne Shqiperi...", s. 229.

⁷¹⁹ Nicholas C. Pano, "Albania", *AA*, s. 478. Ayrıca Bkz: Bogdan, A. K, "Historia e Shqiptareve...", *Universi*, 1/2001, s. 57.

⁷²⁰ Frances Trix, "Islam in Balkans" *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, I-II. Macmillan Reference USA, New York 2004, s. 102.

⁷²¹ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 306.

Aleksander Popoviç'e göre Arnavutluk'un İslamlaşmasını sağlayan iki unsurdan biri, Sarı Saltuk ve Hacı Bektaş gibi yarı efsanevî kişilerin önderliğindeki tasavvuf ehlidir.⁷²²

2.1. Tasavvufî Tarikatların İslamı Yayımadaki Rolü

Osmanlı'nın Rumeli'yi ele geçirmek ve burayı İslamlaştırmak adına izlediği politiklardan biri de bu bölgede tasavvuf ehli kimseler aracılığıyla İslâm dinini tanıtmaktır. Böylece Balkanlar'ın Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında dervişlerin çok önemli bir görev üstlendiği anlaşılmaktadır. Osmanlı kurulduktan sonra Balkanlar'ı ele geçirmeden önce "Orhan Gazi, XIV. yy.'ın başında halkın İslâm dini ile tanışması, fethiye ön hazırlık olması ve fethin alt yapısının hazırlanması amacıyla 70 müridle birlikte Avrupa'ya ve Balkanlar'a⁷²³ tasavvuf ehli göndermiştir".⁷²⁴ Bu dervişlerden en önemlisinin "Sarı Saltuk" olarak şöhret bulan Ahmed Yesevî'nin müridlerinden Muhammed Buharî⁷²⁵ olduğu görülmektedir. Bu fırsattan istifade Sarı Saltuk'un Üsküp, Ohri, Kruja ve Yanya gibi Arnavutluk bölgelerine giderek Bektaşiliğin (sufizm) tohumlarını attığı aktarılmıştır.⁷²⁶

⁷²² Aleksandre Popoviç, *Balkanlar'da İslam*, s. 17.

⁷²³ "Osmanlılar ve Sufî misyonerler (davetçileri) XIV. yy.'da (Arnavutluk'ta) görüldüler. Onların gelişi ile en çok Bosna ve Arnavutluk'ta İslamlaşma meydana geldi. Bu bölgelerde İslamlaşma uzun bir zaman almıştır". Bektaşilerin gelişi ve İslâm'ın yayılışı ile ilgili Bkz: "Frances Trix, "Islam in Balkans", *EIMW*, I-II, s. 102; Necip P. Alpan, *Tarihin Işığında Arnavutluğun Bağımsızlığı*, s. 16".

⁷²⁴ Adem Efe, "Balkanların İslamlaşmasında Tekkelerin Rolü ve Kosova/Prizren Şeyh Osman Efendi Tekkesi", *Uluslararası Balkan sempozyumu Balkanlar'da Dostluk ve İşbirliği*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2013, s. 457; Metin İzeti, *Balkanlar'da...*, s. 49.

Tasavvuf ehlinin Rumeli'ye doğru akımlarını az da olsa daha erken bir tarihte başlatanlar vardır. Metin İzeti'ye göre; Tasavvuf akımları "XIII. ve XIV. yy.'larda yerleşmeye başlamış olmakla beraber XVIII. ve XIX yy.'larda ise sanat ve sosyal faaliyet açısından daha faal olmuştur" (Metin İzeti, *Balkanlar'da...*, s. 17).

⁷²⁵ Anadolu ve Balkanlar'ın Türkleşmesi ve Müslümanlaşmasında etkisi olan Sarı Saltuk (ö. 697/1297-98), kendisi ile ilgili menkıbeleri olan bir alperendir. Kaynaklarda "mücahid-gazi, gazi derviş, alperen, mübarek zat, ermiş" gibi sıfatlarla anılan Sarı Saltuk Sünni, Alevi ve Bektaşî çevrelerce farklı yönleriyle benimsenmiş önemli bir isimdir. Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşip Müslümanlaşmasında etkin bir rol oynamasına rağmen bu yönü mitolojik kimliğinin gölgesinde kalmıştır (Machiel Kiel, "Sarı Saltuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI Ankara 2009, s. 147; Metin İzeti, *Balkanlar'da...*, s. 49).

Arnavutluk'un Kruja kasabesindeki (Akçahisar) Sarı Saltuk tepesinde bir mağaranın içinde basamaklarla inilen tekkede 975 yılında (1567-1568) veya daha geç tarihte yapılmış olma ihtimali olan bir türbesi bulunmaktadır (Machiel Kiel, "Sarı Saltuk", *DİA*, XXXVI, s. 149).

Kruja'daki mağara ve efsane anlatımları ile ilgili Bkz: "Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, II, İsis Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 358-359".

Sarı Saltuk'un kişiliği, hayatı, türbesi vb. konularla ilgili daha geniş bilgiler için Bkz: "H. T. Norris, *Popular Sufism in Eastern Europe (Sufi brotherhoods and the Dialogue with Christianity and Heterodoxy)*, Routledge, Londra - New York 2006, s. 44-66; Kemal Yüce, *Saltukname'de tarihi, dini ve efsanevi unsurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987, s. 122-161).

⁷²⁶ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 251.

Metin İzeti bu konuda şöyle demektedir:

“Balkanlarda İslâmiyet’in ilk tohumlarının tarikatlar tarafından atılması, tasavvuf anlayışında derin insan sevgisi, yüksek hoşgörü ve karşılıksız hizmeti esas alınmasından kaynaklanır. Bu davranış siyasî ve ideolojik depremler yaşayan halkın dikkatini çekmiştir.”⁷²⁷

Yukarıda aktarılan bilgilerde dervişlerin, yoğun ve kararlı çalışmaları sonucu halkta olumlu etkiler bıraktığı vurgulanmaktadır. Osmanlı tarafından dervişlerin sağladığı manevî ortama son derece önem verilmiştir. Bundan dolayı Osmanlı, ordusuyla Rumeli’ye doğru ilerlerken çeşitli tarikatlara mensup şeyh ve dervişleri de yanında götürmüştür. Böylece onların cesaret verici ve olumlu davranışlarından⁷²⁸ fayda sağlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı’nın Balkanlara, özellikle Arnavut topraklarına gelmeden önce, Arnavutluk’u ele geçirmek için ön hazırlık yapma ve bu bölgeleri İslamlaştırma amacıyla Sarı Saltuk gibi şeyhlerin önderliğindeki tasavvuf ehlinin önemli görevler üstlendiği görülmektedir. Bektaşî rivayetlerinde Sarı Saltuk Arnavutluk’a, “Spiridoni” adlı Ortodoks bir papazın kıyafetiyle gelmiştir⁷²⁹ ve “kâfirlerin dillerini, dinlerini âlim bir rahip kadar bilir, onların şehirlerine, kiliselerine, hükümdar saraylarına kadar gider, rahip kıyafetiyle kiliselere giderek oralarda İslâm tebliğini yapar”⁷³⁰ şeklinde bilgiler bulunmaktadır.

Tarikatların ve dervişlerin Osmanlı’nın Balkanlar’ı ele geçirmesindeki etkin rolleri şu üç noktada toplanabilir:

1. Dervişlerin, gönüllü olarak seferlere katılması.
2. Ele geçirilen bölgelerin İslamlaşmasında etkin rol oynaması ve kendilerine vakfedilen topraklara yerleşerek bu bölgelerde zaviyeler kurması.
3. En önemli fonksiyonu ise, Osmanlı hâkimiyetinin bu bölgelerde meşrulaştırılmasıdır. Bu insanlar, maiyetlerindeki dervişlerin dışında çok büyük kitlelere

⁷²⁷ Geniş bilgi için Bkz: “Metin İzeti, *Balkanlar’da...*, s. 45-48”.

⁷²⁸ Halime Doğru, “Osmanlı Devleti’nin Rumeli’de Fetih ve İskân Siyaseti”, *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 306.

⁷²⁹ Avni Lala, *Arnavutluk’taki Bektâşî...* s. 71.

⁷³⁰ Metin İzeti, *Balkanlar’da...*, s. 49;

Geniş bilgi için Bkz: “Nexhat İbrahimi, *İslami ne trojet...*, s. 236-244”.

Sarı Saltuk’un birçok kiliseyi camiye çevirdiği söylenmektedir. Sarı Saltuk’un özellikle Arnavutluk’ta nüfuzu çok yaygındır. Geniş bilgi için Bkz: (F Frederick William Hasluck, *Bektaşilik Tetkikleri* 1338/1920, (çev. Ragıp Hulusi), Devlet Matbaası, İstanbul 1928, 25, 68-69, 114-115; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam...*, II, s. 358-359; Aleksandre Popoviç, *Balkanlar’da İslam*, s. 17; Mehmet İbrahim, “Eski Yugoslavya Sınırları Dâhilinde Tarikat Hareketlerinin Tarih içindeki Gelişimi ve önemi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 24, 1994).

hitap ediyordu. Hatta Osmanlı yüksek bürokrasisi, yüksek askerî erkânı içerisinde de bunların müritleri olan kişiler vardı.⁷³¹

Anlaşılabileceği üzere İslam'ın yayılışında tasavvuf ehli önemli bir yer tutmaktadır. Bundan dolayı “Anadolu ve Balkanlar’ın İslamlaşmasında en büyük rolün tasavvufî akımlar ve mutasavvıflara ait”⁷³² olduğunu söyleyenler olmuştur.

Sünnî İslâm’ın yanında Bektaşilik, Mevlevilik, Halvetilik, Rûfâilîlik, Halvetilik, Sa’dilik, Nakşibendilik, Kadirîlik gibi sünnî tarikatlar da Arnavut bölgelerinde yaygınlık kazanmıştır.⁷³³ Tasavvufî tarikatlardan Arnavutluk’ta en çok yayılan ve resmî bir şekilde günümüze kadar varlığını koruyan tarikat Bektaşiliktir. Rum abdallarının yahut henüz Bektaşî adını almamış bu ilk Bektaşîlerin bölgede çok etkili bir propagandası vardı. Çünkü bu tarikat her türlü muhalif inançları kolayca bünyesine alabilen bir inanç yapısına, daha doğrusu bir “inançlar halitası”na sahipti.⁷³⁴

Bektaşîliğin İslâmiyet ile Hıristiyanlık (Katolik-Ortodoks) arasında olması gereken karşılıklı hoşgörü, sevgi ve saygıdan bahsederek ılımlı bir yaklaşım sergilemesi dervişlerin bu yeni topraklarda kendilerini kabul ettirebilmelerini kolaylaştırmıştır.⁷³⁵ Bu nedenle bu tarikat Arnavut topraklarında küçümsenemeyecek derecede yayılmış ve kabul görmüştür.⁷³⁶ Bektaşîlere göre, tekke bazında ilk sistemli Bektaşî yerleşimi II. Murad devrinde (1412-1451) kurulmuş olup Kasım Baba, Yemin Baba, Piri Baba, Hüseyin Baba gibi Bektaşî önderleri de Sultan II. Mehmed’in (1451-1481) saltanatı sırasında Arnavutluk’a yerleşmişlerdir.⁷³⁷ Balım Sultan tarafından teşkilatlandırılan Bektaşîliğin en fazla yayıldığı yerler Rumeli ve Arnavutluk olmuştur.⁷³⁸ Sufiler bu bölgelerde, tebliğ görevine şehirlerde

⁷³¹ Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunda Dervişlerin Rolü,” *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Efsaneler ve Gerçekler: Tartışma/Panel Bildirileri (Ankara, 19 Mart 1999)*, İmge kitabevi, Ankara 2000, s. 70-71.

⁷³² Geniş bilgi için Bkz: “Mustafa Çağrıncı, “Da’vet”, *DİA*, IX, s. 17”.

⁷³³ Reşat Öngören, “Balkanlar’ın İslamlaşmasında sûfîlerin rolü”, *Balkanlarda İslâm Medeniyeti, Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, IRCICA, İstanbul 2002, s. 53.

⁷³⁴ Ahmet Yaşar Ocak, “Bektaşîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V Ankara 1992, s. 375.

⁷³⁵ A. Yaşar Ocak, “Bektaşîlik”, *DİA*, V, s. 375. Ayrıca Bkz: “Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, I, İsis Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 165-166”.

⁷³⁶ Geniş bilgi için Bkz: “İlira N. Çauşî, Shaban Dervishi, “Fete ne Shqiperi...”, s. 85”; “Ferit Duka, *Shekujt Osmane...*, s. 50-51; Joan Pelushi, “Kriptokrishterimi...”, s. 80-81; Stavro Skendi, “Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans”, *Slavic Review*, (ASEEES), Sayı: 26, Nr. 2 (Haziran), 1967, s. 244”.

⁷³⁷ Ferit Duka, *Shekujt Osmane...*, s. 51. Ayrıca Bkz: “Machiel Kiel, *Ottoman Architecture...*, s. 27; Avni Lala, *Arnavutluk’taki Bektâşî...* s. 71-72.

⁷³⁸ Bektaşîlerin coğrafi bölgelere göre dağılımı ve Arnavut bölgelerin Bektaşîlik yönünden önemi ile ilgili geniş bilgi için Bkz: “F. W. Hasluck, *Christianity and Islam...*, II, s. 405-406”.

başlamıştır.⁷³⁹ Bu yerlerde birçok Bektaşî tekkesi⁷⁴⁰ kurulmuştur.⁷⁴¹ Hatta Bektaşiler Arnavutluk'ta o denli yayılmıştır ki günümüzde de Arnavutluk, Bektaşilerin merkezi ve kalesi konumundadır.⁷⁴² Ayrıca günümüze kadar ulaşmış olan Bektaşiliğin, Arnavutluk'un Gjirokastra, Kruja ve Tirana bölgelerinde daha yaygın olduğu söylenebilir.⁷⁴³ Tasavvuf ehlinin Rumeli'deki yayılışı bir nevi Osmanlı'nın Rumeli'deki ilerleyişine paralel olarak ilerleme kaydetmiş olup Bektaşilik gibi dinî tarikatların eklektizminin bu bölgelerin İslamlaşmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.⁷⁴⁴

2.2. Osmanlı'da İskân Politikası ve Arnavutluk'taki Yansımaları

Osmanlıların, Rumeli'yi ele geçirdikten sonra bu bereketli topraklarda kalıcı olabilmek için uyguladığı politikalardan biri de iskân politikasıdır. İskân uygulaması milletlerin birbiri ile etkileşimine katkıda bulunmakla kalmayıp uygulanan diğer politikalara da büyük destek sağlamıştır. Bereketli Balkan yarımadasının topraklarına yerleştirilen Türkler, Rumeli'nin yeşilliğini, güzel iklimini çok sevdiği için burada kalıcı olabilmek amacıyla yerel halkla iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Buraya gelen Türkler ile bölgedeki halk arasında gerçekleşen iyi ilişkiler neticesinde toplumda birlik ve beraberlik gerçekleşmiştir. Aslında Türkler, daha önce de Orta Asya bozkırlarında konar-göçer bir

⁷³⁹ Geniş bilgi için Bkz: "Aleksander Meksi, "Ndertimet e kultit mysliman...", s. 208-209". Ayrıca Bkz: "Frances Trix, "Islam in Balkans", *EIMW*, I-II, s. 103".

⁷⁴⁰ Arnavutluk'taki Tekkeler hakkında Bkz: "Aleksander Meksi, "Ndertimet e kultit mysliman...", s. 212-213; Avni Lala, *Arnavutluk'taki Bektâşî...* s. 69; Reşat Öngören, "Balkanlar'ın İslamlaşmasında...", s. 53-55, 66-68; Ferit Duka, "Aspekte te urbanistikes...", s. 56; Adem Efe, "Balkanların İslamlaşmasında...", s. 458-459; Zija Shkodra, "Islami dhe institucioni Esnafor ne Shqiperine etnike", *Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine, 1995, s. 139".

Ayrıca tekkeler ve yapıları ile ilgili geniş bilgi için Bkz: "Mustafa Kara, "Tekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL Ankara 2011, s. 368-370; M. Baha Tanman, Sevgi Parlak, "Tekke-Mimari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL Ankara 2011, s. 370-379; İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin...*, s. 233-239".

⁷⁴¹ Arif Aytakin, "Demenhûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994, s. 150. Ayrıca Bkz: "Nexhat İbrahimi, *Islami dhe muslimanet ne...*, s. 24-25.

⁷⁴² Bektaşilerin tarihi, Arnavutluk'ta yayıldığı bölgeler, tekkeleri v. B. bilgiler hakkında geniş bilgi için Bkz: "F. W. Hasluck, *Christianity and Islam...*, II, s. 432-443". Ayrıca Bkz: "F. W. Hasluck, *Christianity and Islam...*, I, 2000, s. 162-166".

⁷⁴³ H. T. Norris, *Popular Sufism...*, s. 9. Ayrıca Bektaşî olan Arnavut-Osmanlı şair ve yazar olan Naim Frasheri şair hakkında geniş bilgi için Bkz: "H. T. Norris, *Popular Sufism...*, s. 31".

⁷⁴⁴ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 250; Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar...", s. 33.

Arnavutluk'taki Bektaşiler ile ilgili geniş bilgi için Bkz: Hasan Kalessi, *Kontributi i Shqiptareve ne diturite Islame*, Logos-A, Tiranë-Shkup-Prishtine 2013, s. 37-35; Ayrıca bu konu ve tartışmaları ile ilgili Bkz: "Don Shan Zefi, *Islamizimi i Shqiptareve...*, s. 98-103.

hayat tarzını benimsemiş olmalarından dolayı bu uygulamanın onlar için çok zor olmadığı muhtemeldir.

Osmanlı'nın iskân politikasına çok önem verdiği görülmektedir.⁷⁴⁵ “Fethettiği topraklarda sömürge politikası uygulamayan Osmanlı, fetihten kısa bir süre sonra Balkan Yarımadası'nın iskânına öncelik vermiştir”.⁷⁴⁶ Osmanlı'nın “Delvine kazasında Sinani i Ri (Yeni (gelmiş?) Sinan)'nin mülkü”⁷⁴⁷ şeklinde kayıtlarda geçen “yeni, Selanik'ten, Anadolu'dan” gibi ifadelerden yola çıkarak iskânın yeni dönemlerden itibaren gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. O halde Osmanlı, Rumeli'de ilk andan itibaren ele geçirdiği bölgelerde sistemli bir iskân politikası uygulamıştır.⁷⁴⁸

Osmanlı iskân politikası çerçevesinde, halk içerisinde gönül rızasıyla Osmanlı hâkimiyeti altındaki topraklara göç edenler olduğu gibi, bazı nedenlerden dolayı göç etmek zorunda kalanlar da olmuştur. Özellikle XIV yy.'da Rumeli'nin zengin topraklarına yerleşmek amacıyla halkın kendi isteğiyle Anadolu'dan büyük kabileler halinde göç ettiği aktarılmıştır.⁷⁴⁹ Bu göç hareketleri Türklerle Arnavutların ilk temaslarından itibaren bu bölgeye Türklerin yerleşmesiyle başlamıştır. Kaynaklarda 1390'larda Saruhan'dan, Kocaeli'nden ve Keşan'dan sürgün edilip bu bölgelere yerleşen Yörüklerin varlığı,⁷⁵⁰ kırktan fazla Saruhanlı'ya tımar verildiği ve XV. yy.'ın başlarında Çepni Türkmenlerinin de Arnavutluk'a nakledildiği yer almaktadır.⁷⁵¹ Fakat halkın başka bölgelere göç etme isteği her zaman kabul edilmezdi. Çünkü halk içerisinde yolların güvenliğini sağlayan ve tamirini yapan, devlete hizmette bulunan kişilerin meşgul oldukları işleri terk etmeleri kanuna aykırı olarak kabul edilmişti.⁷⁵² Dolayısıyla göç etmek isteyen herkese bu hak verilmemiş olup bu hususta göçün zararları ve faydaları düşünülerek hareket edilmiştir.

Osmanlı'nın, iskân politikası ile genel olarak şu amaçları hedeflediği anlaşılmaktadır: Bölge halkını Türkleştirmek ve İslamlaştırmak, bölgenin düzenli asker ihtiyacını

⁷⁴⁵ Osmanlı iskân siyaseti ve önemi ile ilgili geniş bilgi için Bkz: “İsa Kalaycı - Oktay Kızılkaya, “Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *MKÜSBE Dergisi*, C. IX, Sayı: 18, 2012, s. 363-366”. Ayrıca Bkz: “Erol Özbilgen, *Osmanlı...*, s. 357-365”.

⁷⁴⁶ Halime Doğru, “Osmanlı Devleti'nin...”, *T*, IX, s. 304.

⁷⁴⁷ Vexhi Buharaja, “Kazaja e Delvines 1 (Nga defteri Osman i sanxhakut te Delvines i vitit 1583)”, *Studime Historike*, Sayı: 1-4, 1992, s. 136.

⁷⁴⁸ Bilgehan Pamuk, “Osmanlı...”, s. 255. Ayrıca Bkz: “Gülfettin Çelik, “Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân politikası”, *DİVAN*, Sayı: 1, 1999, s. 71”.

⁷⁴⁹ Halil İnalçık, “Türkler ve Balkanlar...”, s. 32.

⁷⁵⁰ A. Cebeci, G. Kırpık, “Tahrir defterlerine...”, s. 295.

⁷⁵¹ Orhan Sakin, *Osmanlı'da...*, s. 66.

⁷⁵² G. Çelik, “Osmanlı Devleti'nin...”, *DİVAN*, 1999/1, s. 70.

karşılama, bölgede üretimde sürekliliği sağlamak ve vergi kontrolünü elinde tutmak.⁷⁵³ Bu doğrultuda iskânın başlıca amaçlarından biri Osmanlı'nın sınırlarını genişletme ve ele geçirdiği bölgelerdeki hâkimiyetini sağlamlaştırma isteğidir. Osmanlı'nın, şehirlerde bulunan ordusunun yanında stratejik açıdan en önemli yerlere Türk nüfusunu yerleştirerek bu şekilde ordu ile giremediği Arnavutluk'un Alplerine ve buna benzer zor bölgelerine (iskan politikası ile) girmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır.⁷⁵⁴ İskan politikasının bir başka amacı ise isyan ve ayaklanmaların önünün kesilmesidir. Devlet, ele geçirdiği topraklara Anadolu'dan Türkler'i getirip yerleştirmiş ve bölge halkını da kolayca denetim altında tutabilmek amacıyla başka yere nakletmiştir. Bunun yanında hâkimiyeti altında bulunan topraklarda, ayaklanma çıkarma ihtimali yüksek görünen kitlelere de dikkat edilerek onlar Türk nüfusunun yoğun olduğu yerlerde iskân edilmiştir.⁷⁵⁵

Osmanlı kamu düzenini bozan veya bozmaya çalışanlara da sürgün cezası vermiştir. Buna göre Osmanlı'da gerçekleştirilen sürgünlerin iki nedeni bulunmaktadır. Birinci neden, suç işleyen kişilerin cezalandırılıp olay mahallinden veya buldukları yerden uzaklaştırılması, ikincisi ise bütün toplumu etkileyen sosyo-ekonomik bir politikanın, yani iskân siyasetinin gereği olarak toplu sürgünlerin yapılmış olmasıdır.⁷⁵⁶ Rüşvet, iftira, fuhuş, hırsızlık, tehdit, emre itaatsizlik, kız kaçırma vb. suçlardan dolayı pek çok kişi sürgün edilmiştir. Ayrıca görevden alınan devlet adamları da sürgüne yollanmıştır. Böylece Osmanlı'da sürgün uygulamasının sistematik hale geldiği görülmektedir.⁷⁵⁷ Arnavutluk'un Yanya, Durrës, Elbasan ve İskenderiye (Shkoder) gibi değişik yerlerinde meydana gelen suçlar hakkında Osmanlı sultanı tarafından Arnavutluk'taki Osmanlı yetkililerine gönderilen fermanlarda "gaspçı, hırsız, fesatçı, asi vb. kimselerin istimâlet yolu ile bu durumunun düzeltilmesi" ve ayrıca "buna itaat etmezlerse bu işlere bulaşmamış reayayı rahatsız etmeyecek şekilde onların hakkından gelinmesi"ne⁷⁵⁸ dair verilen hüküm buna örnektir. Bu tür cezalar Rumeli'deki halk için geçerli olduğu gibi Anadolu'dakiler için de geçerli olmuştur. Dolayısıyla zorunlu iskân uygulaması ve Anadolu'daki birtakım sıkıntılar Türk

⁷⁵³ İ. Kalaycı, O. Kızılkaya, "Osmanlı Devleti'nin...", *MKÜSBED*, C. IX/18, 2012, s. 362.

⁷⁵⁴ M. Ahmeti - E. Lala, *Statutet dhe...*, s. 50.

⁷⁵⁵ Halime Doğru, "Osmanlı Devleti'nin...", *T*, IX, s. 305

⁷⁵⁶ Kemal Daşcıoğlu, "Sürgün-Osmanlı'da", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII Ankara 2010, s. 167.

⁷⁵⁷ Abdullah Acehan, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 1/5, 2008, s. 15-16; Kemal Daşcıoğlu, "Sürgün-Osmanlı'da", *DİA*, XXXVIII, s. 167-168.

⁷⁵⁸ Geniş bilgi için Bkz: "BOA,MD, VI, h. 222; h. 241; h. 743; BOA,MD, V, h. 1565; BOA,MD, LXX, h. 106".

nüfusunu başka bölgelere göç etmeye zorlamıştır. Böylece XIV. yy.'da Balkanlar'daki Türk iskânı büyük ölçüde kendini göstermiştir. Ayrıca daha sonra gerçekleşen Timur istilâsı da Anadolu'dan Rumeli'ye doğru büyük bir göç dalgasına yol açmıştır.⁷⁵⁹

Osmanlı Arnavutluk'taki nüfusu azalmış ve ekonomisi zayıflamış olan şehirlere canlılık getirmek veya yeni kurulan şehirleri canlandırmak adına Anadolu'dan Türkleri getirip buraya yerleştirerek maddî yardımlarda bulunuyordu. Fâtihten Sultan Mehmet tarafından, ele geçirilen Shkoder'ın 1479 yılında (yani Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten hemen sonra) yeniden tamiri ve inşası için 14.000 işçi, 3.000 öküz arabası gönderilmesi ve burada çok sayıda kireç ocağının açılması emir buyrulmuştur. Bunun yanında şehre canlılık getirmek adına 7.000 kişi de oraya (Shkoder'a) yerleştirilmiştir.⁷⁶⁰ 1485 tarihli Shkoder şehrine ait Osmanlı kayıt defterindeki "Selanikli Hamza'nın Shkoder'da Tımarı..."⁷⁶¹ ve benzeri şekildeki ifadeler bölgeye gelen kimselerin buraya Selanik'ten geldiğini veya getirildiğini ayrıca tımar verilmeye uygun bulunmuş olduğunu göstermektedir. Bu da iskân politikası uygulanırken ele geçirilen yerlere sadece Türklerin değil başka milletten kişilerin de yerleştirildiğini göstermektedir. Ayrıca XV. yy.'da kötü ekonomik şartlardan dolayı fakir Hıristiyan işçilerin iş bulmak amacıyla Edirne, İstanbul ve diğer Türk şehirlerine göç ettiği ve bu işçilerin göç ettiği yerlerde yerleşmeye ve İslâm inancını benimsemeye kolayca ikna olunduğu⁷⁶² aktarılmaktadır.

Osmanlı'nın, iskân politikası çerçevesinde Arnavutluk'taki bazı aileleri Anadolu'ya yerleştiği gibi başka yerlere de yerleştiği görülmektedir. Örneğin, Tunus'un Akdeniz sahilinde tarihi bir şehir olan Mehdiye'yi yeniden inşa eden Osmanlılar buraya Anadolu'dan, Endülüs'ten, Arnavutluk'tan aileler yerleştirilmiştir.⁷⁶³ Aynı zamanda Bulgaristan'ın Durmuşlar ve Hirsovo⁷⁶⁴ adlı yeni kurulan köylerine ve Batı Trakya'da (günümüzde Yunanistan'daki) Evros ilinin Dimetoka adlı ilçesine Arnavut ailelerinin yerleştirilmiş⁷⁶⁵

⁷⁵⁹ Halil İnalcık, "Rumeli", *DİA*, XXXV, s. 233.

⁷⁶⁰ Shkodra'nın yeniden inşası ve buraya yapılan yatırımlarla ilgili geniş bilgi için Bkz: "Injac Zamputi, "Disa te dhana per...", s. 49-56".

⁷⁶¹ Selami Pulaha, *Defteri i regjistrimit...*, s. 367, 380.

⁷⁶² Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 237.

⁷⁶³ Ahmet Kavas, "Mehdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII Ankara 2003, s. 388. "Sadrazam İbrahim Paşa, Bulgaristan'da yer alan nüfusu az olan Durmuşlar Köyü'nü (1516 yılında 4 hane) boşaltarak buraya Hıristiyan Arnavutları yerleştirmiş ve burasını Hezargrad'a bağlı vakıf arazisi ilan etmiştir. Sadrazam Rüstem Paşa da nüfusu olmayan Hirsovo Köyü'ne kendi mülkünde olan Trnova yakınlarındaki Yaytak Köyü'nden veya Arnavutluk'tan 60 aileyi yerleştirmiştir. Bu köye ayrıca 29 Müslüman aile yerleştirilmiştir". (Geniş bilgi için Bkz: "Machiel Kiel, "Deli Orman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994, s. 142").

⁷⁶⁵ Machiel Kiel, "Dimetoka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994, s. 307.

olduğu kaydedilmiştir. Bu şekilde Osmanlı idaresi, tüm Balkan yarımadasına siyasî ve ticarî bir bütünlük kazandırmış olup bu uygun şartlar altında Balkanlar XV-XVIII. yy.'larda ekonomik bakımdan çok gelişmiş, ziraî üretim artmış, birçok yeni kasaba ve köy kurulmuştur".⁷⁶⁶

İskan politikası sonucu zaman içerisinde kendini göstermeye başlayan gayrimüslimlerle müslümanlar arasındaki etkileşimlerin Osmanlı'nın Arnavut bölgelerinde kalıcı ve sağlam bir yönetim kurmasına katkısı oldukça fazladır. Yerel halk, Osmanlı'nın adaletininin, kendilerine sağladığı maddî ve manevî imkânların farkında olup ve ayrıca kendileriyle beraber yaşayan Müslüman Türk ailelerini yakından tanımaktaydı. Böylece "II. Mehmed'in Avrupa'daki fethedilen bölgelerden Anadolu'ya naklettiği ailelerin"⁷⁶⁷ buradaki Müslümanlarla birarada yaşaması sonucu zamanla İslam'ı benimsediği görülmüştür. Aslında Osmanlı bu bölgede kendinden önce var olan Yunan, Sırp veya Roma Hıristiyanlarıyla arasındaki farklılıkları zamanla ortaya koydukça halkın, bu yeni inancı ve kültürü benimseme konusunda çok zorlanmadığı görülmüştür. Balkanlar'da takip edilen hoşgörü politikası neticesinde hem Osmanlı'nın nüfuzu artıyor hem de İslâmiyet yayılıyordu.⁷⁶⁸ Ayrıca Balkanlar'da bulunan nüfusun bir kısmı Anadolu gibi başka bölgelere göç ettirildiği gibi Anadolu ve başka bölgelerdeki Müslüman halktan da Balkanlar'a gönderilenler olmuştur. Bölgeye yerleşen bu yeni nüfus kitlesel olmasa da bu bölgedeki Müslüman nüfusunda değişiklikler meydana getirecektir. Ayrıca Bosna-Hersek ve Arnavutluk'ta olduğu gibi bu durumun kitlesel olarak bir İslamlaşmayı⁷⁶⁹ meydana getirdiği de görülmektedir.

Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan bölgelerin Türkleştirilmesi-Müslümanlaştırılması amacıyla iskân politikası doğrultusunda sürgünlerin yapıldığı bilinmektedir. Devlet, gerek gördüğünde halktan bazı kimseleri istediği bölgelere toplu halde sürgün edebiliyordu.⁷⁷⁰ Sürgün edilenlerin yerine bölgenin dinî yapısına zıt bir şekilde müslüman veya gayrimüslimler yerleştiriliyordu. Böylece yapılan bu düzenleme ile gayrimüslimlerin yanına müslüman veya müslümanların yanına gayrimüslim aileler yerleştirilerek zamanla aralarında dinî ve kültürel etkileşimler sonucu İslamlaşmanın meydana gelmesi sağlanmaya

⁷⁶⁶ Kemal Karpat, "Balkanlar", *DİA*, V, s. 29.

⁷⁶⁷ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 237.

⁷⁶⁸ İsa Kalaycı, Oktay Kızılkaya, "Osmanlı Devleti'nin...", *MKÜSBED*, C. IX/18, 2012, s. 364, 375.

⁷⁶⁹ Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar...", s. 34; Yunus Koç, "Nüfus-Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIII Ankara 2007, s. 295.

⁷⁷⁰ Kemal Daşcıoğlu, "Sürgün-Osmanlı'da", *DİA*, XXXVIII, s. 168.

çalışılmıştır. XIV. yy.'ın ortalarından XVI. yy.'a kadar Anadolu'dan Arnavutluk'a, Bulgaristan'a ve Makedonya'ya göç etmiş olan Türklerin sayısı yaklaşık 500.000'dir.⁷⁷¹ Bu sayı Osmanlının ele geçirdiği bölgeleri İslamlaştırmaya verdiği önemi göstermektedir. Ayrıca 1431-1432 yılına gelindiğinde Arnavutluk'ta bulunan 335 tıardan 175'inin müslüman olmuş Arnavutlara ait olduğunun görülmesi⁷⁷² iskân ve benzeri politikaların sonuç vermeye başladığını göstermektedir. Böylece "Osmanlı fetihleri yerli unsurların iskân sahalarında önemli değişmelere yol açmıştı, ancak onların millî benliklerini korumalarını da temin etmişti".⁷⁷³

Osmanlı, ele geçirdiği bölgelerde her ne kadar iskân politikası ile İslamlaştırmayı hedeflemiş olsa da bu politikanın uygulanmasının başka amaçları da bulunmaktaydı. Bu amaçlardan biri de, Arnavutluk'taki kan davalarının önlenmesidir. Böylece iskân uygulamasının Arnavutlara sağladığı en önemli katkılardan biri kan davalarının azaltılmış olması, Arnavutların Anadolu'ya ve İslâm dünyasına gönderilerek onlara yeni imkânlar sağlanmış olunmasıdır. Bu imkânları akıllıca kullanmayı bilen Arnavutlar, bu bölgelerde üst makamlara yükselerek hizmetlerinden ötürü kendilerinden söz ettirmişlerdir.

2.3. Devşirme

Devşirme Sistemi, Balkanlar'da bulunan Hıristiyan genç ve yetenekli çocukların Osmanlı tarafından toplanarak sıkı bir eğitimden geçirilmek suretiyle bu çocuklardan üstün bir asker veya bürokrat grubu oluşturulması amacıyla kurulmuş bir sistemdir. I. Murad döneminde kurulan Yeniçeri Ocağı'nın veya Saray'da belli vazifelerde bulunacak asker ihtiyacını karşılamak amacıyla Arnavutluk, Bulgaristan, Bosna gibi yerlerdeki gayrimüslimlerden, anne babanın rızası dâhilinde ve belirli şartlarla, her 40 haneden birer tane olmak üzere 8-20 yaş arası bekâr, sıhhatli ve kuvvetli genç çocukların toplandığı geçmektedir.⁷⁷⁴ Rumeli'de uygulanan devşirme sisteminin, özellikle Arnavutluk, Mora vb.

⁷⁷¹ Orhan Sakin, *Osmanlı'da...*, s. 39.

⁷⁷² G. Çelik, "Osmanlı Devleti'nin...", *DİVAN*, 1999/1, s. 81.

Ayrıca Bkz: A. Cebeci, G. Kırpık, "Tahrir defterlerine...", s. 294-295".

⁷⁷³ Feridun Emecen, "Osmanlı Devleti'nin...", *T*, IX, s. 41.

⁷⁷⁴ Bkz: Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, IX, s. 254-255; Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, OSAV (Osmanlı Araştırmaları Vakfı), İstanbul 1995, s. 187; Yusuf Halaçoğlu "Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1497; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilatından Kapukulu Ocakları*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943, s. 14; Barbara Jelavich, *Historia e Ballkanit...*, s. 51;

yerlerde tatbik edildiği⁷⁷⁵ ve her 40 haneden sadece birer tane erkek çocuğunun alınması adetse de bu sayının daha ziyade ihtiyaca göre belirlendiği anlaşılmaktadır.⁷⁷⁶ Ayrıca bu sistemin Üsküp, Prizren, Ohri, Korça, Gjirokastra, Elbasan, Shkoder, Vlora,⁷⁷⁷ Yanya, Dukagjin ve İpek gibi Arnavut şehirlerinde de uygulandığı bilinmektedir.⁷⁷⁸

Devşirme sistemi XIV. yy.'da uygulanmaya başlanmış olup, düzenli olarak XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar (yaklaşık 150 yıl) devam etmiştir. Daha sonra bu sistem zamanla zayıflayarak XVII. yy.'da sona ermiştir.⁷⁷⁹ Devşirme sistemi Arnavutluk'ta yaygın bir şekilde gerçekleştirilmiş⁷⁸⁰ ise de her yıl uygulanmamıştır. Arnavutluk'ta ve genel olarak Balkanlar'da 3 veya 5 senede bir uygulandığı aktarılmaktadır.⁷⁸¹ Shkoder sancağına bakıldığında XV. yy.'ın ikinci yarısında bu sistemin burada gittikçe zayıfladığı hatta hiç uygulanmadığı görülmektedir.⁷⁸²

Devşirmek amacıyla ilk başta köylerdeki çocukların tercih edildiği,⁷⁸³ devşirme memurları bölgelere vardığında köy muhtarı, bölgenin papazı ve devşirilecek çocukların babalarının hazır bulunduğu bilgisi aktarılmaktadır.⁷⁸⁴ Herhangi bir suiistimal olmaması için vaftiz defterlerini inceleyen devşirme memuru, çocukları bizzat görerek kanuna uygun bir şekilde kadı, sipahi ve köy kethüdaları huzurunda teslim alırdı.⁷⁸⁵ Devşirme olarak alınan çocuğun; bulunduğu köy ve kazanın, babasının, annesinin ve bağlı olduğu sipahinin adı, ait olduğu vakıf veya çiftlik sahibinin adı, doğum tarihi, göz rengine varıncaya kadar bütün

Gülay Yılmaz, "The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4", *BELLETEREN*, C: LXXIX, Sayı: 286, 2015, s. 916".

⁷⁷⁵ Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı...*, s. 241; Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 204; Ahmet Elibol, "Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 5, Kış 2009, s. 22.

⁷⁷⁶ Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, IX, s. 255.

⁷⁷⁷ 5 Mart 1521 tarihli günlük notlarından, Shkodra ve Vlora sancakbeylerinin (devşirmek için) çocuk toplayarak onları İstanbul'a götürdüğü anlaşılmaktadır (Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 74).

⁷⁷⁸ Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, IX, s. 255.

Ayrıca Bkz: "Gülay Yılmaz, "The Devshirme...", *BELLETEREN*, C: LXXIX, Sayı: 286, 2015, s. 904, 905, 10".

⁷⁷⁹ Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, IX, s. 257; İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden...*, s. 33.

⁷⁸⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden...*, s. 28, 177.

⁷⁸¹ *Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 239.

⁷⁸² Geniş bilgi için Bkz: "Selami Pulaha, "Shpronesimi i klases feudale...", s. 146.

⁷⁸³ Özellikle köy çocukları tercih edilirdi çünkü kendi dini ve dili bakımından değişmeye en açık köy çocuğudur. Tam anlamıyla okul çağına ulaşmış bir çocuk devşirilebilir (İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden...*, s. 29).

⁷⁸⁴ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 250; Yusuf Halaçoğlu, "Klasik Dönemde...", *T*, IX, s. 1497.

⁷⁸⁵ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 205; Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, IX, s. 255.

eşkâli ve kendisini devlet merkezine götürecektir memurun adı iki ayrı deftere yazılırdı.⁷⁸⁶ Bu uygulama Arnavut bölgelerine ait şu kayıt örneğinden de anlaşılabilir:

“Shkoder livâsı, İpek, Görek Babiniç mahallesi Vajino veled-i Radosav Buğday tenli, kara gözlü, açık kaşlı, yaş on beş.

Shkoder nahiyesi Müselleman köyü Görek veled-i Gön - Kara yağız, kara gözlü, çatık kaşlı, yaş on beş.

Elbasan sancağı Taniş köyü Petri veled-i Gön (Gjon?), Sarışın, elâ gözlü, açık kaşlı, yaş on üç”⁷⁸⁷.

Devşirme amacıyla seçilen çocuklarda Hıristiyan ailelerin çocuğu olma,⁷⁸⁸ ailedeki iki erkek çocuktan sadece birinin alınması ve birden fazla erkek çocuğu olan ailenin en sağlıklı çocuğunun alınması⁷⁸⁹ gibi şartlar aranıyordu. Tek oğlu olan ailelerin de çocuklarının alındığını söyleyenler⁷⁹⁰ olmuşsa da bu doğru değildir. Çünkü tek oğlu olan ailelerin çocukları alınmazdı.⁷⁹¹ Dolayısıyla devşirme memurları en sağlıklı ve en güçlü çocukları bulmak amacıyla tek tek şehirleri ve köyleri dolaşarak⁷⁹² çocukların devşirilmesi konusunda köy cemaatinin de rızasının alınmasının şart olduğu görülmektedir.⁷⁹³ Ayrıca devşirilmek amacıyla özellikle papaz oğullarının tercih edildiği şu örnekten de anlaşılabilir:

“Korça Panariti’den İlo adlı bir papazın oğlu’nun Sultan tarafından alındığı, İstanbul’a getirilerek devşirme sistemi içerisinde yetiştirildiği, büyüdüktan sonra da orduda göstermiş olduğu cesaretinden dolayı Osmanlı’da yükseldiği, İlyas Bey ismini aldığı ve Sultan tarafından Yanya valisi olarak atandığı”⁷⁹⁴ bilgisi kayıtlarda geçmektedir.

Devşirmek amacıyla alınan çocuklarla ilgili Arnavut araştırmacı-yazarların “reayanın çocuklarının toplanması, hükmedilen halkı zorlayan en ağır sorumluluklardandı”⁷⁹⁵ şeklinde

⁷⁸⁶ Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *DİA*, IX, s. 255; Yusuf Halaçoğlu, “Klâsik Dönemde...”, *T*, IX, s. 1497.

⁷⁸⁷ Kemal Beydilli, “Yeniçeri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII Ankara 2013, s. 452.

⁷⁸⁸ İlber Ortaylı, *Osmanlı’yı Yeniden...*, s. 27; *Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 239.

⁷⁸⁹ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 250. Ayrıca Bkz: “Thomas W. Arnold, *İslâm’ın Tebliğ...*, s. 204, 206; Yusuf Halaçoğlu, “Klâsik Dönemde...”, *T*, IX, s. 1498; Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *DİA*, IX, s. 254-255; Serdar Özdemir, *Osmanlı Devleti’nde Devşirme Sistemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2008, s. 79-80.”

⁷⁹⁰ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 183.

⁷⁹¹ Yusuf Halaçoğlu, “Klâsik Dönemde...”, *T*, IX, s. 1497; İlber Ortaylı, *Osmanlı’yı Yeniden...*, s. 28.

⁷⁹² Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 250.

⁷⁹³ İlber Ortaylı, *Osmanlı’yı Yeniden...*, s. 28-29.

⁷⁹⁴ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 228.

⁷⁹⁵ Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 185.

Tıvarlı Mark Samuelli adlı kişinin 1583 yılında Papa’ya gönderdiği ayaklanma ve isyan çıkarabilme adına yazdığı mektupta Shkodra bölgesinde çocukların ebeveynlerinden almalarına dair şu sözleri dikkat çekmektedir:

“Zavallı bebeklerin annelerini emerken Türkler tarafından zorla alındıklarını kendi gözlerimle gördüm. Alındıktan sonra İstanbul’a gönderilerek nefret ettikleri Muhammedana (Müslümanlara) hizmet ettiriliyor...”

bir yaklaşımı bulunmaktadır. Fakat bu yaklaşım gerçeklikle pek uyuşmamaktadır. Çünkü zamanın en güçlü devleti olan Osmanlı ordusuna katılabilmek Müslüman ve gayrimüslim halk tarafından arzulanan bir durumdu. Bu görevde bulunmak herkes için büyük bir onurdu. Devşirme sistemi ile Yeniçeri veya Saray askerî olarak görev yapanlar, belli bir müddet sonra önemli mülkî ve askerî makamlara geldiğinden dolayı gayrimüslim gençler Osmanlı ordusunda asker olarak görev yapmayı arzulamış olup, ayrıca çocukları alınan aileler de belli vergilerden muaf tutuluyordu”.⁷⁹⁶ Shkoder’ın dağlık bölgelerinde yer alan bazı köyler o kadar fakirdi ki çocukların büyümesi ve ileride iş bulabilmesi çok zordu. Bu sebeple ailelerin devşirme yoluyla çocuklarının hayatının kurtulacağına, yaşam kalitesinin yükseleceğine inanarak gönüllü bir şekilde çocuklarını vermek amacıyla adeta devşirme memurlarının bu bölgelere gelmesini beklediği⁷⁹⁷ aktarılmıştır. Bu doğrultuda Hıristiyan çocukların devşirilmesi amacıyla alınması için devşirme memurlarına rüşvet verildiği⁷⁹⁸ kaynaklarda geçmektedir. Çünkü çocuklarının bu yolla rahat bir hayat sürmelerini sağlayacak parlak bir mesleğe sahip olmaları anne ve babaların en büyük arzusu olması muhtemeldir. Ayrıca “devşirme sistemini zimmîlerden istenen mecburî askerlik hizmetine karşılık olarak da yorumlamak mümkündür. Devşirme olarak fiilen hizmet edenlerden cizye alınmaması durumu da bu yorumu daha çok güçlendirmektedir.”⁷⁹⁹

Çeşitli bölgelerden devşirme amacıyla toplanıp İstanbul’a getirilen çocuklar sağ elinin şahadet parmağı kaldırılarak kelime-i şahadet getirtirilir ve böylece Müslüman olurdu.⁸⁰⁰ Daha sonra sünnet edilen bu çocuklara Müslüman-Türk adları verilirdi.⁸⁰¹ Bundan sonra ise bir kısmı saraya, bir kısmı Bostancı ocağına sevk edilir, kalanlar da Anadolu ve Rumeli

(Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII, I.* (1507-1592), s. 362).

Mark Gjini adlı bir Arnavut kaptanın 1596 yılında Papa VIII. Clementi’ye gönderdiği ve içerisinde yardım talebinde bulunduğu mektupta şunları zikretmektedir:

“Sultan (Osmanlılar) bu sene âdet olduğu üzere Türkleştirmek ve yeniçeri yapmak için 10.000 veya 12.000 tane çocuk toplayacaktır. Aziz Clement siz merhamet edin ve bu Hıristiyan çocukları kaybetmeden önce bana en az 1000 piyade asker ve 500 silah yardımında bulunun ki onlara karşı savaşıyım”.

(Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII, II.* (1593-1602), s. 89).

Papa’ya kendini acındırmadan ve durumu abartmadan istediği yardımı alamayacağını bilen Mark Gjini’nin bu mektupta durumu bu şekilde aktarma ihtimali yüksektir. Çünkü bu iddiaların dayanağına rastlanılmamıştır.

⁷⁹⁶ Barbara Jelavich, *Historia e Ballkanit...*, s. 51; Geniş bilgi için Bkz: “Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda...*, s. 187-189”.

⁷⁹⁷ Geniş bilgi için Bkz: “İlber Ortaylı, *Osmanlı’yı Yeniden...*, s. 29-30”.

⁷⁹⁸ Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda...*, s. 189; Thomas W. Arnold, *İslâm’ın Tebliğ...*, s. 207. s. 207.

⁷⁹⁹ Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *DİA*, IX, s. 256.

⁸⁰⁰ Ferit Duka, “Perhapja e Islamizmit ne...”, s. 38; Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 311.

⁸⁰¹ Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *DİA*, IX, s. 255; Ahmet Elibol, “Yeniçeriler...”, s. 22.

Ayrıca devşirilen çocukların Müslümanlaşmaları ile ilgili geniş bilgi için Bkz: “Serdar Özdemir, *Osmanlı...*, s. 201-205”.

ağaları vasıtasıyla geçici bir zaman için Türk köylülere verilirdi.⁸⁰² Rumeli'den devşirilenler Anadolu'ya, Anadolu'dan devşirilenler ise Rumeli'ye verilirdi.⁸⁰³ Osmanlı'nın iyi bir askerî ve dinî eğitim ile donatıp, ayrıca iyi bir yönetici olarak yetiştirmek amacıyla eğittiği Hıristiyan çocuklarının gönül rızasıyla⁸⁰⁴ İslâm dinini benimsemiş olduğu görülmektedir.

Dikkat çeken hususlardan biri de, devşirilen çocuklar içerisinde çok zeki ve güzel olanların Enderun mekteplerine alınması⁸⁰⁵ ve birkaç istisna dışında hemen hemen bütün veziriazamların devşirmelerden tayin edilmiş olmasıdır. Bu devşirmeler arasında Mahmud, Gedik Ahmed, Makbul İbrahim, Ferhad, Lala Mehmed, Kara Murad, Kemankeş Mustafa Paşa ve Köprülü ailesinden olan Mehmet, Ahmed, Mustafa ve Hüseyin Paşa gibi değerli sadrazamlar öne çıkmıştır.⁸⁰⁶

Arnavutların Osmanlı'ya diğer milletlere nazaran daha büyük katkılarda bulunduğu görülmüştür.⁸⁰⁷ Çünkü Arnavutlar Osmanlı'ya besa bes⁸⁰⁸ anlayışı ile hizmet etmiştir.⁸⁰⁹ Osmanlı'ya sadakat ruhu ile yetiştirilen Arnavut devşirmelerden olan Lütfi Paşa,⁸¹⁰ (değişik görevlerindeki başarılarının yanında) yazar olarak da tanınmaktadır. Köprülü Mehmet Paşa ve onun sülalesinden gelen çocukları da devrin tanınmış müderrislerinden olmuşlardır. Mahmut Paşa gibi nice şahsiyetler koca bir imparatorluğun kaderini elinde tutan başvezir

⁸⁰² Kethüdalar zaman zaman Türk köylünün yanında bulunan çocukları teftiş ederdi. "Türk'e verme" denilen bu uygulama ile devşirme oğlanları bir yandan ziraatte uğraşarak üretime katkıda bulunurlar, diğer yandan da Türkçe'yi, Türk-İslam adet ve geleneklerini öğrenirlerdi (Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, IX, s. 255; Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı...*, s. 241).

Devşirmeler Türk ailelerinin yanında 2-3 veya 5-6 yıl kalırdı. Kalma süreleri Acemi Oğlanlar Ocağı Ağaları tarafından belirlenirdi (Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII*, I. (1507-1592), s. 184).

⁸⁰³ Barbara Jelavich, *Historia e Ballkanit...*, s. 51; Yusuf Halaçoğlu, "Klâsik Dönemde...", *T*, IX, s. 1498; Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, IX, s. 255.

⁸⁰⁴ Frances Trix, "Islam in Balkans", *EIMW*, I-II, s. 102; Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 250.

⁸⁰⁵ Serdar Özdemir, *Osmanlı...*, s. 80; Ünal Taşkın, "Klasik dönem Osmanlı eğitim kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 1/3, 2008, s. 361-363; İlber Ortaylı, *Osmanlı'yi Yeniden...*, s. 31-32.

⁸⁰⁶ Köprülü ailesi hakkında geniş bilgi için Bkz: "Hasan Kalessi, *Kontributi i Shqiptareve...*, s. 53-54". Ayrıca Bkz: "Frances Trix, "Islam in Balkans", *EIMW*, I-II, s. 102; Serdar Özdemir, *Osmanlı...*, s. 81".

⁸⁰⁷ Ferit Duka, *Shekujt Osmane...*, s. 54-55. Ayrıca Bkz: "Ahmet Elibol, "Yeniçeriler...", s. 28".

⁸⁰⁸ Besa Bes: Arnavutça bir söz olup Arnavutlar arasında yemin olarak kullanılır. Türkçe'ye en yakın anlamı "sözüm söz"dür. Bir Arnavut, birine söz verdi ise başı/hayatı gidecek olsa dahi onu yerine getirir. "Besa veya Besa Bese şeklindeki yemin, verilen sözün tutulmasına dair bir yemindir. Dosta, arkadaşına ve hatta hasma bile besa sözü verilirdi. Çünkü bu yemin çok kutsaldı ve dokunulmazdı" (Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 201).

⁸⁰⁹ Naim Frasheri, *Vepra te zgjedhura*, 2, (haz. Fatmir Agalliu), Akademia e shkencave te RPSSH, Tiranë 1985, s. 265-266.

⁸¹⁰ Bkz: Mehmet İpşirli, "Lutfi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII Ankara 2003, s. 138-139; İlber Ortaylı, *Osmanlı'yi Yeniden Keşfetmek*, Timaş, İstanbul 2006, s. 119.

olarak⁸¹¹ tarihteki yerini almıştır. Bir başka örnek ise Ferhad Paşa'dır.⁸¹² Bazı kaynaklarda da Yunus Paşa'nın Arnavut asıllı olduğu ve devşirilerek saraya alındığı belirtilmektedir.⁸¹³

Devşirme sisteminin devletin asker ihtiyacını karşılamaya yönelik bir uygulama olarak başlamış olmasının yanında Osmanlı'nın temel prensiplerinden biri olan İslâmiyet'in yayılması konusunda da büyük katkısı olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı fethettiği bölgelerdeki çocukları alıp kendi okullarında eğiterek İslâm ruhu ile donatmış ve daha sonra onlara özellikle kendi memleketlerinde yöneticilik ve benzeri vazifeler vermiştir.⁸¹⁴ Bu doğrultuda sultanın sarayında bulunma şerefine nail olan ve ayrıca devlet yönetiminde idareci konumuna yükselen bu devşirme çocuklarının millî kimliklerini unutmayarak⁸¹⁵ kendi memleketlerinde idarî ve askerî alanlarda hizmet etme imkânının tanınmasıyla başarılı görevler üstlendiği görülmektedir. 1400'lü yıllarda Kruja valisinin bir Arnavut devşirmesi⁸¹⁶ olması bu gerçeği ortaya koymaktadır. Böylece ekonomi (timar, zeamet, has topraklarına sahip olma vb.), siyasî vb. alanlarda Arnavutların yer almaya başlaması, Hıristiyanların İslâm dinini benimsemesine büyük bir katkı sağlayarak bu konuda önemli bir rol oynadığı⁸¹⁷ bilinmektedir. Ayrıca bu şekilde Arnavutlar işgal edilen ve hükmedilen bir halk konumundan çıkararak yönetimde söz sahibi olma, birlikte yönetme ve beraberce aynı şartlarda yaşama konumuna yükselmiştir. Osmanlı'nın zirvede olduğu 1453-1623 yılları arasında göreve gelen 47 veziriazamdan sadece beş tanesinin Türk, geri kalan 42 tanesinin ise, devşirilerek yetiştirilmiş kişilerden⁸¹⁸ oluşması buna örnektir. O halde Rumeli'deki Türk yöneticilerinin sayısının az olması, birlikte bir yönetim anlayışını güçlendirdiği gibi birbirinden karşılıklı olarak istifade edilişi de göstermektedir.

Balkanların İslamlaşması ve bu bölgelerde Osmanlı hâkimiyetinin güçlendirilmesi konusunda devşirmelerin büyük bir etkisi olmuştur. Fakat devşirme sisteminde tam bir başarı sağlandığı söylenemez. Çünkü devşirilen çocukların bir çoğunun Osmanlı'ya büyük

⁸¹¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden...*, s. 31.

⁸¹² Ferhad Paşa, devşirildikten sonra Enderun'da yetiştirilerek kapıcıbaşılık göreviyle saraydan çıkmıştır. (25 Şubat 1582) yılında Yeniçeri ağası olmuştur. Rumeli Beylerbeyi İbrahim Paşa'nın kubbe veziri olması üzerine Rumeli Beylerbeyliği'ne getirilmiş, ardından Sadrazam Siyavuş Paşa'nın teklifiyle 4. vezir olarak İran seferine serdar tayin edilmiştir (3 Zilhicce 990/29 Aralık 1582). Ayrıca 10 Şevval 999'da (1 Ağustos 1591) Sinan Paşa'nın yerine veziriazam olmuştur. (Mehmet İpşirli, "Ferhad Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XII Ankara 1995, s. 383).

⁸¹³ Feridun Emecen, "Yunus Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII Ankara 2013, s. 608.

⁸¹⁴ Hajredin Isufi, "Aspekte te Islamizimit ne Çameri", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2004, s. 22.

⁸¹⁵ Tunca Özgişi, "Osmanlı devleti...", s. 348.

⁸¹⁶ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 245.

⁸¹⁷ Ferit Duka, "Perhapja e Islamizimit ne...", s. 38; Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 306.

⁸¹⁸ Tunca Özgişi, "Osmanlı devleti...", s. 348.

bir sadakat göstermesinin yanında İskender Bey gibi Osmanlı'ya karşı çıkararak Arnavutluk'ta ve benzeri yerlerde sıkıntılar çıkaranlar görülmüştür. Ancak kendi memleketlerine geri dönerek buralarda değişik görevlerde bulunan Arnavut devşirmeler bu bölgelerde İslâm dininin yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Çünkü bu kişiler İstanbul, Edirne, Enderun gibi merkezi yerlerde şahit oldukları bütün alanlardaki gelişmeleri, Osmanlı tarafından vazifelendirilmelerinden sonra kütüphane, mektep, cami, çeşme vb. diğer büyük yatırımlarla kendi bölgelerine aktarmaya çalışmıştır. O halde, siyasî ve dinî açıdan son derece iyi yetişmiş kadroların bu dinin yayılmasına katkısının büyük olduğu söylenebilir.

Osmanlı tarafından görevlendirilmiş ve "...**en yakın akrabamı uyar**"⁸¹⁹ şeklindeki bir İslâm tebliği ruhu ile donatılmış olan bu devşirmeler, memleketlerine döndüğü zaman başta aile ve akrabaları olmak üzere İslâm tebliğinde bulunmuşlardır. Böylece İslâm'ı tebliğ etmeye ailelerinden ve en yakın akrabalarından başlayan bu kişilerin yakınları üzerinde etkilerinin daha fazla olmasının bir neticesi olarak İslâm'ı benimseyenlerin sayısının arttığı görülmektedir. Ayrıca bu sistemle Osmanlı hem kendine sadık şahsiyetler hem de çok iyi müslüman bilginler kazanmıştır. Osmanlı saraylarında ve en iyi ilim merkezlerinde yetişmiş olan bu önemli şahsiyetlerin hem Doğu'yu hem de Batı'yı tanınması dolayısıyla Arnavut halkı ile Osmanlı arasında dinî, kültürel, sosyal vb. değerler noktasında bir nevi köprü görevini üstlendiği söylenebilir.

2.4. Eğitim Çalışmaları

Osmanlı'da yeni ele geçirilen yerleşim yerlerinde medrese inşa edilmesi köklü bir adetti. Osmanlı hâkimiyeti altındaki bölgelerde kurulan medreseler eğitim faaliyetinin yanında İslâm dini ve kültürünün yayılmasına, devletin ve halkın kendi arasında uzlaşmasına ve Osmanlı yönetiminin buradaki toplumlara benimsetilmesine de yardımcı oluyordu.⁸²⁰ Osmanlı'nın eğitime çok büyük bir önem verdiği⁸²¹ kaynaklarda yer almaktadır. Arnavut bölgelerinde İslâmî eğitime büyük önem verildiğine dair en büyük delil, Osmanlı dönemi boyunca Arnavutluk'ta 111 mektep, 28 medrese ve 482 cami ve mescit inşasının

⁸¹⁹ Şu'ara süresi, 26/214.

⁸²⁰ Mehmet İpşirli, "Medrese-Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII Ankara 2003, s. 328.

⁸²¹ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 294.

gerçekleşmiş olmasıdır.⁸²² Bu çalışmanın sınırları içerisinde yer alan Osmanlı sultanlarının döneminde yaptırılan Cami ve mescitler aşağıda tablo halinde verilmiştir.⁸²³

Fâtih II. Mehmet Hân Dönemi (1459-1481)	
Yer	Açıklama
Elbasan	Cami (Yeni Bina)
Korça / Korçe	Cami
Kruja / Akçahisar	Cami
Permet / Premedi	Cami (belki I. Mehmed, 1413-1421)
Shkoder / Shkoder	Cami (camiye dönüştürülmüş kilise binası)
Shkoder	Mescid – Kalede
Sultan II. Bayezid Hân (1481-1512)	
Berat	Cami (şehrin varoş yerinde)
Delvine	Cami
Shkoder	Cami (şehrin varoş yerinde yeni bina)
Tepedelene	Cami (yeni inşaat)
Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566)	
Ndroq / Andronik	Cami (Kalede yeni bina)
Gjirokastra	Cami (şehirde)
Ishem / İşem	Cami (kalede yeni bina)
Lezha	Cami (kalede yeni bina)
Kanine	Cami (kalede yeni bina)
Peqin (Peklin)	Cami
Preze	Cami (kalede yeni bina)
Vlora	Cami (kalede yeni bina)
Sultan II Selim (1566-1674)	
Ishem / İşem	Cami (kalede yeni bina)

O dönemde Cami ve mescitlerin dinî ritüellerin, ibadetlerin yerine getirilmesi amacıyla kullanılmalarının yanında her birinin aynı zamanda birer okul görevini üstlenmiş olduğu⁸²⁴

⁸²² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, IV, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1982, s. 420.

⁸²³ Machiel Kiel, *Ottoman Architecture...*, s. 295-296.

⁸²⁴ İslâm dünyasında eğitim-öğretim, ilk dönemlerden itibaren ekseriyetle camilerde gerçekleştirilmiştir. Birer ilim ve eğitim yuvası olan *küttâb* ve *medreseler* bulunmadığı dönemlerde camiler, eğitim-

bilinmektedir. Ayrıca cami ve mescitlerin hocaları ve müezzinleri eğitim ve öğretimin en aktif öğelerinden sayılmıştır.⁸²⁵ Dolayısıyla eğitim sadece medrese ve mekteplerle sınırlı tutulmamıştır. Bu doğrultuda din eğitimi ilk olarak camilerde başlamış olup XV. yy.'ın sonu XVI. yy.'ın başında “Üsküp medresesi” gibi Arnavutluk'ta, Kosova'da ve başka Arnavut bölgelerinde İslamî mektepler, medreseler vb. okulların açılmasıyla eğitimin seviyesi yükseltilerek⁸²⁶ devam ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı'daki medreseler genellikle tek katlı, bir avlu etrafında bir adet dersane ile birçok talebe odasından oluşan yapılarıdır. Dersane, müderris odası ve danışmend odalarının hemen hemen her medresede bulunduğu kaydedilmiştir.⁸²⁷ Mektepler ise genellikle cami ve tekkelerin yanında ayrıca Korça'daki Mirahor (İmrahor) İlyas Bey Cami ve Külliyesi örneğinde olduğu gibi külliyelerde de bulunuyordu. Arnavut bölgelerinde dinî okullar (medrese, mektep vb.) ve camiler ilk defa Osmanlı tarafından inşa edilmiştir.⁸²⁸

Bu eğitim müesseselerinin gelirlerinin, Müslüman cemaatinin ve Osmanlı'nın yardımlarının yanında bölge esnafları ve Zguraj (Uzgurlu) ailesi gibi bazı aileler tarafından bağışlanmış vakıf gayrimenkullerin gelirleri ile sağlandığı kaydedilmiştir.⁸²⁹ Ayrıca mülkiyetleri ve doğrudan desteği olmayan camilerin ihtiyaçlarının cizye gelirlerinden, Ndroq, İşem-Durrës, Peqin ve Preza gibi bazı camilerin ise ihtiyaçlarının Durrës tuz fabrikası tarafından karşılandığı⁸³⁰ bilinmektedir. Esas itibarıyla medrese bir vakıf kurumu olduğundan, buraların işleyişi, malî kaynakları, bunların kullanılması ve denetlenmesi vakıf kuralları doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Ancak konu toplumun eğitimi olduğu için devlet tarafından bu konuda sıkı bir denetim yapıldığı⁸³¹ görülmektedir.

öğretim için kullanılmaya en elverişli yerler olarak görülmüştür. Ayrıca cami dışında evlerde de bu hizmet verilmeye çalışılmıştır (Geniş bilgi için Bkz: “Fahri Unan, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, Cilt: X, Sayı: 18, 2005/1, s. 85”).

⁸²⁵ Öğretmenlik görevinde bulunan imamlar, müezzinler veya medrese mezunları hakkında geniş bilgi için Bkz: “Nimetullah Hafız, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Kosova'da Eğitim”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*, IRCICA, İstanbul 2001, s. 103-104”.

⁸²⁶ Muhamet Pirraku, “Roli i Islamit...”, s. 45; Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 16, 34. Ayrıca Bkz: “Nimetullah Hafız, “Osmanlı İmparatorluğu...”, s. 103”.

⁸²⁷ Mehmet İpşirli, “Medrese-Osmanlı Dönemi”, *DİA*, XXVIII, s. 330.

⁸²⁸ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 32.

⁸²⁹ Uzgurlu ailesi hakkında geniş bilgi için Bkz: “Machiel Kiel, *Ottoman Architecture...*, s. 49; Ferit Duka, *Berati ne kohen...*, s. 55.

⁸³⁰ Machiel Kiel, *Ottoman Architecture...*, s. 295-296.

⁸³¹ Mehmet İpşirli, “Medrese-Osmanlı Dönemi”, *DİA*, XXVIII, s. 330.

İslamî eğitim veren mekteplerin, müslümanların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde yer alıyordu.⁸³² Aynı zamanda camilerin bulunduğu her şehirde ve köyde mektep görmek mümkündü. Cami ve mekteplerin olmadığı yerlere özel olarak muallimler giderek ders ihtiyacının karşılandığı,⁸³³ mekteplerin genellikle hayırseverler tarafından veya vakıf kaynaklarıyla inşa edildiği ve mekteplere çoğunlukla daha önce burada görev yapmış hocaların veya mektebi yaptıran hayırseverlerin isimlerinin verildiği⁸³⁴ aktarılmıştır. Ayrıca O dönemde eğitim gören öğrencilerin yaşları 5, 6 veya 7 ile 20 arası olarak değişmekte olup öğrenci sayıları sınıflara göre değişiklik gösterebiliyordu. Ders işleyişinin ise genel olarak muallimin öğrenci ile birebir ilgilenirken diğer öğrencilerin sessiz bir şekilde çalışması şeklinde olduğu görülmektedir.⁸³⁵ Hocanın önünde sıra sıra dizilmiş rahlelerin çocuklar tarafından masa gibi kullanıldığı bir sınıf oturma düzeninin olduğu⁸³⁶ bilinmektedir.

Bir eğitim kurumu olan medreseler planlı, programlı ve sade bir işleyişe sahipti. Medreselerde haftanın beş günü ders yapılır, salı ve cuma günleri ise tatil olurdu. Sabah ve ikindi namazından sonra olmak üzere günde iki kere ders yapılırdı. İcazete bağlı olan dersler sabah dersleriydi.⁸³⁷ Arnavutluk'taki bütün okullarda mensup olunan dine göre farklı dillerde yani Yunanca (Ortodoks), Latince (Katolik) ve Osmanlıca (Müslüman olanlar) dillerinde eğitim verildiği için ortak bir eğitim dilinden söz etmek mümkün değildi. Arnavutluk'ta Osmanlıca İslamî eğitim veren medreselerin vb. müesseselerin sayısı oldukça fazlaydı.⁸³⁸ Osmanlılar döneminde İslamî din eğitiminin temel kurumlarından olan mektep ve medreselerde fizikî şartlar, mimarî özellikleri, işleyişleri ve temsil ettikleri misyon itibarıyla önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Ayrıca medreseler bu dönemde, sıbyan mektebinden sonra orta, lise ve yüksekokul eğitimine tekabül eden, İslamî kimliği sebebiyle sadece müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu olma özelliği taşımaktaydı.⁸³⁹

XV. ve XVI. yy.'da medrese programı kapsamında; Elifba öğrenimi, Yâsîn-i Şerif'in hıfzedilmesi ve hafızlık gibi eğitimlerin yanında hendese, mühendislik, tıp, tarih ve coğrafya,

⁸³² Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 31.

⁸³³ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 35.

⁸³⁴ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 40.

⁸³⁵ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 36.

⁸³⁶ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 40.

⁸³⁷ Mehmet İpşirli, "Medrese–Osmanlı Dönemi", *DİA*, XXVIII, s. 331.

⁸³⁸ Aleksander Meksi, "Ndertimet e kultit mysliman...", s. 210; Mehmet İpşirli, "Medrese–Osmanlı Dönemi", *DİA*, XXVIII, s. 328. Ayrıca Bkz: "Ali Arslan, "Arnavutça eğitime geçiş ve buna karşı Osmanlı yönetiminin tavrı", *Balkanlar'da İslam medeniyeti II. Milletlerarası sempozyumu Tebliğleri, Tiranë, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003*, IRCICA, İstanbul 2006, s. 57".

⁸³⁹ Mehmet İpşirli, "Medrese–Osmanlı Dönemi", *DİA*, XXVIII, s. 327.

belâgat, mantık, kelam, Arapça sarf ve nahiv, dil ve edep, tefsir, hadis ve fıkıh gibi derslerin de okutulduğu bilinmektedir.⁸⁴⁰ Üst sınıflara ayrıca kaligrafi ve kozmografya dersleri de verilirdi.⁸⁴¹ Üst sınıfa yükseldikçe derslerin zorluğu da artmaktaydı. Üç aylarda ve özellikle Ramazanlarda medresenin tatil olmasından faydalanılarak üst sınıftan özellikle fakir olan talebeler kasaba ve köylere gönderilirdi. Fakir öğrenciler imam-hatiplik ve vaizlik yaparak kazandıkları parayla geçinimini sağlamaya çalışırdı. “Cerre çıkma” denilen bu uygulama medrese talebelerinin halkı tanınmasına, onlarla bütünleşmesine de yardımcı olmaktaydı.⁸⁴²

Erkek ve kız öğrenciler ayrı mekteplerde eğitim görüyordu. Kız mekteplerinin sayısı erkek mekteplerine göre daha azdı. Kız öğrencilere başta Allâh (c.c)’a karşı itaat, aile terbiyesi, ev işleri ve çocuk terbiyesi gibi konularda eğitim verilirdi.⁸⁴³ Mekteplerin kız ve erkek şeklinde ayrılması, dolayısıyla derslerin içeriği noktasında farklılıklar oluşturmuştur. Özellikle kız mekteplerinin, öğrencilerini çok iyi bir eş, ev hanımı, anne ve eğitimci olarak yetiştirmeye yönelik bir programa sahip olduğu bilinmektedir.

Medrese eğitiminin temel unsuru müderrislerdi.⁸⁴⁴ Özellikle icazetnamelerde hoca silsilesine vurgu yapılırdı. Osmanlı’da kurulan ilk medreselerde ders veren müderrislerin çoğu Kahire ve İstanbul gibi İslâm dünyasının tanınmış ilim merkezlerinde yetişmiş olup eğitimlerini bitirdikten sonra da medreselerde ders vermek üzere istihdam edilmişlerdir.⁸⁴⁵ Mekteplerde ve medreselerde görev yapan öğretmenler devlet öğretmeni ve özel öğretmen olarak ikiye ayrılıyordu. Devlet öğretmenin maaşı vakıflar tarafından (cami veya dinî kurumların vakıf varlıklarından), özel öğretmenlik yapanların maaşları ise halk tarafından karşılanırdı.⁸⁴⁶

XVI. yy.’dan sonra Arnavutluk’taki mektep ve medreselerin sayılarının hızlı bir şekilde arttığı görülmüştür. Medreseleri bitirenler yüksek tahsil yapmak amacıyla İstanbul, Bağdat ve Mısır’da bulunan yüksek seviyedeki okullarda eğitimlerine devam

⁸⁴⁰ Geniş bilgi için Bkz: “Mehmet İpşirli, “Medrese–Osmanlı Dönemi”, *DİA*, XXVIII, s. 328-29; Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 35-36, 40”. Ayrıca Bkz: “Fahri Unan, “Klasik Dönem...”, *Dîvân*, 2005/1, s. 97, 99-100; Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 294.

⁸⁴¹ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 40.

⁸⁴² Mehmet İpşirli, “Medrese–Osmanlı Dönemi”, *DİA*, XXVIII, s. 331.

⁸⁴³ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 36.

⁸⁴⁴ Müderrisler ve eğitimleri ile ilgili geniş bilgi için Bkz: “Ünal Taşkın, “Klasik dönem...”, 1/3, 2008, s. 354-355, ayrıca dip. 27-28”.

⁸⁴⁵ Mehmet İpşirli, “Medrese–Osmanlı Dönemi”, *DİA*, XXVIII, s. 330; Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 38.

⁸⁴⁶ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 36, 40.

edebiliyordu.⁸⁴⁷ Arnavutluk'ta özellikle XV-XIX yy.'larda birçok cami ve benzeri İslamî kurumların yapıldığı görülmektedir.⁸⁴⁸ Aleksander Meksi, “Shkoder'da her caminin yanında bir medrese (10 olabilir), Elbasan'da okul, medrese ve ayrıca hafızlık okulları, Gjirokastra'da 3 medrese ve 5 ilkokul, Vlora'da 3 medrese, Permet'te 1 medrese ve Kavaya'da 2 medrese bulunuyordu”⁸⁴⁹ şeklindeki açıklamasıyla eğitim yatırımlarının ciddiyetini vurgulamaktadır. Bunun yanında bir başka kaynakta ise XVII. yy.'da Shkoder, Elbasan ve Prizren gibi yerlerde medreselerin sayısı ikiden fazla olduğu Berat'ta ise 5 medresenin bulunduğu⁸⁵⁰ aktarılmıştır. Her ne kadar sonraki yüzyıla ait olsa da bu çalışma ile ilgisinin bulunması ihtimalinden dolayı XVII. yy.'da Arnavutluk'ta bulunan medrese ve mektep sayısının⁸⁵¹ tablo halinde verilmesi uygun görülmüştür:

Şehir	Medrese	Mektep
Shkoder	10	-
Delvine	3	3
Gjirokaster	3	5
Berat	5	4
Vlora	3	5
Kavaye	2	3
Peqin	3	5
Elbasan	3	?
Pogradec	1	2

Devşirme yolu ile İslâm dinini benimseyip Osmanlı'da asker, yönetici, din görevlisi olarak her alanda çalışmış olan Arnavutlarla, Müslüman bir aileden doğan ve devlette belli makamlara gelen Arnavutların memleketlerinde çok ciddi, değişik yatırımlar yaptığı⁸⁵²

⁸⁴⁷ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 294.

⁸⁴⁸ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 124. Ayrıca Bkz: “Ferit Duka, “Perhapja e Islamizmit ne...”, s. 37”.

⁸⁴⁹ Geniş bilgi için bkz: “Aleksander Meksi, “Ndertimet e kultit mysliman...”, s. 210-211”.

⁸⁵⁰ Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 17-18, 27-28.

⁸⁵¹ Geniş bilgi için Bkz: Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale...*, s. 39, 41-43.

⁸⁵² 835 (1431-32) tarihli Arnavutluk tahrir defterlerinde, pirinç üretimi için düzenlenen bazı su kanallarının sancak beyine ve subaşına tımar olarak verildiği (Halil İnalçık, “Su-Osmanlı'da”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII Ankara 2009, s 438) geçmektedir. Bu yatırım gerek halkın ihtiyacını, gerekse devletin yiyecek bakımından stoklama ve gelir-gider ihtiyacını karşılamak adına önemli bir yatırım olmuştur.

Ayrıca Bkz: “BOA,MD, VII, h. 1929; Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit...*, s. 70, 74”.

görülmektedir. Arnavutlar, Osmanlı hâkimiyetine girdikleri tarihten itibaren devletin tüm imkânlarını kullanarak eğitim konusunda Arnavutluk ile sınırlı kalmayıp İstanbul, Enderun, Bağdat, Ezher gibi zamanın en iyi eğitim merkezlerinde de eğitim almışlardır. İyi bir eğitim almış olan bu kişiler merkez ve taşra idaresinde yönetici olarak görev yapmıştır. Ayrıca başta Balkanlar olmak üzere devletin hüküm sürdüğü bütün coğrafyada her alanda görev yapmış Arnavut asıllı devlet ricaline rastlamak da mümkündür. Dolayısıyla Arnavutlar ve Arnavutluk, Osmanlı için son derece önem arz etmiştir.⁸⁵³

Arnavutların Osmanlı döneminde yüksek mertebelere ulaşması ve sayısız başarılar elde etmesi, şüphesiz sağlam bir eğitim sürecinden geçmelerinden kaynaklanmıştır. Aktarılan bilgilerden anlaşılacağı üzere İslâmî eğitimin artması, Arnavutların İslâm dinini benimsemesini olumlu yönde etkileyerek Müslüman Arnavut sayısında artış meydana getirmiştir. Eğitilmiş yeni nesillerle Osmanlı, gayrimüslimlere karşı her konuda daha etkili olmuştur ve bu durum şüphesiz eğitimi Osmanlı'nın İslamlaştırma politikalarının en önemli sayaklarından birisi yapmıştır.

3. Müslüman ve Hıristiyanların Sosyo-Kültürel Açıdan Etkileşimleri

Osmanlının Arnavut topraklarını ele geçirmesi ile ilgili ileri sürülen iddialardan olan “Osmanlının Arnavut bölgelerini işgal etmesi, özellikle XV. ve XVI. y.y içerisindeki ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmeleri olumsuz yönde etkilemiştir.⁸⁵⁴ Ayrıca siyasî alanda büyük bir çöküşün meydana gelmesi sonucu ülke birkaç asır gerilemiştir”⁸⁵⁵ şeklindeki görüşler, millî duygularla ve benzeri bir takım amaçlar doğrultusunda yanlış bir tutumla ileri sürülmüştür. Fakat objektif bir bakış açısıyla incelendiğinde Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte ekonomik, sosyo-kültürel vb. alanlarda büyük bir değişimin meydana geldiği ve bu şekilde bir canlanma döneminin başladığı görülmektedir. Çünkü yeni bir sistem ve düzen kurularak bu bölgeleri canlandıracak önemli çalışmaların ve yatırımların yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁸⁵³ Geniş bilgi için Bkz: “Mustafa Balcı - Yüksel Özgen, “Arnavutluk'ta Osmanlı yazılı kültürel mirası”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti uluslararası üçüncü sempozyum tebliğleri, Bükreş Romanya/ 1-5 Kasım 2006*, IRCICA, İstanbul 2011”.

⁸⁵⁴ Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 7

⁸⁵⁵ Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit...*, s. 3, 13.

Osmanlı değişik nedenlerle Arnavutluk'ta yeni şehirler kurmuştur. Onlardan biri 1466 yılında kurulan Elbasan şehridir (Bkz. Ek. 1). Şehrin kırsal kesiminden ve civardaki kasaba ve şehirlerden birçok göçmen getirilip buraya yerleştirilmiştir. Ayrıca ovanın iskânı ve mâmur olması için her yerden “ehl-i İslâm”ın gelip burada yurt tuttuğu, 1528 yılı kaydına göre 174 hâne olan Hıristiyan nüfusun 1569-1570'lerde de benzerlik gösterdiği görülürken, müslüman hanelerin yanında İslâm dinini yeni benimseyenlerle birlikte Müslüman nüfusun 230 haneye sahip olduğu kaydedilmiştir.⁸⁵⁶ Anlaşıldığı üzere Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan Elbasan şehrinin, Osmanlı'nın kurmuş olduğu en önemli şehirlerden biri haline gelerek⁸⁵⁷ burada 31 tane caminin yapılması gibi çok ciddi bir yatırımın yapıldığı görülmektedir.⁸⁵⁸ Fakat Komünist rejimin 1967 yılında din ile ilgili her şeyi yasaklaması ve dinî kurumları yıkması sonucunda 31 camiden sadece Xhamia e Hasan Ballizade, Xhamia Mbret, Xhamia e Ismail Pasha, Xhamia e Bıçakçızade Ages ve Xhamia e Nazireshe adlı beş caminin ayakta kaldığı görülmektedir.⁸⁵⁹ Müslümanlar ile gayrimüslimlerin bir arada

⁸⁵⁶ Bkz: Machiel Kiel, “İlbasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII Ankara 2000, s. 79-80.

⁸⁵⁷ Geniş bilgi için bkz: “Mehmet Aykaç, “Seri'yye sicilleri...”, s. 194.

⁸⁵⁸ Bkz: Bkz: “Zija Shkodra, “Esnafet (korporatat) ne jeten qytetare Ballkanike te shekuje XVII-XVIII”, *Studime Historike*, Sayı: I, 1975, s. 121-158”.

⁸⁵⁹ Bu camiler şunlardır:

Kalede bulunan camiler:

Xhamia Mbret
Xhamia e Kulles
Xhamia e Sufiones
Xhamia e Hamamit
Xhamia e Adil Beut

Pazar mahallesinde bulunan Camiler:

Xhamia e Ballies
Xhamia e Pazarit
Xhamia e Agait
Xhamia e Idrat
Xhamia e Tabakeve

Şehrin diğer yerlerinde bulunan camiler:

Xhamia e Hasan Pashes
Xhamia e Haznedares
Xhamia e Nazireshes
Xhamia e Namazgjase
Xhamia e Pashes
Xhamia e Gjurmes
Xhamia e Mushkes
Xhamia e Çauslies
Xhamia e Zaranikes
Xhamia e Bodor Skenderit
Xhamia e Sinan Beut
Xhamia e Naskollit
Xhamia e Dylgjer Hysenit
Xhamia e Ullastres
Xhamia e Haxhi Hasanit (1023 h/1614)
Xhamia e Sulejmanijes

yaşamalarını sağlayan Elbasan şehri gibi yeni şehir ve yerleşim yeri yatırımları yapılmıştır. Vlora'dan Cezayir'e zift satışının⁸⁶⁰ yapılmış olması ticaret yollarının ve ekonominin geliştiğini gösteren bir durumdur. Bu doğrultuda Osmanlı'nın bütün vatandaşlarına yeni yollar, kervansaraylar, yol güvenliği, serbest ticaret vb. gibi imkânlar sunduğu anlaşılmaktadır. Böylece hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler Elbasan ve Berat şehirlerinde olduğu gibi başka şehirlerde de ticarî alanda çok önemli görevlerde ve çalışmalarda bulunmuştur.⁸⁶¹ Her iki tarafın da ticarî faaliyetleri hızlı ve sağlam bir şekilde geliştiğine⁸⁶² göre Müslümanların gayrimüslimlerle sürekli irtibatta olup birlikte ticaret yaptığı ve ayrıca yolculuk esnasında kervansaray, han gibi konaklama yerlerinde birbirleriyle temas halinde oldukları anlaşılmaktadır. Şüphesiz bu durum, bir sosyo-kültürel ve dinî etkileşimi meydana getirmiştir.

Osmanlı döneminde Hıristiyanların İslâm dinini benimsemesine etki eden önemli faktörlerden biri de farklı inançlar arasında gerçekleştirilen evliliklerdir. Her ne kadar Papalık makamı tarafından Osmanlı'ya karşı isyankâr bir tutum sergileyen kişiler desteklenmiş ve Hıristiyanların Müslümanlarla iyi ilişkiler kurmalarına, onlarla evlenmelerine ve hoşgörülü olmalarına karşı çıkmış⁸⁶³ ise de Hıristiyan anne-babalar kızlarını Müslümanlarla evlendirmiştir. Üst makamdaki din adamlarının bu tür uygulamalara ateş püskürmesine rağmen bölge papazlarının bu şekilde hareket eden kadınlara yine de ayinler icra ederek bu birlikteliklere onay verilerek⁸⁶⁴ bu şekilde Hıristiyan ve Müslümanların karşılıklı evliliklerinin gerçekleştirildiği bilinmektedir.⁸⁶⁵ Hatta Hıristiyan anne ve babaların kızlarının bu şekilde yuva kurmasına itiraz etmemesinden dolayı bu

---

Xhamia e Spahi Korres
Xhamia e Haxhi Hafizit
Xhamia e Bobolles
Xhamia e Sejdines
Mesxhidi pa Dere

Geniş bilgi için bkz: "Machiel Kiel, *Ottoman Architecture...*, s. 113-125".

⁸⁶⁰ *BOA,MD*, III, h, 272.

Ayrıca geniş bilgi için Bkz: "Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle...*, s. 675.

⁸⁶¹ Ferit Duka, *Berati ne kohen...*, s. 28.

⁸⁶² Injac Zamputi, "Disa te dhana per...", s. 49.

Ayrıca Bkz: "Stavri N. Naçi, "Pashalleku i Shkodres i pare ne kuadrin e zhvillimit te tij ekonomik e shoqeror ne shekullin XVIII", *Studime Historike*, Sayı: 2, 1967, s. 60-61".

⁸⁶³ Geniş bilgi için Bkz: "Kasem Biçoku, "Fryma Shqiptare e kishes Katolike dhe kuvendi i Arbnit", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2003, s. 22-23".

⁸⁶⁴ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 248.

⁸⁶⁵ Tajar Zavalani, *Histori e shqipnis...*, s. 143.

evliliklerin çok yaygınlaşmış olduğu kayıtlarda geçmektedir.⁸⁶⁶ Bu tarz evliliklere İslâm hukuku açısından bakıldığında, Müslüman bir erkeğin Hıristiyan bir kadınla evlenebildiği fakat Müslüman bir kadının Hıristiyan bir erkekle evlenemediği⁸⁶⁷ bilgisine ulaşılmaktadır. İşte bu doğrultuda Müslüman erkeklerle evlenen Hıristiyan kadınların zamanla İslâm dinini benimsediği görülmüştür. Ancak dinlerini değiştirmek istemeyen Hıristiyan kadınların Hıristiyan olarak kalmalarına müsaade edilmiştir. Müslüman bir kadınla evlenmek isteyen bir gayrimüslimin ise Müslüman olma şartı bulunmaktaydı. Fakat gayrimüslim kadın için böyle bir şart yoktu. Bundan dolayı Müslüman erkeklerle evlenen Hıristiyan kadınlar din değiştirme hususunda özgür bırakılmıştır.

Sosyal hayatta Arnavutlar, başka inanca sahip olan kimselere karşı önyargılı olmayıp onlarla sürekli işbirliği içerisinde hareket etmiştir. Hıristiyan kadınlar Müslümanlarla evlenmiş olsa da dinlerini rahatlıkla yaşayabilmeleri noktasında bu evlilikleri buna engel olmamıştır. Fakat bu evlilikten doğan çocukların Hıristiyan değil Müslüman olarak yetiştirildiği⁸⁶⁸ aktarılmıştır. Hıristiyanlar ile Müslümanların aralarındaki ilişkilerin ne derece iyi olduğunu ve bu etkileşimlerin boyutunu ortaya koyan örneklerden biri şu olsa gerek: Rivayetlere göre XVI. yy.'ın ortalarında Delvine Rusanj'da yaşayan zengin bir Hıristiyan olan Gjin Aleksi'nin doğan çocuklarının ölmesini engellemek amacıyla kendisinin ismini taşıyan bir cami (Bkz: Ek. 5) yaptırdığı nakledilmektedir".⁸⁶⁹ Bir arada yaşamalarının sonucu şüphesiz ki insanların her alanda birbirlerinden etkilenmelerine sebep olmuştur. Daha önceki dönemlerde müslim ve gayrimüslimler ayrı mahallelerde yaşıyorken XVI. ve XVII. yy.'da Berat şehrinde olduğu gibi aynı mahallelerde birlikte yaşadıkları görülmektedir.⁸⁷⁰

Arnavutların çoğunlukla Hıristiyanlık dinini bırakıp İslâm dinini benimsemesi Osmanlı'nın gelişi ile başlamış⁸⁷¹ ise de bu durum ancak uzun bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir.⁸⁷² Ayrıca Arnavutlar Müslüman olduktan sonra milliyetçilik duygularını kaybetmemişlerdir. Aksine bu duyguları daha da kuvvetlenmiştir. Bunun sebebi olarak

⁸⁶⁶ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 242. Ayrıca Bkz: "Ilira N. Çausi, Shaban Dervishi, "Fete ne Shqiperi...", s. 87". Ayrıca Bkz: "William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, I, J. Rodwell, New Bond Street, London 1835, s. 49".

⁸⁶⁷ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 252.

⁸⁶⁸ Geniş bilgi için Bkz: "Petrika Thengjilli, "Aspekte te pakesimit...", s. 38".

⁸⁶⁹ Kasem Biçoku, "Fryma Shqiptare...", s. 24; Ferit Duka, *Berati ne kohen...*, s. 183-184.

⁸⁷⁰ Berat'taki durumla ilgili geniş bilgi için Bkz: "Ferit Duka, *Berati ne kohen...*, s. 26-27".

⁸⁷¹ Ferit Duka, *Shekujt Osmane...*, s. 74.

⁸⁷² Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 193.

Hıristiyan ve Müslüman Arnavutlar aynı dili konuşur, ortak adet ve geleneklere sahiptir. Halk arasında milliyetçi duygular o kadar kuvvetliydi ki inanç farklılıkları dâhil hiçbir şeyin Arnavut halkının birbirine olan bu bağlılıklarını olumsuz etkileyemediği⁸⁷³ aktarılmıştır. Bunun yanında Avrupa’da vb. yerlerde tarih içerisinde görülmüş olan mezhep ve din çatışmaları Arnavutlar arasında olmamıştır”.⁸⁷⁴ Çünkü Müslüman ve Hıristiyan Arnavutlar aynı millete ve devlete sahip oldukları düşüncesiyle ortak değerler doğrultusunda bir ve beraber olmuşlardır.⁸⁷⁵ Dolayısıyla millî değerlere sahip çıkma konusunda Müslüman, Katolik veya Ortodoks fark etmeksizin bütün Arnavut halkı “jam Shqiptar” (Arnavut’um)⁸⁷⁶ diyerek birlik ve beraberliklerini ortaya koyarak karşılıklı anlayış ve barış içerisinde yaşamışlardır.⁸⁷⁷

Arnavutlar arasında akrabalık ilişkileri her zaman çok güçlü olmuştur. Dolayısıyla bu güçlü akrabalık ilişkileri, gerek farklı dinlere mensup kişilerin birbirleri ile olan ilişkilerine, gerekse İslamlaşmanın artmasına büyük katkı sağlamıştır. Hıristiyanların ve Müslümanların kendilerine ait dinî bayramlarda birbirlerinin bayramlarını kutladıkları bilinmektedir.⁸⁷⁸ O halde, Arnavut bölgelerindeki farklı dinlerin birbirlerine karşı hoşgörülü yaklaşımlarına ve birlikte yaşamalarına dair örneklerin diğer ülkelere nazaran daha fazla⁸⁷⁹ olduğu söylenebilir.

7 Ocak 1501 tarihli Marino Sanutos’un günlüklerinde; Venedik ve İspanya birliklerinin Vlora’yı almak ve Osmanlının Vjose’de inşa ettiği gemileri yakmak için ani bir saldırı hazırlığı yaptığı geçmektedir. Ayrıca saldırı esnasında yaklaşık 1400 Müslüman ve Hıristiyan erkek, 300 süvari ve de Kanina’dan yaklaşık 200 süvari ve piyade askerî ile karşı

⁸⁷³ Thomas W. Arnold, *İslâm’ın Tebliğ...*, s. 239.

⁸⁷⁴ Skender Riza, “İslamizimi i Popullit Shqiptar”, *Rreth Perhapjes se Islamit nder Shqiptaret*, Klubi Kulturor “Drita”, Shkoder 1997, s. 132; Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 65.

⁸⁷⁵ Mark Krasniqi, “Toleranca fetare...”, s. 207.

⁸⁷⁶ Geniş bilgi için Bkz: “Ilira N. Çausi- Shaban Dervishi, “Fete ne Shqiperi...”, s. 86-87”. Ayrıca Bkz: Kristaq Prifti, “Diversiteti fetar dhe uniteti kombetar te Shqiptaret”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2001, s. 36-37; Ferit Duka, *Shekujt Osmane...*, s. 68-72.

⁸⁷⁷ Barbara Jelavich, *Historia e Ballkanit...*, s. 54.

⁸⁷⁸ Bkz: “Pellumb Xhufi, “Ndjenja Fetare...”, s. 14; Mark Krasniqi, “Toleranca fetare...”, s. 209”.

Ayrıca, Monsignor Marino Bizzi’nin, 1610 yılında Vatikan’a gönderdiği rapor içerikli mektupta şu ifadeler bulunmaktadır: “Aziz İlia kutlama gününde (bayramında), kilise yarı yarıya Hıristiyan ve Muhammedan (Müslümanlar) ile dolmuştu. Dinler arası bu güzel tolerans (hoşgörü) alışkanlık haline gelmiştir (Tajar Zavalani, *Histori e shqipnis...*, s. 142).

⁸⁷⁹ Geniş bilgi için Bkz: “Ilira N. Çausi, Shaban Dervishi, “Fete ne Shqiperi...”, s. 82-84; Qazim Xhelili, “Toleranca ne marredheniet midir komuniteteve fetare ne Shqiperi dhe ndikimi i tyre ne jeten shoqerore ne periudhen midis dy lufterave boterore”, *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000, s. 344”.

Ayrıca birlikte yaşamaları ve diğer örnekler ile ilgili aynı eserin: “Ilira N. Çausi - Shaban Dervishi, “Fete ne Shqiperi...”, s. 88-90” sayfalarına başvurulabilir. Bunun yanında Bkz: “Ali M. Basha, *Islami ne Shqiperi...*, s. 93-97”.

karşıya kalacakları geçmektedir.⁸⁸⁰ Bu bilgilerde 1400 erkek Müslüman ve Hıristiyan ifadesinin yan yana kullanılmış olması gerek Müslümanların gerekse Hıristiyanların kendi vatanlarını savunmak adına yan yana çarpıştığını göstermektedir. Savaşlardaki bu beraberlik, Müslüman ile Hıristiyan halk arasındaki samimiyetin, dostluğun ve birliğin ne derece büyük olduğunu göstermektedir.

Komşuluk hukukuna riayet etmek, müslümanların zimmîlere karşı olan görevlerinden biridir. Hastalandığında ziyaret etmek, düğün ve benzeri davetlerine icabet etmek, yemek ikramında bulunmak, ihtiyacı olan bir şeyi ödünç vermek, cenazesi için taziyede bulunmak komşuluk haklarından bazılarıdır.⁸⁸¹ Müslümanların diğer dinlere mensup kişilerle ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini şu ayet çok güzel bir şekilde açıklamaktadır: “**Allah sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara âdil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah âdil davrananları sever**”.⁸⁸² Dolayısıyla İslâm komşuluk hukukuna son derece önem vermiştir. Müslümanların gayrimüslimlerle olan ilişkilerinde bu haklara riayet etmesi doğal olarak aradaki ilişkiyi daha çok güçlendirecektir. Özellikle Arnavut halkının bu tür değerlere çok önem vermesi birbirleriyle olan ilişkilerinin daha da artıp güçlenmesini sağlamıştır.

Devşirme vb. yollarla yetiştirilmiş olan bazı Arnavutlar kendi ülkelerine geri gönderilerek buradaki Türk yöneticilerinin yerini almıştır. Çünkü Türk yöneticileri buradaki görevlerini en iyi bir şekilde yerine getirmeye çalışmış olsa da, iyi yetişmiş ve kendilerinden biri olan Arnavut yöneticiler kadar halk üzerinde bir etkisinin olmaması muhtemeldir. Memleketlerine dönen Arnavut Osmanlı yöneticileri, resmî görevlerinin yanında İslâm tebliğine başta (birçoğunun ailesi hala) Hıristiyan olan aile, akraba ve yakınlarından başlamıştır. Bunun yanında yeni Arnavut yönetici kadroları ile birlikte Hıristiyan ve Müslüman yöneticiler arasındaki ilişkiler oldukça ilerlemiştir. Örneğin bir kaynakta; İskender Bey’in ailesinden Müslüman olarak Ali ismini alan bir kişinin Kruja’da sancak beyi görevine getirildiği ve Osmanlı yöneticisi olmasına rağmen Osmanlı ile savaşmaya gelen İskender Bey’in oğlu Gjoni ile Lezha’da baş başa görüştüğü, beraber yemek yediği ve Ali Bey’in Gjoni’ye at hediye ettiği geçmektedir.⁸⁸³

⁸⁸⁰ Injac Zamputi, *Dokumente per historine...*(2/ II-1499-1506), s. 247.

⁸⁸¹ Geniş bilgi için Bkz: “Hamza Aktan, “Kur’ân ve Sünnet...”, s. 377-378”.

⁸⁸² Mümtehine süresi, 60/ 8.

⁸⁸³ Injac Zamputi, *Dokumente per historine...*(2/ II-1499-1506), s. 309.

Osmanlı döneminde Hıristiyan ve Müslümanların birbirleriyle olan iyi ilişkilerini ve beraberliklerini tımar sisteminde de görmek mümkündür. Birçok Müslüman ve Hıristiyan tımar sahiplerinin birbirleriyle akrabalık ilişkileri bulunduğu, Hıristiyan bir kimse tarafından bir Müslümana, Müslüman bir kimse tarafından bir Hıristiyan'a tımar verildiğine ayrıca bir tımarın Hıristiyan ve Müslüman tarafından ortaklaşa kullanıldığına dair örnekler bulunmaktadır.⁸⁸⁴

Osmanlı hâkimiyetinin ilk iki yüzyılında İslamlaşmanın az olduğu cizye kayıt defterlerinde de görülmektedir. Bu dönemde İslâm dininin benimsenmesinin sosyal faktörlerin etkisiyle gerçekleşmiş⁸⁸⁵ olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Osmanlı Balkanlar'da ciddi manada inşa çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalarda yerli - yabancı, Müslim - gayrimüslim birçok mimar, usta ve işçi yer almıştır. Dolayısıyla bu bölgelerde Hıristiyanlarla Müslümanların bir arada yaşamaları sonucunda İslamiyet'i benimseyenlerin sayısında artış meydana gelmiştir. Böylece İslâm'ın yayılmasında sosyokültürel ve sosyomedeniyet gibi birçok faktörün etkili olduğu söylenebilir.

Osmanlı'nın, Arnavut bölgelerinde hâkimiyet kurma ve İslâm dinini yayma amacıyla gerçekleştirdiği politikalar ilk dönemden itibaren başta soylu aileler olmak üzere birçok kişinin İslâm dinini benimsemesini sağlamıştır. Osmanlı'nın bu bölgelere yeni geldiği dönemde 1431 yılında Pavlo Kurtik vilayetinin subaşı olan İsa Bey'in⁸⁸⁶ Müslüman olduğu bilinmektedir. Kendisi Müslüman olan İsa Bey, aslında Hıristiyan olan Pavlo Kurtik'in oğlu idi.⁸⁸⁷

Aktarılan bilgiler ışığında, dünyanın değişik dönemlerinde ve yerlerinde bir arada yaşamaktan kaynaklanan etkilenme sonucu bir İslamlaşmanın meydana gelmiş olduğu⁸⁸⁸ ayrıca Osmanlı'nın Arnavutluk'ta İslamlaştırma politikaları ve kültürel vb. alanlarda

⁸⁸⁴ Geniş bilgi için Bkz: "Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", s. 171".

⁸⁸⁵ Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar...", s. 33.

Ayrıca İslâm dininin Arnavutlar tarafından benimsenmiş olması ile ilgili tartışmalar hakkında Bkz: "Skender Rıza, "İslamizimi...", s. 131-149".

⁸⁸⁶ Pavlo Kurtik'in oğlu İsa Bey hakkında geniş bilgi için Bkz: "Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", s. 156, dip, 20".

⁸⁸⁷ A. Buda - I. Zamputi - K. Frasher - P. Pepo, *Burime te zgjedhura...*, s. 204.

Ayrıca geniş bilgi için Bkz: "Selami Pulaha, "Shpronosimi i klases feudale...", s. 150-152".

⁸⁸⁸ Bir arada yaşama ile ilgili geniş bilgi için Bkz: "Osman Eğri, "Bir Tebliğ Aracı...", s. 253-267; İsmail Hakkı Atçeken, "İslâm Tarihinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saâdet ve Endülüs Örneği)", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 14, 2009, s. 44-52".

gerçekleştirdiği yatırımların da İslâm dininin benimsenmesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

4. İslamlaşma İle İlgili Değişik Görüşler

Arnavutların İslâm dinini zorla mı yoksa gönüllü bir şekilde mi kabul ettiğine dair bir takım yanlı, delilsiz, dinî ve siyasî nedenlerden kaynaklanan görüşler aktarılmıştır. “Her ne kadar İncil mesajıyla bağdaşmıyor olsa da Batı’da Hıristiyanlığı kılıçla yayan Büyük Karl olmuştur”⁸⁸⁹ sözünden de anlaşıldığı gibi İslâm dininin de baskı ve kılıç yoluyla yayıldığına dair düşünceler görülmektedir. Bu şekilde İslâm dinini kabul ettirmek adına maddî manevî bir takım baskıların yapıldığı ileri sürülerek Arnavutların müslüman olmasını etkileyen faktörler konusunda şu iddialarda bulunulmuştur:

1. “Hıristiyanlar, Müslümanlarla eşit haklara sahip değildi. Şeriatla onlar ikinci sınıf insan konumundaydı. Bu durum, İslâmiyet’in Arnavutluk’ta ve diğer Balkan bölgelerinde ne şekilde yayıldığını göstermektedir”⁸⁹⁰ şeklindeki iddiaya şu şekilde cevap verilebilir: Osmanlı hâkimiyeti altındaki zimmîlerin, önceki haklarına nazaran daha çok haklara sahip olduğu bu çalışma içerisinde geniş bir şekilde aktarılmıştır. Dolayısıyla bu tür iddiaların gerçeklik payı bulunmamaktadır.

2. İslâm kanunu gayrimüslimlere üç seçenek sunar: Müslüman olmak, vergi (cizye) vermek veya bu iki seçenek kabul edilmezse kendileriyle savaşılması.⁸⁹¹ Dolayısıyla Hıristiyanlara yüklenen ağır vergiler sonucu birçok aile, köy ve nahiye İslâm’ı kabul etmişti. Bu baskılara sadece haraçgüzarların giremediği dağlık bölgelerdeki halk, boyun eğmeyerek inançlarını değiştirmemiştir⁸⁹² şeklindeki iddiaya şu şekilde cevap verilebilir: XVI. yy.’ın başından itibaren Osmanlı bütün Arnavut bölgelerini hâkimiyeti altına almıştı. Dolayısıyla haraçgüzarların girememiş olduğu bölgeler ifadesinin Osmanlı tarafından vergi muaflığı sağlanan yerler şeklinde değerlendirmenin daha uygun bir yaklaşım olacağı düşünülmektedir. Ayrıca İslâm dini Arnavutluk’un düz yerlerinden en engebeli bölgelerine kadar yayılmıştır.

⁸⁸⁹ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 150.

⁸⁹⁰ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 174-175.

⁸⁹¹ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 241.

⁸⁹² Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 243-244.

3. “Baskı ve zorlama yoluyla halkın büyük çoğunluğu Müslüman olmuştur. Bu dönemde birçok kilise yok edilmiştir”⁸⁹³ şeklindeki iddiaya cevaben; Osmanlı döneminde bu bölgelerde birçok kilise, manastır ve Hıristiyan okullarının açılmış olmasının yanında Osmanlı tarafından bir papaz okulunun inşa edilmiş olması ve Hıristiyan mimarisi ile ilgili mevcut bilgi ve belgeler örnek olarak gösterilebilir.

4. Osmanlının gayrimüslimlerden aldığı vergilerin ve özellikle cizye vergisinin yüksek olması sebebiyle bu vergileri ödeyemeyen halkın mecburen Müslüman olduğu şeklinde düşünceler bulunmaktadır. Bu düşünceler özetle şu şekilde aktarılabilir: “Osmanlı’da Hıristiyanlar önceki topraklarını elinde tutma ve işletme hakkına ancak sorumlu oldukları vergileri ödeme koşuluyla sahip oluyordu. Cizye ve haraç (%10’luk) vergilerinin miktarı son derece fakirleşen Arnavutlar tarafından ödenemeyecek kadar büyüktü.”⁸⁹⁴ Sultan I. Selim, bilerek Hıristiyanların bu vergileri ödemelerini zorunlu kıldı. Ayrıca devlet tarafından Hıristiyan bir aileden bir kişi bile Müslüman olursa bütün ailenin bu vergilerden muaf tutulacağı söylenmiştir.⁸⁹⁵ Böylece Hıristiyan halkını İslâm’a meylettirmek amacıyla cizye vergisi aracılığıyla ekonomik baskı kurulmuştur.⁸⁹⁶ Cizye vergisini ödemekte zorluk çekenlerin bu durumdan kurtulmaları ancak Müslüman olmalarına⁸⁹⁷ bağlıydı.⁸⁹⁸ Ayrıca devlet tarafından kiliseye ve Hıristiyanlara yönelik baskılar devam ediyordu. Bu baskılara dayanamayan kurtuluşu Hıristiyanlığı bırakıp Müslüman olmakta buldu.⁸⁹⁹ Böylece ekonomik ve siyasî baskılarla İslamiyet yayılmaya başladı.⁹⁰⁰ Marco Bizzi’ye göre İslâm dininin Arnavutluk’ta yayılmasında şu üç faktör etkili olmuştur: “Dünyalık menfaatlerin cazibesi, cizye vergisi ödemekten kurtulma arzusu ve ülkenin manevî ihtiyaçlarını karşılayacak yeteri kadar akli başında din adamının olmaması”⁹⁰¹

⁸⁹³ Theofan Popa, *Mbishkrime te...*, s. 8.

⁸⁹⁴ Geniş bilgi için Bkz: “Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 243-244”.

⁸⁹⁵ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 243.

⁸⁹⁶ Petrika Thengjilli, “Katolicizmi ne Shqiperi...”, s. 230.

Osmanlı Devleti’nin cizye vergisini İslâm Dinini Hıristiyanlara kabul ettirebilmek adına kullandığı ve benzeri iddialar ile ilgili geniş bilgi için Bkz: “Don Shan Zefi, *Islamizimi i Shqiptareve...*, s. 87-92”.

⁸⁹⁷ İslâm Dinini kabul eden bir zimmînin cizye vergisinden muaf tutulduğu bir gerçektir. Fakat İslâm Dinini kabul etme konusu zimmîlerin kendi kararlarına bırakılmıştır. Cizyeden kurtulmak adına bir Müslümanlaşma söz konusu değildir. Ayrıca müslüman olan bir zimmî sadece cizye vergisinden muaf tutuluyordu. Müslümanların vermekle yükümlü olduğu vergileri o da vermek zorundaydı.

İslâm Dininin kabul edilmesi ile birlikte cizyeden muaf olunması ile ilgili geniş bilgi için Bkz: “Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim İbn Ebu Şeybe, *Musannef*, thk. Muhammed Avvame, (çev. Zekeriyâ Yıldız), Ocak Yayıncılık, XIII, İstanbul 2012, s. 571-572”.

⁸⁹⁸ Petrika Thengjilli, “Aspekte te pakesimit...”, s. 28, 39.

⁸⁹⁹ Shan Zefi, “Kuvendi i pare i Arbnit...”, s. 68.

⁹⁰⁰ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 180.

⁹⁰¹ Thomas W. Arnold, *İslâm’ın Tebliğ...*, s. 244.

Bu iddiaların iyi değerlendirilebilmesi amacıyla ilk olarak kimlerin cizye vermekle yükümlü tutulduğuna bakılması gerekmektedir. Cizye; kadın, çocuk, ihtiyar, hasta, rahip gibi kimselerden değil, sadece (askerlik görevini yapmadıkları için) gayrimüslim erkeklerden alınır.⁹⁰² Ancak ihtiyaç duyulan zamanlarda zimmîlerden cizye almak yerine devlet tarafından onların fiilen asker olarak hizmet etmelerinin istenmesi de meşrudur.⁹⁰³ Askerlik görevinin yerine getirilmesi halinde gayrimüslim erkekler bu vergiden muaf tutulmaktadır. Ayrıca alındığı bölgeye, zamana ve çeşidine (ferdî ve müşterek) göre cizye miktarları farklılık arz etmektedir.⁹⁰⁴ Arnavut bölgelerinde gayrimüslimlerden alınan cizye miktarları ile ilgili şu örnekler verilebilir: 1583 yılında Delvine Kazası ile ilgili defter kayıtlarında cizye miktarı 25 akçe olarak gösterilmektedir.⁹⁰⁵ Yine 1583 yılına ait Vlora kanunnamesinde cizye vergisi olarak 300 küçükbaş hayvan içerisinde bir tane koyun ya da 20 akçe alındığı⁹⁰⁶ geçmektedir.

Cizye vergisinin miktarının uzun süreç içerisinde artarak devam etmesinin İslamlaştırmaya yönelik bir uygulama olduğuna dair iddiada bulunanlar buna delil olarak yıllara göre alınan cizye miktarlarını şu şekilde aktarmaktadırlar: 1592 yılında bir takım ek vergilerle birlikte hane başına 100 akçe, 1594-1603 yılları arasında ise hane başına 140 akçeye, 1592'den 1688 yılları arasında cizye 100 akçeden 275 ve daha sonra 305 akçeye kadar çıktığı görülmektedir.⁹⁰⁷ Konu hakkında yapılan çalışmalar neticesinde buna cevaben şu açıklamalarda bulunulabilir: Cizye miktarlarının enflasyonun durumuna göre yükseltilmiş olması muhtemeldir. Ayrıca haksızlığın önünü kesmek amacıyla cizye verenlerin maddî durumlarının göz önünde bulundurularak kararların alındığını gösteren 1592 tarihli bir fermana göre gayrimüslimlerin zengin, orta gelirli ve fakir şeklinde üç gruba ayrıldığı görülmektedir. Bu ayırım Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir. Böylece;

“10.000 altın dirhemden fazla alan kimse zengin kesim, 200-10.000 dirhem alan kimse orta gelirli ve 200'den az dirhem geliri olan kesim ise fakir kesimi ifade ediyordu. Bu dönemde 1 dirhem 8 akçeye karşılık geliyordu. Zengin kimselerden alınan 48 dirhem vergi miktarı 384

⁹⁰² Ferit Duka, *Berati ne kohen...*, s. 152.

⁹⁰³ Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *DİA*, IX, s. 256

⁹⁰⁴ Mehmet Erkal, “Cizye”, *DİA*, VIII, s. 43.

⁹⁰⁵ Vexhi Buharaja, “Kazaja e Delvines 1”, *S.H.*, 1-4, 1992, s. 146.

⁹⁰⁶ Hayvan vb. vergiler hakkında geniş bilgi için Bkz: “Petrika Thengjilli, “Taksat e zakonshme shteterore ne tokat Shqiptare gjate shek. XVII-XVIII”, *Studime Historike*, Sayı: 2, 1987, s. 146-148”.

⁹⁰⁷ Geniş bilgi için Bkz: “Petrika Thengjilli, “Aspekte te pakesimit...”, *S.H.*, 1-2/2000, s. 27”.

akçeye, orta gelirlilerden alınan 24 dirhem vergi miktarı 192 akçeye ve fakir kimselerden alınan 12 dirhem 96 akçeye tekabül ediyordu”.⁹⁰⁸

Osmanlı’dan önceki dönemlerde de bu bölgelerde devlet tarafından %10’luk bir vergi alındığı görülmektedir. Shkoder’ın Kelmendi yerinde olduğu gibi bazı yerlerde⁹⁰⁹ alınan vergilerin Bizans dönemindeki ile aynı olduğu görülmektedir.⁹¹⁰ Ayrıca Balkan köylüsünün cizyeden hariç ödediği diğer vergiler müslümanların ödediği vergiler ile aynıdır.⁹¹¹

Arnavutların İslâm dinini benimsemesine etki eden birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden biri Ortodoks ve Katolik mezhepleri arasındaki anlaşmazlıklardır. Çünkü bu iki mezhep de birbirine kâfir olarak tanımlamaktaydı. Dolayısıyla bu iki mezhebin üstünlük sağlama ve benzeri amaçlarla özellikle Osmanlı’dan önceki dönemlerde birbirine karşı saldırılarda bulunduğu⁹¹² görülmüştür. Ortodoks ve Katolik Kilisesinin tam ortasında kalan Arnavut halkı, kendi içerisinde de her iki kiliseye mensup kişilerin bulunması sebebiyle iki mezhebe ayrılmış durumdaydı. Böylece Ortodoks ile Katolik Kiliseleri’nin birbiriyle olan anlaşmazlıkları halkın İslam’a yönelmesine neden olmuştur.⁹¹³ Her iki kilisenin de Arnavut toprakları üzerinde hâkimiyet kurma çabası iki kilise arasında ciddi anlaşmazlıklara ve tartışmalara sebep oluyordu.⁹¹⁴ Ayrıca 150 yıllık Haçlı seferleri esnasında Durrës limanı ve Via Egnatia yolu Haçlıların İstanbul’a ulaşma amacıyla en çok tercih ettiği bir yoldu.⁹¹⁵ Bu doğrultuda,⁹¹⁶ XI. yy.’da kış aylarında Ortadoğu’ya gitmek için İtalya’dan deniz yoluyla Durrës ve Vlora’dan, kara yoluyla da kuzeyde Shkoder’dan geçen Haçlılar, orta Arnavutluk bölgelerinde yer alan imparator yolu Egnatia’yı kullanarak Balkanlardan geçmişlerdir. Dolayısıyla Arnavut bölgelerinden geçerken yerel halkı soymuş ve halka birçok acı

⁹⁰⁸ Petrika Thengjilli, “Taksat e zakonshme...”, *S.H.*, 2/1987, s. 131. Ayrıca tez sınırların dışındaki dönemler için Bkz: “Petrika Thengjilli, “Taksat e zakonshme...”, *S.H.*, 2/1987, s. 132-148”.

⁹⁰⁹ XV. ve XVI. yy.’da Shkodra’daki köy halkından alınan vergiler ile ilgili Bkz: “Perparime Xhafa, “Vendbanimet fshatare ne Shqiperine e veriut ne shek. XV-XVI”, *Studime Historike*, yılı, 1984, Sayı: 3, 1984, s. 104-114”. Ayrıca Korça ile ilgili vergilendirme vb. bilgiler hakkında geniş bilgi için Bkz: “Petraq Pepo, “Kater dekrete (fermane) te Sulltan Bajazitit II per Mirahor Iljaz Beun”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1967, s. 218-222”.

⁹¹⁰ Geniş bilgi için Bkz: “Kole Luka, “Pamje mbi ekonomine dhe topografine e viseve te Hotit, te Kuçit, te Piprit dhe te Kelmendit ne fund te shek. XV”, *Studime Historike*, Sayı: 4, 1980, s. 224-232”.

⁹¹¹ Geniş bilgi için Bkz: “Halil İnalçık, “Türkler ve Balkanlar”..., s. 32; Thomas W. Arnold, *İslâm’ın Tebliğ...*, s. 2, 245, 253”.

⁹¹² Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse...*, s. 23.

⁹¹³ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 257.

⁹¹⁴ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 310.

⁹¹⁵ Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 23-24, 26; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 28. Ayrıca geniş bilgi için Bkz: (Pellumb Xhufi, “Ndarja Shqiptare...”, s. 27-30).

⁹¹⁶ Geniş bilgi için Bkz: “Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 21, 23-24, 26, 85”. Ayrıca Bkz: “Aydın Usta, *Müslüman-Haçlı siyasi ittifakları: Çıkarların gölgesinde Haçlı Seferleri*, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 139-140”. Ayrıca Haçlı seferleri ile ilgili Bkz: “İbrahim Ethem Polat, *Haçlılara kılıç ve kalem çekenler*, Vadi Yayınları, Ankara 2006, s. 60-92”.

yaşatmışlardır.⁹¹⁷ Bu durum Arnavut halkının daha sonra İslâm dinini benimsemesinde etkili olmuştur.

Arnavut bölgelerindeki mezhepsel tartışma ve çatışmalar büyük boyutlara ulaşmamış olsa da Gennadios'un söylediği “Latin külâhı görmektense Türk sarığı görmek evlâdır” sözü bu bölgelerin öteden beri parolası olmuştur.⁹¹⁸ Dolayısıyla bu durum her iki gayrimüslim mezhebin Müslümanlarla sosyo-kültürel vb. iyi ilişkiler kurmasını, onlara hoşgörülü davranmasını ve kültürel açıdan Müslümanlara yakınlaşmasını zorunlu kılıyordu. Hatta gerek Ortodoksların gerekse Katoliklerin Müslümanlarla ilişkilerinin, birbiriyle olan ilişkilerinden daha iyi bir seviyede olduğunu söylemekte mübalağa edilmiş olmaz. Ayrıca Ortodoks ve Katolik mezhebi arasındaki tartışmalara rağmen Osmanlıların karşılaştığı Hıristiyan cemaati ve din adamları fanatik değildi. Bu dönemde kilisenin de görevlerini düzgün bir şekilde yerine getirmediği bilinmektedir.⁹¹⁹ Bütün bunlar İslâm tebliğcilerine uygun çalışma ortamı oluşturmuş ve İslamlaştırma politikalarının uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Bu konu ile ilgili “Kiliseler arası kavgalar Arnavut halkını bıktırmış olup halkın İslâm dinini benimsemesine neden olmuştur”⁹²⁰ şeklinde görüşler bulunmaktadır. Hatta Thomas W. Arnold daha da ileri giderek şu sözleri söylemiştir:

“Ruhanî hayatı zillet çukuruna düşmüş bir kiliseden yüz çevirip, “Kutsal Ruhun İkiliği” doktrini gibi ince konularda ve Kutlu Ayinde mayalı mı mayasız mı ekmek kullanılacağı gibi önemsiz şeylerde sonu gelmez tartışmalardan bıkip usanıp, İslam’ın açık ve akla uygun tek tanrıci öğretisini seve seve kabul eden birçok kimse vardı”.⁹²¹

Osmanlı döneminde dikkat çeken durumlardan biri de; Katolik halk içerisinde İslâm dinini kabul edenler olduğu gibi Ortodoks Mezhebine geçenlerin de olmuş olmasıdır.⁹²² Ayrıca Ohri başpiskoposu Athanas’ın Ortodoksluktan Katolikliğe geçmesi örneğinde olduğu gibi Ortodoks Mezhebenden de Katolikliğe geçenler olmuştur. Buna göre eğer Osmanlı İslâm dinini kabul ettirmek için baskı uygulamış olsaydı Ortodoksluğu veya Katolikliği seçme hakkı tanımayıp yalnız İslâm dinini seçenlerin varlığı görülecekti. Ayrıca kişilerin sadece hafif bir cezadan kurtulmak maksadıyla din değiştirmeleri için dinlerine çok az

⁹¹⁷ *Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 168.

⁹¹⁸ Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 209; Halil İnalçık, “Mehmed II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII Ankara 2003, s. 397.

⁹¹⁹ Hajredin Isufi, “Aspekte te Islamizimit...”, *S.H*, 3-4/2004, s. 20.

⁹²⁰ Muhamet Pirraku, “Roli i Islamit...”, s. 44.

⁹²¹ Muhamet Pirraku, “Roli i Islamit...”, s. 44.

⁹²² Ali M. Basha, *Islami ne Shqiperi...*, s. 61-62.

bağlılık hissi duymuş olmaları gerekir.⁹²³ Shkoder başpiskoposluğunda hıristiyanların dinlerini bırakıp müslüman olma amacıyla dualarda bulunmaları İslâm dinine ne kadar olumlu yaklaştıklarını açık bir şekilde göstermektedir. Bu ve buna benzer durumlar, Hıristiyanların İslâm dinini kendi istekleri ile kabul ettiğini göstermektedir.⁹²⁴

Unutulmaması gerekir ki, Osmanlı hâkimiyeti altında diğer Balkan ülkeleri de bulunmuştur. Osmanlı kuralları ve prensipleri her yerde ve herkes için aynı şekilde geçerli olup bütün milletler tek bir çatı altında yönetilmiştir. O halde, Osmanlı'nın İslâmiyet'i zorla kabul ettirme şeklinde bir politikası olsaydı Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan gibi diğer Balkan devletlerinde de en az Arnavut diyarları kadar bir müslümanlaşma görülmüş olacaktı. O halde, hiç kimsenin inancı zorla ve baskı yoluyla değiştirilmemiş olup Müslüman olmak isteyenlerin kendi irade ve tercihleri doğrultusunda müslüman olduğu ve istemeyenlerin ise Hıristiyanlık dininde kaldığı⁹²⁵ söylenebilir.

İslâmiyet, bu mesajın dünyadaki bütün herkese ulaştırılabilmesi adına “**Artık sen öğüt ver! Sen ancak bir öğüt vericisin**”.⁹²⁶ ayeti gereğince gayrimüslimlerin İslâm'a yönelmelerini sağlamak amacıyla Müslümanların onlara öğüt vermelerini, uygun bir üslupla onlara dinî tebliğ etmelerini emretmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v)'e hitaben herkese, insanlara dinî anlatırken zorlama ve baskı yapmayı da yasaklamıştır. Bu ayetler doğrultusunda İslâm mesajını bütün dünyaya duyurma görevini üstlenen Müslüman tüccar ve tebliğciler, İslâm dininin yayılmasına büyük katkılarda bulunmuştur.⁹²⁷

İslâm dinini bütün dünyada yaymak amacıyla bir çok İslâm devleti tarafından ilk dönemlerden itibaren fetihler yapılmıştır. Osmanlı bu fetihler konusunda İslâm Tarihi içerisinde en başarılı devlet statusüne sahiptir. Fakat İslâm bir yere sadece fetihlerle ulaşmamıştır. İslâm dininin yayılmasına etki eden en önemli etken İslâm dininin temel prensipleridir. Çünkü İslâm dini ritüellerden ibaret değildir. O, aynı zamanda bir kültür ve yaşam biçimi olup ayrıca hayatın çeşitli konularını da içermektedir.⁹²⁸ Dolayısıyla bu yolla (fetihlerden) daha büyük olmasa da neredeyse aynı başarıyı elde etmiştir.⁹²⁹

⁹²³ Bkz: “Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 244”.

⁹²⁴ Petrika Thengjilli, “Katolicizmi ne Shqiperi...”, s. 231.

⁹²⁵ Xhavit Shala, *Shqiptaret...*, s. 20.

⁹²⁶ Gaşiye Süresi, 88/21.

⁹²⁷ Nexhat İbrahimi, *İslami ne trojet...*, s. 226-227.

⁹²⁸ Xhavit Shala, *Shqiptaret...*, s. 45.

⁹²⁹ Sami Frashëri, *Shqiperia...*, s. 59.

Shkoder'ın dağlık bölgeleri vb. yerlerinde yerel “Serçerde-i Cibail” (Dağların İhtiyar Meclisi) gündelik hayatla ve diğer meselelerle ilgili kanunları içeren bir sistemdi. Bu sistemde her ne kadar hırsızlık gibi bir takım suçlara verilen cezalar İslâm'ın koyduğu cezalardan daha ağır⁹³⁰ olsa da örnek olarak şahitlik hususunda; iki kadının şahitliğinin bir erkeğin şahitliğine denk olması⁹³¹ gibi bir takım kurallarda İslam'a yakın veya İslâm ile aynı anlayışa sahip olması Arnavut halkının İslâm dinini benimsemesinde etkili olmuştur. Ayrıca müslümanlaşmanın artmasında etkili olan değişik uygulamalardan biri de İslâm'ı kabul etmeleri şartıyla kölelerin fidye ödemeksizin serbest bırakılmalarıdır.⁹³²

Zimmîlerin haklarının verilmiş olması, herkese dinini özgür bir şekilde yaşamasına müsaade edilmesi ve hatta İstanbul hapishanelerinde bile rahiplerin ibadethanelerinin olması⁹³³ gibi ayrıcalıklar onlara baskı uygulanmadığına işaret etmektedir. Yirmi iki yıl esir kalan bir kimsenin şu sözleri buna bir örnektir:

“Türkler kimseyi dininden dönmeye zorlamamışlardır. Türk, zorlamaktan daha çok maharetiyle kazanır (kendi dinine çevirir) ve İsa'yı insanların gönlünden kurnazlıkla alır, gerçekten, hiçbir ülkeyi zorbalıkla dininden dönmeye zorlamaz, fakat başka yöntemler kullanır ki onlarla farkında olmaksızın Hıristiyanlığın kökünü kurutur”. Türk sultanının memleketinde İslâm kılıç zoruyla yayılmamıştır”.⁹³⁴

O halde Arnavutların ve Bosnalıların Müslüman olmalarının herhangi bir zorlama olmadan Osmanlı genel politikasından etkilenmeleri sonucu isteğe bağlı gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.⁹³⁵

Osmanlı, Arnavut bölgelerini kendi hâkimiyeti altına almasından itibaren buralarda İslâmî müesseselerin inşasına son derece önem vermiştir. Bunda Osmanlının Müslüman bir devlet olması ve Osmanlıların yanında İslâm dinini benimseyenlerin ihtiyaçlarını karşılama düşüncesi etkin bir rol oynamaktadır. Bundan dolayı İslâmî müesseselerin inşasının daha çok Müslümanların bulunduğu ve Osmanlı'nın en çok hâkim olduğu yerlerde başladığı anlaşılmaktadır.⁹³⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi'nin *Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri*, C. IV,

⁹³⁰ “Bir tane inek çalan kimse, ceza olarak iki inek vermek zorundadır”. “Zef Valentini, *Studime dhe tekste juridike*, (çev. Ndrçim Kulla, Dritan Thomollari), Plejad, Tiranë 2009, s. 167”.

⁹³¹ Zef Valentini, *Studime dhe tekste...*, s. 162.

⁹³² Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 236.

⁹³³ Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 234.

⁹³⁴ Geniş bilgi için Bkz: “Thomas W. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ...*, s. 414”.

⁹³⁵ Halil İnalçık, “Arnavutluk'ta Osmanlı...”, s. 171. Ayrıca Bkz: “İlir Rruga, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihiçesi*, Selçuk Üniversitesi, (yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Konya 2011, s. 40-41”.

⁹³⁶ Aleksander Meksi, “Ndertimet e kultit mysliman...”, s. 113.

adlı eserinde, Arnavutluk'ta bulunan Akçahisar (Kruja), Vlora,⁹³⁷ Berat,⁹³⁸ Durrës, Gjirokastra, Korça; Elbasan, Shkoder gibi yerlerde Osmanlı'ya ait toplam 997 tane tarihi eser bulunduğundan bahsedilmektedir. Bahsedilen eserler tablo halinde şu şekilde verilebilir:⁹³⁹

Kazalar ve Karyeler	Cami, Mescit	Medrese	Dâtilkurrâ Mektep	Teke ve Zâviyeler	İmâret	Han	Hamam. Kaplıca	Türbe	Köprü	Kale	Kule-ocak	Çeşme
Akçahisar	84	1	5	47		31	3	26	1	1		
Karyeler	9											
Vlora	11	3	6	3		4	1					
Karyeler	11			1	1	1	1	1				2
Berat	28	3	8	10	3	5	3		1	1	1	
Karyeler	4								1			
Durrës	6	1	5	1		10	1			1	1	
Karyeler	86	2	24	50		12	1				1	
Gjirokastra	8	3	5	2		1		1				
Karyeler	10	4	13	4	1	2	1	1				
Korça	2	1	1	3	1		1					
Elbasan	46	1	2	11	3	11	3	4	1	1	1	4
Karyeler	31	4	5	3		3	1		1	1		7
Shkoder	105	2	19	2		35		2	10			
Karyeler	27		6			6	1	1	2	2		
Opar	3											
Tepedelen	6	2	10	7			1			1		
Gösterilmeyen mahalleler	5	1	2			2	2		1	1		
Toplam	482	28	111	144	9	123	20	36	18	9	4	13

⁹³⁷ Evliya Çelebi'nin Vlora'nın mimarisi vb. özellikleri ile ilgili notları hakkında geniş bilgi için Bkz: "Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle...*, s. 675-683".

⁹³⁸ Berat şehrinin hakkında ayrıca Bkz: "Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle...*, s. 669".

⁹³⁹ E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı...*, IV, s. 420. Ayrıca eserlerin çeşitleri, isimleri, buldukları yerler vb. ile ilgili geniş bilgi için Bkz: "E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı...*, IV, s. 387-420".

Yukarıda bulunan tablodaki bilgiler Arnavutluk'un bütün bölgelerini içermediği gibi ayrıca tabloda saat kulesi gibi bilgilerin de eksik olduğu görülmektedir. Eksik bilgilerin yazı hatası veya benzeri nedenlerden dolayı olması muhtemeldir. Eksik bilgilere rağmen verilen bu rakamlar bu bölgelerde ciddi yatırımların yapıldığını göstermektedir. Ayrıca sultanın "1537 yılında her köyde bir cami yapılmasını emretmiş"⁹⁴⁰ olması da bu konuya verilen önemi göstermektedir. Aslında "Osmanlı geleneğine göre de bir yer fethedildiği zaman sultan namına o yerde bir cami yapılırdı".⁹⁴¹

Osmanlı'nın, Arnavutluk'ta hâkimiyetini ve sistemini tam olarak oturtması ile birlikte yeni bir düzen ve sistem kurularak hayat standartlarında bir yükseliş meydana geldiği görülmektedir. Bu doğrultuda, XVI. yy.'daki Osmanlı kanunnamelerinin sosyo-ekonomik ve benzeri her şeyi kapsayan bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir. Örneğin fırıncılara yönelik; bayat ekmek, ağırlığından az, tam pişmeyen ekmek satmayacakları, kasaplara yönelik; keçi etini koyun eti yerine satmayacakları ve yılın dört mevsimi et bulunduracakları, taze et yerine bozulmuş et satmayacakları, börekçilere yönelik; böreklerle çok fazla soğan katmayacakları ve 50 dirhemlik böreğin içinde etin ve soğanın eşit bir şekilde yer alacağı şeklindeki emirler ve yasaklar kanunnamelerde detaylı bir şekilde yer almıştır. Ayrıca terzi, lokantacılar vb. esnaflarla ilgili de belirli kurallar belirlenmişti. Aynı zamanda bunlar denetime de tabi tutuluyordu.⁹⁴² Görüldüğü üzere belirli emirler ve yasaklar çerçevesinde ciddi bir denetime tabi tutularak bu alanlarla ilgili bir standart getirilmiş ve sosyo-ekonomik açıdan bir gelişme sağlanmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen bazı tarihçi ve araştırmacıların Arnavutların müslümanlaşmaları konusunda önyargılı ve tek taraflı bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Oysa bu yaklaşım bir takım gerçeklerin gözden kaçırılmasına sebep olmaktadır. Bu gerçeklerden biri, Arnavutların İslamiyet'i benimsemesi ile birlikte Arnavutluk, Makedonya, Yunanistan (Çameria), Karadağ, Kosova gibi yerlerde uygulanan Slavlaştırma, Yunanlaştırma ve Sırplıştırma gibi dinî, etnik ve kültürel baskılara karşı kendilerini koruyabilmiş olmalarıdır.⁹⁴³ İslamiyet'i kabul etmeleri, Yunanlaştırma ve Slavlaştırma politikalarının önüne kesmiştir.⁹⁴⁴ Bu sayede de etnik varlıklarını

⁹⁴⁰ Petrika Thengjilli, "Katolicizmi ne Shqiperi...", s. 229; G. Gjini, *Ipeshkvia shkup...*, s. 131.

⁹⁴¹ Hajredin Isufi, "Aspekte te Islamizimit...", *S.H*, 3-4/2004, s. 20.

⁹⁴² Geniş bilgi için Bkz: "Zija Shkodra, "Te dhana te reja...", s. 524.

⁹⁴³ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 311; Muhamet Pirraku, "Shkaqet e kalimit...", s. 34-35; Dritan Egro, *Islam in Albanian Lands...*, s. 35.

⁹⁴⁴ Fransız tarihçi Alain Ducellier, Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle ilgili dikkat çeken görüşü şu şekildedir: "Arnavutlar daha çok iç bölgelerde yaşıyorlardı. Düz ve batı tarafındaki

koruyabilmişlerdir.⁹⁴⁵ Dolayısıyla Arnavutların etnik varlıklarını, birlik ve bütünlüklerini korumalarının tek çıkış yolu İslâm dinini benimsemelerinden geçiyordu.⁹⁴⁶ Bundan dolayı Arnavutlar, Osmanlı tarafından kendilerine ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan birçok imkânın sağlanmış olmasından dolayı etnik varlıklarını ve Arnavut topraklarını muhafaza edebilmek amacıyla gönüllü olarak İslâm dinini benimsemişlerdir.⁹⁴⁷ Arnavutlar Osmanlı hâkimiyeti ile kendi ülkelerinde söz sahibi olma imkânına sahip oldukları gibi şüphesiz ki Osmanlılar da Arnavutlardan birçok konuda istifade etmiştir. Özellikle Arnavut ve Bosna halkının Müslüman olmaya başlaması Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyetinin sağlamlaşmasını temin etmiştir.⁹⁴⁸

Aktarılan bilgiler ışığında İslâm dini Arnavut bölgelerine Osmanlı'dan önce ulaşmış olsa da Osmanlı'nın uyguladığı sistemli bir İslamlaştırma politikasının etkisinin oldukça büyük olduğu görülmektedir.⁹⁴⁹ Bu doğrultuda İslamlaşma bölgeden bölgeye değişiklik göstermiş olsa da XVI. yy.'ın ikinci yarısında Berat ve Shkoder gibi şehirlerde Hıristiyanlığı terk edip İslâmiyet'i benimseyen Arnavut halkının oranının %50'ye yükseldiği görülmektedir.⁹⁵⁰ Bu durumun en önemli faktörlerinden biri, Berat şehrinde örneği görülen "Osmanlı kadısı, müftüsü, mütevellileri vb. kimselerden oluşan "ulema veya ehl-i ilim" yapısına sahip olmasıdır.⁹⁵¹ Bunun yanında İslâm dininin Arnavutlar arasında yayılmasının

---

şehirlerine Slav, Latin ve Yunanlar da yerleşmişlerdi. Bu durum XIV-XV. yy.'a kadar bu şekilde devam etmiştir. Ne ilginçtir ki, Osmanlı işgali ile birlikte bu şehirlerin nüfusu tamamen Arnavutlaştırıldı" (Pellumb Xhufi, "Veshtrim mbi popullisine e qyteteve bregdetare Shqiptare ne shekujt XII-XV", *Studime Historike*, Sayı: 4, 1982, s. 148).

⁹⁴⁵ Geniş bilgi için Bkz: "Hasan Kaleshi, "Türkler'in Balkanlar'a Girişi ve İslamlaştırılma (Arnavud halkının etnik ve millî varlığının korunmasının sebepleri)", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (Çev. Kemal Beydilli), Sayı: 10-11, 1981, s. 177-194; Muhamet Pirraku, "Roli i Islamit...", s. 50-51, dip. 42, 44; Feridun Emecen, "Osmanlı Devleti'nin...", *T*, IX, s. 41; Roberto Moroco dela Roka, *Kombësia dhe feja në Shqipëri: 1920 - 1944*, (çev. Luan Omari), Elena Gjika, Tiranë 1994, s. 9; İliir Rruga, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyet...*, s. 53; Selami Pulaha, "Te dhena ekonomike dhe demografike eper krahinen e Opoljes (Opoja) ne gjysmen e dyte te shek. XVI", *Studime Historike*, Sayı: 3, 1975, s. 107.

⁹⁴⁶ İljaz Rexha, "Antagonizmi ndermjet...", s. 72.

⁹⁴⁷ İljaz Rexha, "Antagonizmi ndermjet...", s. 73.

⁹⁴⁸ Feridun Emecen, "Osmanlı Devleti'nin...", *T*, IX, s. 42.

⁹⁴⁹ Muhamet Pirraku, "Roli i Islamit...", s. 44.

⁹⁵⁰ Ferit Duka, *Shekujt Osmane...*, s. 379.

⁹⁵¹ Geniş bilgi için Bkz: "Ferit Duka, *Berati ne kohen...*, s. 55-56".

siyasî, ekonomik,⁹⁵² sosyo-kültürel ve dinî faktörler gibi birçok faktörün etkisiyle⁹⁵³ meydana geldiği söylenebilir.

Arnavutlar Müslüman olmaları sonucu rahat bir nefes almış olup her alanda büyük avantajlar ve olumlu gelişmeler elde etmişlerdir. Fakat Hıristiyanların ortasında ada konumunda olduklarından dolayı haksızlıklar, zorluklar, baskılar ve sıkıntılarla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Bu bölgelerin en eski yerlilerinden olmaları ve vatanlarında durarak kimseye bir saldırıda bulunmamalarına rağmen XV-XVIII. yy.'ların Avrupalıları tarafından Arnavutların, Türk gözü ile bakılarak dışlandıkları ve onların gözüne girebilmenin ve yanlarında yeniden yer alabilmenin ancak İslâm inancını terk etmeleri ile gerçekleşeceği ima edilmiştir.⁹⁵⁴ Çünkü XIX - XX yy.'da Avrupa'daki büyük devletler Arnavutluk'ta bir İslâm Devleti'nin kurulmasından korktuklarından dolayı Arnavutların komşu ülkelerin (özellikle Ortodoks olan Yunanistan ve Sırbistan gibi) isteklerini yerine getirmek adına İslamlaşmış Arnavut topraklarını komşularına bölüştürmek (Durrës'a kadar Sırbistan'a ve Durrës'tan aşağısı Yunanistan'a) hususunda çok çaba sarf etmişlerdir.⁹⁵⁵ Ancak vatansever halkın gücü ve Avusturya-Macaristan'ın desteğiyle bütün baskılara karşı konulmuştur.⁹⁵⁶ Şüphesiz zayıf düşmüş Arnavutların vatan toprağını kurtarma çabaları bütün vatan topraklarını koruyabilmelerine yetmemiştir. Bundan dolayı komşu ülkeleri olan Sırbistan, Karadağ, Makedonya ve Yunanistan işgal yoluyla Arnavut topraklarının büyük bir bölümünü koparıp kendi sınırlarına dâhil etmiştir.

Bütün bu bilgilerden yola çıkarak Arnavutluk üzerinde hâkimiyet kurmuş olan Roma, parçalandıktan sonra önce Batı, sonra Doğu Roma İmparatorluklarının ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin Arnavut kültür ve medeniyet tasavvuruna, Doğu ve Batı'nın manevî,

⁹⁵²

"Arnavut topraklarının Osmanlı yönetimi altına girmesiyle, Osmanlı yeni sisteminin idarî, iktisadî ve kültürel çalışmaları sonucu Arnavut kentlerinden Elbasan, Berat, Shkodra, Prizren, Vuçitern, Ohri, Gjirokastra, Durres, Dibra, Kruja, Korca, Permeti, Kalkandelen, Struga, vb. sancaklar ve kazalar merkez haline dönüştürülmüşlerdir. Ayrıca bu çalışmalar Arnavut halk arasında Müslümanlaşma meydana getirmiştir".

Geniş bilgi için Bkz: (Ferit Duka, "XV-XVIII. yüzyıllarda Arnavut...", s. 66).

⁹⁵³ Skender Riza, "İslamizimi...", s. 132.

Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'u fethetmesi ve Arnavut halkının İslamlaşması ile ilgili ayrıca Bkz: "Ali M. Basha, *İslami ne Shqiperi...*, s. 46-59; Rıza Kurtuluş, "Avrupa-Kitada İslâmiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV Ankara 1991, s. 155".

⁹⁵⁴ Geniş bilgi için Bkz: "Pellumb Xhufi, "Kombi Shqiptar: Nje veshtrim nga mesjeta", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2013, s. 15-21".

⁹⁵⁵ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit...*, s. 418-419.

⁹⁵⁶ Mathieu Aref, *Shqiperia...*, s. 125.

Ayrıca bu konu ile ilgili geniş bilgi için Bkz: "Petrika Thengjilli, "Projektet per copetimin e tokave Shqiptare ne vitet 30-70 te shek. XIX", *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 1998, s. 165-171".

kültürel vb. zenginliklerini kazandırmış olduğu söylenebilir.⁹⁵⁷ Ayrıca Arnavutların İslâm dinini benimsemesi hususunda özetle şu söylenebilir: Bu değişimin meydana gelmesi tek bir nedene indirgenemez. O halde M. Eliade'nin dediği gibi “dinî olgu, aynı zamanda daima sosyal, ekonomik, psikolojik ve tarihî bir olgudur. Çünkü din, zaman dilimi içinde meydana gelmiş ve önceden meydana gelmiş olan her şeyle bağımlıdır.”⁹⁵⁸

---

⁹⁵⁷ Qazim Xhelili, “Toleranca ne marredheniet...”, s. 344.

⁹⁵⁸ Mircea Eliade, *Dinin anlamı ve sosyal fonksiyonu: yaratılış özlemi*, (çev. Mehmet Aydın), Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 68.

SONUÇ

Osmanlı'nın Balkanlar üzerindeki hâkimiyetinden önce inanç bakımından Arnavutluk'taki halkın çoğunluğu Ortodoks ve Katolik mezhebine mensup olan Hıristiyanlardan oluşuyordu. Bazı şehirlerde ise az sayıda Yahudi yaşamaktaydı. Bunların dışında az sayıda da olsa pagan inancını devam ettirenler de mevcuttu. Ülke, coğrafi konum olarak Doğu ile Batı arasında bulunduğundan, hem Roma'nın hem de Bizansın gelen baskıların en fazla hissedildiği yerlerden birisi olmuştur.

Öyle görünüyor ki; millet dayanışması ve akrabalık bağlarının oldukça güçlü olması sebebiyle Arnavut halkı arasında tarih boyunca mezhepsel çatışmalar sınırlı sayıda kalmıştır. Doğu ile Batı Hıristiyanlığı'nın teolojik anlaşmazlıklarına bir de siyasî üstünlük kurma çabalarının eklenmesi Durrës gibi ortak bölgelerde az da olsa mezhepsel tartışma ve çekişmelerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Şüphesiz her iki kilisenin ve Arnavut prenslerin de bu durumun gerçekleşmesinde etkileri büyüktür.

Tarihsel olarak çalışmanın konu edildiği tarihsel bağlamda ulaşım vb. imkânların son derece kısıtlı olmasının yanında prenslerin birbiriyle olan kavgaları, savaflara varan çatışmaları ve dış güçlerin sürekli işgaline maruz kalınması nedeniyle bu bölgeler dinî, ekonomik, sosyo-kültürel, eğitim vb. alanlarda iyi bir seviyede değildi. Arnavutluk'ta durum bu halde iken Osmanlı'nın, Arnavutluk'u ele geçirdikten sonra burada kalıcı olabilmek için etkili ve değişik politikalar uyguladığı görülmüştür. Sırp, Bulgar vb. milletlerin Arnavutluk bölgelerini işgal ettikten sonra Arnavut halkına kendi fikir, inanç ve kültürlerini zorla benimsetmesine yönelik uygulamalarına karşın Osmanlı, Hıristiyan halka zimmet akdi ile birtakım haklar tanımıştır. Ayrıca onlara gösterilen hoşgörünün yanında bu bölgelerde sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel, sosyo-medeniyet vb. alanlarda birçok gelişmelerin önünün açılması Osmanlı yönetiminin Arnavutlar tarafından kısa bir sürede benimsenmesini sağlamıştır. Çünkü bu dönemde geleceğe yönelik ümitleri yeşertecek başka bir seçeneğin ufukta görünmüyor olması, Osmanlı'yı ve onun dünya görüş ve hayat yolunu tek seçenek kılıyordu.

Vurgulanması gereken bir husus da, ele geçirilen bir yerde kalıcı olunabilme ve rahat bir şekilde hâkimiyet sürdürebilmenin ancak halk tarafından kabul görülmeye bağlı olmasıdır. Bu doğrultuda Osmanlı'nın Arnavutluk'taki hâkimiyetinin ilk dönemlerinde her

ne kadar ortaya bir takım isyanlar çıkmış ise de Osmanlı hâkimiyeti ve idaresinin tam bir müsamaha içerisinde yerli aristokrasi ile uzlaşarak bu bölgelere yerleşme fırsatını iyi değerlendirdiği, Osmanlı'nın halk tarafından benimsenmesiyle birlikte büyük başarılarla imza attığı görülmektedir. Ayrıca gerek dış güçlerin gerekse Arnavut prenslerin çıkardığı iç karışıklıklar sebebiyle her zaman saldırı ve baskılara maruz kalan halk, Osmanlı gibi bir güç tarafından himaye altına alınmayı sosyal ve varoluşsal bir sığınak olarak telakki eder hale gelmiştir.

Osmanlı'nın Arnavutluk'u hâkimiyeti altına aldıktan sonra bu bölgede uyguladığı politikalardan biri de "iskân politikası"dır. İskân politikası doğrultusunda Türk aileleri Rumeli'ye, Rumeli'den alınan aileler de Anadolu vb. değişik bölgelere yerleştirilerek başta "kan davaları" olmak üzere birçok husumetin önü kesilmiş olunmaktaydı. Aslında bu husus son derece önem arz etmekteydi; çünkü Arnavut halkın birlik ve beraberliğini bozan etkenlerin başında yer alan kan davalarının maddi ve özellikle manevî açıdan birçok zarara yol açtığı görülmüştür. Ayrıca bu durumun Ortodoks ve Katolik mezheplerinin arasını açan ve bunun yanında mezheplerin kendi içerisindeki birlik ve beraberliğini de parçalayan faktörlerden birisi olduğu söylenebilir. Buna bağlı olarak, görevi bırakmak ve şehri terk ederek başka yerlere göç etmek gibi durumlar görülmüştür. Bunun yanında iskân politikasının Müslim ve gayrimüslim halkın birbiriyle kaynaşmasına etkisinin çok fazla olduğu da müşahade edilmiştir.

Öte yandan, Osmanlı'nın Arnavutluk'ta hâkimiyet sürmeye başlaması, kiliseler için de yeni bir dönemin başlamasına katkı sağlamıştır. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri, Ortodoks ile Katoliklerin arasındaki çekişmelere son verilerek bu iki mezhep arasında bir dengenin kurulmuş olmasıdır. Ayrıca Hıristiyanlara tanınan ayrıcalıkların yanında, dinî ve sosyal hayatı derinden etkileyecek bir sürecin başladığı da görülmüştür. Ortodoks kilisesi, maddî ve manevî açıdan gelişerek Osmanlı mercilerinin esas olarak tanıdığı, kilise hiyerarşisini koruyup destekledikleri imtiyazlı bir statü kazanmıştır. Bunun neticesi olarak Onufer, Onufer'in oğlu Nikolla Onufer ve Jani gibi büyük başarılarla imza atmış önemli Hıristiyanlar ressam vb. kişilerin bu dönemde ortaya çıktığı görülmüştür.

Osmanlılarla iyi ilişkiler içerisinde bulunan Ortodoksların gerek kendi bölgelerinde gerekse Katoliklerin çoğunluk olarak yaşadığı kuzey bölgelerine doğru faaliyetlerde bulunduğu, Katoliklerin ise kendi bölgelerinde dahi faaliyetlerinin daha az etkili olduğu görülmüştür. Çünkü her ne kadar zimmî anlaşması ile Katoliklerin dini faaliyetlerini

gerçekleştirmeleri güvence altında olsa da Osmanlı nezdinde Ortodokslara nazaran daha az ayrıcalıklara sahip oldukları görülmektedir. Bunun başlıca nedeni Katoliklerin Osmanlı'nın en büyük düşmanı olan Vatikan'a bağlı kalarak Arnavutluk'ta bir takım isyan, casusluk vb. faaliyetlerde bulunmuş olmaları sebebiyle kendilerine yönelik bazı tedbirlerin Osmanlı yönetimi tarafından alınmış olmasıdır. Ayrıca Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyetine girdiği döneme kadar birçok nitelikli din adamının değişik nedenlerden dolayı farklı ülkelere göç etmesine bağlı olarak ortaya çıkan din adamı ihtiyacının giderilmesi noktasında - her ne kadar Papalık tarafından misyoner vb. din adamları Arnavutluk'a gönderilmiş olsa da - yetersiz kaldığı görülmüştür. Bütün bunlara rağmen Arnavutluk'ta veya İtalya'da bulunan başta Arnavut Katolik din adamlarına Papalık tarafından Arnavutça'yı kullanma izninin verilmesiyle birlikte bu din adamları Arnavutça'ya ciddi manada katkıda bulunmuşlardır.

Osmanlı, Arnavutluk'u büyük çapta hâkimiyeti altına aldıktan sonra burada özellikle İslamlaştırma ve değişik politikalar içeren yeni bir sistem kurmuştur. Kurulmuş olan bu yeni sistemin sonucunda dinî, idarî, iktisadî, kültürel vb. alanlarda Elbasan, Berat, Shkoder, Prizren vb. şehirlerde her açıdan yeni bir canlanma meydana gelmiştir.

Arnavut Hıristiyanların Müslümanlarla asırlar süren birliktelikleri sonucu birbirlerinden etkilenmeleri ve Osmanlı'nın İslamlaştırma politikaları, Ortodoksluk ve Katoliklik olmak üzere her iki mezhebe bağlı olan Arnavut halkın %70-80 gibi yüksek bir oranda İslâm dinini benimsemesiyle sonuçlanmıştır. Şüphesiz ki bu durum Osmanlı hâkimiyetinin gerek Arnavutluk'a, gerekse Balkanlar'a sağlam bir şekilde yerleşmesini sağlayan en büyük etkenlerden biri olmuştur. XVI. yy.'da İslâm dinini kabul etmesiyle Arnavutlar, zamanın en iyi eğitim merkezlerinde eğitim görme fırsatı bulmuştur. Bu sayede Arnavutlar arasından çok sayıda sadrazam, vezir, paşa, komutan, şair ve yazar gibi şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Her biri, başta Arnavut bölgelerinde olmak üzere Balkanlar'da ve Osmanlı coğrafyasında birçok hizmetlerde bulunarak adlarını tarih sayfalarına yazdırmıştır.

Her ne kadar Arnavutlar, İslamiyet'i kabul etmeleriyle Türkleştiklerini ifade eden Batılılar tarafından dışlanmış ve birçok tarihçi ve araştırmacı tarafından objektiflikten uzak bir yaklaşımla Arnavutların müslümanlaşması "Karanlık Dönem" olarak nitelendirilmiş olsa da, Arnavutlar İslamiyet'i kabul etmeleriyle ne Türkleşmişler ne de milliyetçilik duygularını kaybetmişlerdir. Aksine bu duyguları daha da kuvvetlenmiştir. Ayrıca Rumlar ve Slavlar tarafından gerçekleştirilen dinî, etnik ve kültürel baskılar altında, etnik kimliklerini

koruyabilmek amacıyla Arnavutların İslamiyet'i büyük ölçüde kabul etmeleri bir seçenek değil, bir zorunluluk arz etmiştir. 1912 yılında Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesiyle Yunanlıların, Ortodoks Kilisesi aracılığıyla Arnavut Ortodokslarını Helenleştirme teşebbüsleri bu gerçeği doğrular niteliktedir. O halde Arnavutların etnik kimliklerini koruyabilmesi, büyük orandan İslâm dininin benimsenmesiyle gerçekleştiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- “Arnavutluk”, *Grolier international Americana encyclopedia*, II, (yay.-çev.) Medya Holding, İstanbul 1993.
- 367 numaralı muhasebe-i vilayet-i Rum ili defteri ile 94 ve 1078 numaralı Vlora Livası tahrir defterleri (926-1520 / 937-1530): *Yanya, İskenderiye, Ohri, Elbasan ve Vlora Livaları ile Dukagjin Vilayeti*, III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008.
- A new catholic commentary on holy scripture*, (haz. Dorn Bernard Orchard, Reginald C. Fuller), Thomas Nelson And Sons Ltd, New York 1975.
- Acehan, Abdullah, “Osmanlı Devleti’nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1/5, 2008.
- Açıklamalı Kutsal Kitap*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2010.
- Ago, Saide, “Kater ikona me perfytyrimin e Shen Merise se Tipit “Perkedhelje”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1966.
- Ahmeti, Musa; Etleva Lala, *Statutet dhe urdheresat e Kapitullit te Kishes Katedrale te Drishtit*, OMBRA GVG, Tiranë 2009.
- Akgündüz, Ahmed, *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı’da Harem*, OSAV (Osmanlı Araştırmaları Vakfı), İstanbul 1995.
- , *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I, FEY Vakfı, İstanbul 1990.
- , *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VI, FEY Vakfı, İstanbul 1993.
- , *Pax Ottoman. Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- Aktan, Hamza, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Zimmîlerin Hak ve Yükümlülükleri”, *Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Kitab Tartışmalı İlmî Toplantı*, y.e.y. İstanbul 2007.
- Aktepe, Münir, “Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII Ankara 1993.
- Alpan, Necip P., *Tarihin Işığında Arnavutluğun Bağımsızlığı*, y.e.y. Ankara 1982.
- Aref, Mathieu, *Shqiperia (Historia dhe Gjuha) ose odiseja e pabesueshme e nje populli parahelen*, (çev. Iliriana Angoni), Plejad, Tiranë 2007.

- Arnold, Thomas Walker, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, (çev: Bekir Yıldırım - Cenker İlhan Polat), İnkılâb, İstanbul 2007.
- Arslan, Ali, "Arnavutça eğitime geçiş ve buna karşı Osmanlı yönetiminin tavrı", *Balkanlar'da İslâm medeniyeti II. Milletlerarası sempozyumu Tebliğleri, Tirane, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003*, IRCICA, İstanbul 2006.
- Asti (Bylis Piskoposu), röportaj 15/05/2015.
- Atçeken, İsmail Hakkı, "İslâm Tarihinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saâdet ve Endülüs Örneği)", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 14, 2009.
- Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*, (haz. Abdulhamit Kırmızı), Klasik, İstanbul 2009.
- Aykaç, Mehmet, "Şeri'yye sicilleri ışığında 17. Yüzyılda Arnavutluk/ Elbasan'da sosyal, kültürel ve iktisadi yapı", *Balkanlar'da İslâm medeniyeti uluslararası üçüncü sempozyum tebliğleri, Bükreş Romanya/ 1-5 Kasım 2006*, IRCICA, İstanbul 2011.
- Aytekin, Arif, "Demenhûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, IV, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1982.
- Balcı, Mustafa; Yüksel Özgen, "Arnavutluk'ta Osmanlı yazılı kültürel mirası", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti uluslararası üçüncü sempozyum tebliğleri, Bükreş Romanya/ 1-5 Kasım 2006*, IRCICA, İstanbul 2011.
- Balliu, Fatjon, "Peshkopet e Krujes", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2011.
- Bartl, Peter, millî *Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1978-1012)*, (Çev. Ali Taner), Bedir, İstanbul 1998.
- Basha, Ali Musa, *Islami ne Shqiperi gjate shekujve*, Biblioteka Islame, Tiranë 2000.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri*; II; III; V;VI; VII; XII; XIV; XXII; XXIII; XXIV; XXVI; XXX; XXXIV; XXXV; XXXVI; XLI; XLVI; XLVIII; LII; LIII; LX; LXIV; LXX.
- Beduli, Dhimiter, *Gjuha Shqipe ne Kisha*, KOASH (Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi), Tiranë 1997.
- Beduli, Kristofor, *Shkollat Teologjike Hieratike (te Kishes Orthodhokse Autoqefale te Shqiperise)*, Neraida, Tiranë 2001.
- Beydilli, Kemal, "Yeniçeri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLIII Ankara 2013.

- Biçoku, Kasem, “Fryma Shqiptare e kishes Katolike dhe kuvendi i Arbnit”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2003.
- , “Shtrirja lindore e zoterimeve te Kastrioteve”, *Skenderbeu dhe Europa (Permbledhje kumtesash)*, Akademia e Shkencave e Shqiperise, Instituti i Historise, Tiranë 2006.
- Bilge, Mustafa L., “Arnavutluk”, *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi*, III Ankara 1991.
- Bogdan, A. K, “Historia e Shqiptareve nga İliret e lashte ne eren e İslamit”, *Universi*, (çev. Olsi Jazexhi), Sayı: 1, 2001.
- Borgia, Nilo, *Murgjit bazilianë të Italisë në Shqipëri: shënime mbi misionet në Himarë: shek. XVI-XVIII*, (çev. Mimoza Hysa), Naimi, Tiranë 2014.
- Bourcat, Jacques, *Shqiperia dhe Shqiptaret*, (çev. Asti Papa), Dituria, Tiranë 2004.
- Boya, Recep Yaşar, *El-Bâniyyûn (El-Arnavut) ve'l-İslâm; el-Muslimun fî Yugoslavya*, Daru's-Selâm, Kahire 1424/2004.
- Bozbora, Nuray, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, İstanbul 1997.
- Buharaja, Vexhi, “Kazaja e Delvines 1 (Nga defteri Osman i sanxhakut te Delvines i vitit 1583)”, *Studime Historike*, Sayı: 1-4, 1992.
- , “Kazaja e Delvines 2 (Nga defteri Osman i sanxhakut te Delvines i vitit 1583)”, *Studime Historike*, Sayı: 1-4, 1993.
- , “Rreth mbishkrimevet te forteses se Elbasanit”, *Studime Historike*, Sayı: I, 1967.
- Buschhausen, Helmut, “Durrësi dhe fillimet e krishterimit ne Shqipëri”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Cebeci, Ahmet; Güray Kırpık, “Tahrir defterlerine göre Osmanlı fethinden sonra Arnavutluk'ta Hristiyan ve Müslüman nüfus değişimleri”, *Balkanlar'da İslâm medeniyeti II. Milletlerarası sempozyumu tebliğleri, Tirane Arnavutluk/ 4-7 Aralık 2003*, IRCICA, İstanbul 2006.
- Czerminski, Marcin, *Shqiperia (pershkrimet historike, etnografike, kulturore dhe fetare)*, (çev. Leonard Zissi), Onufri, Tiranë 2014.
- Çabej, Eqrem, *Shqiptaret midis perendimit dhe lindjes*, MÇM, Tiranë 1994.
- Çağrıçı, Mustafa, “Da'vet”, *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994.

- Çaushi, Ilira N.; Shaban Dervishi, “Fete ne Shqiperi. Shembull i bashkejeteses se diversiteteve brenda nje kulture”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2002.
- Çeçen, Anıl, “Hukuk’ta Norm ve Adalet” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 1-4, 1975.
- , *Adalet Kavramı. Adalet kavramının göreliliği üzerine bir deneme*, 2. Basım, Gündoğan yayımları, Ankara 1993.
- , *İnsan Hakları*, 2. basım, Gündoğan yayımları, İstanbul 1995.
- Çelebi, Evliya, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi: Gümülcine, Kavala, Selânik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı*, 8/2, (haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân politikası”, *DİVAN*, Sayı: 1, 1999.
- Daşcıoğlu, Kemal, “Sürgün-Osmanlı’da”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXVIII Ankara 2010.
- Demiraj, Shaban, “Gjuha amtare ne bregdetin jugor Shqiptar gjate shekuje”, *Himara ne Shekuj*, Akademia e Shkencave e Shqiperise, Tiranë 2006.
- Demirci, Mustafa, “İslâm zimmî Hukukunun ve dinî Kimliklerin Korunması”, *Haz. Muhammed ve evrensel mesajı sempozyumu, 20-22 Nisan 2007*, İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2007.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Dhamo, Dhorka, “Mbi disa ikona te panjohura te piktor Nikolles dhe Onufer Kipriotit”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1966.
- , “Piktoret Shqiptare te shek. XVI-XVIII dhe vepra e tyre ne Shqiperine dhe vise te tjera te Ballkanit”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1985.
- , “Vepra dhe tipare te piktures ne Shqiperi ne shek. V-XV”, *Studime Historike*, Sayı: I, 1984.
- Doğru, Halime, “Osmanlı Devleti’nin Rumeli’de Fetih ve İskân Siyaseti”, *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Duka, Ferit, “Aspekte social-ekonomike dhe demografike te Himares gjate sundimit Osman (shek. XV-XVI)”, *Himara ne Shekuj*, Akademia e Shkencave e Shqiperise, Tiranë 2006.
- , “Aspekte te urbanistikes dhe te arkitektures se qytetit te Beratit gjate shek. XVI-XVIII”, *Studime Historike*, Sayı: 1-4, 1993.

- , “Diskutime”, *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000.
- , “Fasada bregdetare e Shqipërisë Osmane (qyteti i Vlores gjate shek. XV-XVII)”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2004.
- , “Hebrenjte ne Shqipëri. Bashkesite e Vlores dhe te Beratit (shek. XVI-XVIII)”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2002.
- , “Kriptokristianizmi (Krishterimi i fshehte) dhe kuvendi i Arbnit”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2003.
- , “Momente te kalimit ne Islâm te popullsisë Shqiptare ne shek. XV-XVII”, *Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, Kryesia e Bashkësisë Islame te Kosoves, Prishtine 1995.
- , “Muzakajt Lidhez e fuqishme midis koheve paraosmane dhe Osmane”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2004.
- , “Ndryshime ne fizionomine urbanistike dhe arkitekturore te qytetit Shqiptar te periudhes Osmane: Dimensioni Islamiko-Oriental (Shek. XVI-XVII)”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2012.
- , “Perhapja e Islamizmit ne harkun kohor nga pushtimi Osman deri ne kuvendin e Arbnit”, *300 vjetori i Kuvendit të Arbnit: 1703-2003: simpozium: Tiranë 24-25 tetor 2003*, Konferenca Ispeshkvnore e Shqipërisë, Tiranë 2009.
- , “Profili i nje qyteti Shqiptar te kohes Osmane. Gjyrokastër gjate shek. XV-XVI”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2002.
- , “Tokat e Kastriotëve: Zona Krujë-Diber”, *Skenderbeu dhe Europa*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 2006.
- , “XV-XVIII. yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Sürecinin Gidişatı Üzerine Gözlemler”, *XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, IV, Ankara, 1994.
- , *Berati ne kohen Osmane (shek. XVI-XVIII)*, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 2001.
- , *Shekujt Osmane ne hapësirën Shqiptare (Studime dhe dokumente)*, UET, Tiranë 2009.
- Dyselie, Alen, “Gjendja e kepit te Rodonit ne fillim te shekullit XV sipas disa dokumenteve Raguzane”, *Studime Historike*, Sayı: I, Tiranë 1977.
- Ebu Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman Ebû Bekr b., *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), V, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, 1409.

- Efe, Adem, “Balkanların İslamlaşmasında Tekkelerin Rolü ve Kosova/Prizren Şeyh Osman Efendi Tekkesi”, *Uluslararası Balkan sempozyumu Balkanlar’da Dostluk ve İşbirliği*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2013.
- Egro, Dritan, “Vendi i viseve Shqiptare ne vizionin Gjeopolitik Osman gjate pushtimit te Ballkanit shek. XIV-XV”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2004.
- , *Historia dhe Ideologjia (Nje qasje kritike studimeve osmane ne historiografine moderne shqiptare)*, Maluka, Tirane 2007.
- , *Islam in Albanian Lands during the First Two Centuries of the Ottoman Rule*, Bilken University, (yayınlanmamış doktora tezi), Ankara 2003.
- , *Ligji Osman nder Shqiptaret e Mesjetes se Vone*, Qendra e studimeve albanologjike instituti i historise, Tiranë 2012.
- Eğri, Osman, “Bir Tebliğ Aracı Olarak Birarada Yaşama Kültürü”, *Kutlu Doğum 2003: İslam’ın Güncel Sunumu*, 2006.
- El-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi’u’l-Musnedu’s-Sahîhu’l-Muhtesarin Umûri Rasûlillahi Sallallahu Aleyhi ve Sellem ve Sunenihi ve Eyyâmih*, (thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsir en-Nâsir), IV, Dâru Tavki’n-Necâh, Beyrut 2001.
- El-Hanzalî, Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. el-Mubârek b. Vâdih, *ez-Zuhd ve’r-Rekâik*, (thk. Habîburrâhmân el-A’zamî), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut y.t.y.
- Eliade, Mircea, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu: Yaratılış Özlemi*, (çev. Mehmet Aydın), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Elibol, Ahmet, “Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 3, Sayı, 5, Kış 2009.
- Elsie, Robert, “Shenjtoret e krishtere te Shqiperise”, *Tempulli (reviste periodike kulturore)*, Nr. 12, Mitropolia e Shenjte e Korçes, Korçe 2007.
- , *Historical Dictionary of Albania*, The Scarecrow, Lanham Toronto Plymouth 2010.
- Emecen, Feridun, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan Fetret Dönemine”, *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- , “Osmanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXIII Ankara 2007.
- , “Timurtaş Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLI Ankara 2012.

- , “Yunus Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLIII Ankara 2013.
- En-Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu’ayb b. Ali el-Hurâsânî, *es-Sunen el-Kubrâ*, (thk. Hasen Abdulmunim Şiblî), VIII, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut, 2001.
- En-Neysâbûrî, Muslim b. el-Haccâc Ebu’l-Hasen el-Kuşeyrî, *el-Musnedu’s-Sahîhu’l-Muhtesar bi Nakli’l-’Adl ani’l-’Adl ilâ Rasûlillahi Sallallahu ‘Aleyhi ve Sellem*, (thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî), III, *Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-’Arabî*, Beyrut y.t.y.
- Erkal, Mehmet, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII Ankara 1993.
- Ertaylan, İsmail Hikmet, *Fâtih ve fütuhâtı*, Mars Matbaası, Ankara 1967.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Garımüslim Teb’anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.
- Eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *el-Musned*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1400.
- Etleva Lala, “Kleriket Shqiptare te Mesjetes - Zbulime befasuese nga arkivat e Dubrovnikut” *Rilindasi*, III. yılı, Nr. 10 (Pazar, 10 Mart 2013).
- Faveirial, Zhan Klod, *Historia (me e vjeter) e Shqiperise*, (çev. Gent Ulqini), Plejad, Tiranë 2004.
- Fayda, Mustafa, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLIV Ankara 2013,
- Fleet, Kate, “Görülmeven Osmanlı: Geç Ortaçağ ve Modern Dönemlerde Akdeniz Tarihinin Kayıp Devleti”, *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Frasheri, Kristo, “Fillimet e Krishterimit ne viset Shqiptare”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2000.
- , “Trojet e Shqiptareve ne shek. XV”, *Konferenca e Dyte e studimeve Albanologjike (12-18 Janar 1968)*, I, Universiteti Shtetëror i Tiranës-Instituti i historise dhe i gjuhesise, Tiranë 1969.
- , *Skenderbeu: jeta dhe vepra*, Akademia e Shkencave e Shqiperise, Tiranë 2002.
- Frashëri, Mehdi, *Historia e Lashte e Shqipërisë dhe e Shqiptarëve*, Phoenix, Tiranë 2000,
- Frasheri, Naim, *Vepra te zgjedhura*, 2, (haz. Fatmir Agalliu), Akademia e shkencave te RPSSH, Tiranë 1985.
- Frashëri, Sami, *Shqiperia dhe Shqiptaret*, (çev. Zyber Hasan Bakiu), Dajti, Tiranë 2002,
- Garnett, Lucy M. J., *Türkiye’nin kadınları ve folklorik özellikleri*, (çev. Nurettin Elhüseyni), Oğlak yayıncılık ve Reklamcılık, İstanbul 2009.

- Gibbons, Herbert Adams, *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu*, (çev. Ragıp Hulusi), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 1998.
- Giray, Muhteşem, "Berat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V Ankara 1992.
- Gjata, Arben, "Shkollat e Mitropolise se shenjte te Korçes", *Tempulli (reviste periodike kulturore)*, Sayı: 11, Mitropolia e Shenjte e Korçes, Korçe 2005.
- Gjini, Gasper, *Ipeshkvia Shkup Prizren neper shekuj*, Drita. Ferizaj 1992.
- Gözler, Kemal, "Tabiî hukuk ve hukukî pozitivizme göre adalet kavramı" *Muhafazakâr Düşünce/ Adalet*, Sayı: 15, Kış 2008.
- Hafız, Nimetullah, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Kosova'da Eğitim", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*, IRCICA, İstanbul 2001.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Derbend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994, -----, "Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Hamidullah, Muhammed, *İslama Giriş*, (çev. Cemal Aydın) Ankara 1996.
- Hasluck, Frederick William, *Bektaşilik Tetkikleri 1338/1920*, (çev. Ragıp Hulusi), Devlet Matbaası, İstanbul 1928.
- , *Christianity and İslâm under the Sultans*, I, İsis Yayıncılık, İstanbul 2000.
- , *Christianity and İslâm under the Sultans*, II, İsis Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Herrin, Judith, *Bizans. Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşkırtıcı Yaşamı*, (çev. Uygur Kocabaşoğlu), İletişim, İstanbul 2010.
- Historia e Letersise Shqipe*, I, Botim i Universitetit Shteteror te Tiranës, Tiranë 1959.
- Historia e Popullit Shqiptar*, (Heyet), I, Akademia e Shkencave e Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 2002.
- Historia e Popullit Shqiptar*, (Heyet), I, Universiteti Shteteror i Tiranës Instituti i Historise dhe i Gjuhesise, Prishtine, y.t.y.
- Honig, Richard, *Hukuk Felsefesi*, (çev. M. Yavuz), 2. basım, y.e.y, İstanbul 1935.
- Hoti, Afrim, "Aspekte të Përhapjes së Krishterimit të Hershëm në Provincën e Epirit të Ri", *2000 Vjet Art Dhe Kulturë Kishtare Në Shqipëri*, Simpozium Ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Isufi, Hajredin, "Aspekte te Islamizimit ne Çameri", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2004.
- Işık, Hidayet, "İstanbul'un Fethinin Hıristiyanlık Üzerindeki Etkileri", *Dinî Araştırmalar*, Cilt: IV, Sayı: 10, 2001.

- Izeti, Metin, “Arnavutlar ve Bektaşilik”, *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu*, TÜBİTAK’ın katkılarıyla 28-30 Ekim, Isparta 2005.
- , *Balkanlar’da Tasavvuf*, Gelenek yayıncılık, İstanbul 2004.
- İbn Hanbel, Ebû Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, *Musnedu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), VI, Dâru’l-Hadîs, Kahire, 1995.
- İbnü’l-Deyba’, Ebû Muhammed Vecihüddin Abdurrahman b. Ali, *Hadis ansiklopedisi: kütüb-i sitte*, (haz. İbrahim Canan), IV, Akçağ Yayınları, Ankara y.t.y.
- İbrahim, Ebu Yusuf Ya’kub b., *Kitâbü’l-Harâc*, el-Matbaatü’s-Selefiyye, Kahire 1396.
- İbrahim, Mehmet, “Eski Yugoslavya Sınırları Dâhilinde Tarikat Hareketlerinin Tarih içindeki Gelişimi ve önemi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 24, 1994.
- İbrahimgil, Mehmed, “Kosova’daki Türk Eserleri”, *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- İbrahimi, Nexhat, *Islami dhe muslimanet ne tokat Shqiptare dhe ne Ballkanin mesjetar*, Logos-A, Shkup-Prishtine-Tiranë 2003.
- , *Islami ne Ballkan para shekullit XV*, Zeri Islam, Prizren 2000.
- , *Islami ne trojet Iliro-Shqiptare gjate shekujeve*, Logos-A, Shkup, 1998.
- , *Kontaktet e para të Islamit me popujt ballkanikë në periudhën paraosmane*, Logos-A, Shkup 1997.
- İnalçık, Halil, “Arnavutluk’ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei”, *Fâtih ve İstanbul*, Sayı: 2, 1953.
- , “Bayezid I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V Ankara 1992.
- , “İskender Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII Ankara 2000.
- , “İstanbul Türk Devri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIII Ankara 2001.
- , “Krahina e Krujes dhe e Dibres rreth vitit 1467”, *Konferenca e Dytë e studimeve Albanologjike (12-18 Janar 1968)*, I, Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i historisë dhe i gjuhës, Tiranë 1969.
- , “Mehmed II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII Ankara 2003.
- , “Murad I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI Ankara 2006.
- , “Murad II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI Ankara 2006.

- , “Rumeli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXV Ankara 2008.
- , “Su-Osmanlı’da”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXVII Ankara 2009.
- , “Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet”, *İslâmiyât Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 4 (Ekim-Aralık), 1998.
- , “Türkler ve Balkanlar” *BAL-TAM* (Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi), Sayı: 3 (Eylül), 2005.
- , *Osmanlı İmparatorluğu: toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmaları, incelemeler*, Eren yayıncılık, İstanbul 1993.
- , *Sûret-i defter-i Sancak-i Arvanid 835/ 1431*, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- İnbaşı, Mehmet, “Balkanlar’da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti”, *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- İpşirli, Mehmet, “Ferhad Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XII Ankara 1995.
- , “Lutfi Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVII Ankara 2003.
- , “Medrese-Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII Ankara 2003.
- Jacques, Edwin, *Shqiptaret, Historia e popullit shqiptar nga lashtesia deri ne ditet e sotme*, (çev. Edi Seferi), Karte e Pende, Tiranë 1996.
- Jakumis, Konstandinos, “Veprimtaria e piktoreve nga Linotopi ne viset e kishes orthodokse te Shqiperise”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Jeffries, Ian, *Socialist Economies and the Transition to the Market*, Routledge, Londra ve New York, 2003.
- Jelavich, Barbara, *Historia e Ballkanit shekulli i tetembedhjete dhe nentembedhjete*, I, (çev. Gjergj Peçi), Ceu- Shtepia e librit, Tiranë 1999.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1300-1451)*, I, (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

- Kacori, Thoma, “Nje regjister Osmano-Turk i vitit 1442-1643”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1966.
- Kalaycı, İsa; Oktay Kızılkaya, “Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *MKÜSBE Dergisi*, C. IX, Sayı: 18, 2012.
- Kaleshi, Hasan, “Türkler’in Balkanlar’a Girişi ve İslâmlaştırılma (Arnavud halkının etnik ve millî varlığının korunmasının sebepleri)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (Çev. Kemal Beydilli), Sayı: 10-11, 1981.
- , *Kontributi i Shqiptareve ne diturite Islame*, Logos-A, Tiranë-Shkup-Prishtine 2013.
- Kallamata, Kliti, “Rreth tipareve te reja te programit ikonografik ne piktoren murale te shek. XVIII”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Kamsi, Willy, “Kisha e kuvende te Shkodres me rrethina ne mesjete”, *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000.
- Kara, Mustafa, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XL Ankara 2011.
- Karagöz, Recai; Hasan Karagöz, *Türkiye-Arnavutluk ilişkilerinin Dünü-bugünü-Yarını*, Harp Akademileri basımevi Yenilevent, İstanbul 1995.
- Karatay, Osman, *Balkanların gülen çehresi*, Spor Kitabevi, Ankara 1999.
- Karpat, Kemal, “Balkanlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V Ankara 1992.
- Kavas, Ahmet, “Mehdiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII Ankara 2003.
- Kazııcı, Ziya, “İslâm Devletlerinin Zimmî Tebeaya Bakışı (Osmanlı Örneği)”, *Kur’ân-ı Kur’an-ı Kerim’de Ehl-i Kitab Tartışmalı İlmi Toplantı*, y.e.y. İstanbul 2007.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Zimmî Osmanlı’da”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLIV Ankara 2013.
- Kiel, Machiel, “Deli Orman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994.
- , “Dimetoka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994.
- , “Sarı Saltuk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI Ankara 2009.
- , “Vlora”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IV Ankara 1991.
- , *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*, Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), İstanbul 1990.

- Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit: Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2001.
- Koç, Yunus, “Nüfus - Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXIII Ankara 2007.
- Koçi, Arjan, “Peshkopet e Pultit te Madh e te Vogel”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historise, Tiranë 2012.
- Kora, Sonila, “Kisha e provinces Epirus nova ne marredheniet e saj me Seline e Romes (Shek. V-VI)”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2006.
- Korkuti, Muzaffer, “Epoka neolitike dhe epoka e bronzit”, *The Balkans in Prehistory*, Open Science, Athens 2001.
- Krasniqi, Mark, “Toleranca fetare mes Myslimaneve dhe Katolikeve ne Kosove”, *Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine, 1995.
- Kur’ân-ı Kerim Meali*, (haz. Halil Altuntaş; Muzaffer Şahin), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- Kurtuluş, Rıza, “Avrupa-Kıtada İslâmiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IV Ankara 1991.
- Kutsal Kitap ve Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2003,
- Küçük, Abdurrahman, “Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXV, Ankara 1996.
- Lako, Kosta, “Qyteti dhe peshkopata e Anchiasmosit (Sarandes) ne krishterimin e hershem”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Lala, Avni, *Arnavutluk'taki Bektâşî İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015.
- Leake, William Martin, *Travels in Northern Greece*, I, J. Rodwell, New Bond Street, London 1835.
- Llukani, Andrea, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë: (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*, Botimet Trifon Xhagjika, Tiranë 2009.
- Loka, Nikolle; Gjet Kola, *İliria Biblike. Shejtoret iliro-shqiptare nga Konstandini i Madh te Nene Tereza*, Geer, Tiranë 2005.

- Luka, Kole, “Pamje mbi ekonomine dhe topografine e viseve te Hotit, te Kuçit, te Piprit dhe te Kelmendit ne fund te shek. XV”, *Studime Historike*, Sayi: 4, 1980.
- Luli, Fran, “Veshtrime historike rreth perhapjes se kishave dhe emrave te shenjtoreve nder zonat e mbishkodres”, *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000.
- MacDonald, William, *Kutsal Kitap Yorumu: Yeni Antlaşma Serisi (Elçilerin İşleri – Filipililer)*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2002.
- Malaj, Edmond, “Disa aspekte nga pushtimi i Shkodres dhe i qendrave perreth saj nga Osmanet ne fundin e shekullit XV”, *Studime Historike*, Sayi: 3-4, 2012.
- , “Monumentet Kishtare te Drishtit ne Mesjete”, *Studime Historike*, Sayi: 1-2, 2014.
- Marquet, Odette, *Pjeter Bogdani Letra dhe dokumente. Nga Arkivi i Kongregates “de Propaganda Fide” si dhe nga Arkivat sekrete te Vatikanit*, At Gjergj Fishta, Shkoder 1997.
- Meksi, Aleksander, “Ndertimet e kultit mysliman ne Shqiperi”, *Studime Historike*, Sayi: I, Tiranë 1980.
- , “Shqiperia mes lindjes dhe perendimit. Arkitektura e kultit nje shembull i kesaj”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- , *Arkitektura e kishave te Shqiperise (shekujt VII-XV)*, Uegen, Tiranë 2004,
- Mihalçka, Skender, “Te dhena mbi disa vepra te artit kishtar ne vendin tone”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Minkov, Anton, *Conversion to Islâm in the Balkans (Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730)*, Brill, Boston 2004.
- Mirdita, Zef, *Krishtenizmi nder Shqiptare*, Drita & Misioni Katolik Shqipta ne Zagreb, Prizren Zagreb, Prizren 1998.
- Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Rüşvet (özellikle adli rüşvet)*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985.
- Naçi, Stavri N., “Pashalleku i Shkodres i pare ne kuadrin e zhvillimit te tij ekonomik e shoqeror ne shekullin XVIII”, *Studime Historike*, Sayi: 2, 1967.
- Nadin, Lucia, *Shqiptaret ne Venedik (mergim e integrim 1479-1552)*, (çev. Pellumb Xhufi), 55, Tiranë 2008.

- Nallbani, Hasan, “Pikturat mesjetare dhe piktoreset ne kishat e kalase se qytetit te Beratit”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Nesimi, Qani, “Bitola Sicilleri’ne Göre Osmanlı Devleti’nin Himayesinde Bulunan Makedonya Hıristiyanlarının dinî Hürriyeti”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, cilt: IX, sayı: 2, 2012.
- Newmark, Leonard, “Albanian”, *Encyclopedia of Linguistics*, I, Editor Philipp Strazny, Fitzroy Deaborn, New York, 2005.
- Nichol, Francis D., *The seventh-day adventist Bible commentary: the Holy Bible with exegetical and expository comment*, VI, Review and Herald Publishing Association, Washington 1957.
- Nicol, Donald M., *Bizans’ın Son Yüzyılları*, (çev. Bilge Umar), Tarih vakfı yurt yayınları, İstanbul 2003.
- Norris, H. T., *Popular Sufism in Eastern Europe (Sufi brotherhoods and the dialogue with Christianity and Heterodoxy)*, Routledge, Londra - New York 2006.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Bektaşilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V Ankara 1992.
- , “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunda Dervişlerin Rolü”, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Efsaneler ve Gerçekler: Tartışma/Panel Bildirileri (Ankara, 19 Mart 1999)*, İmge kitabevi, Ankara 2000.
- Ortaylı, İlber, “Millet-Osmanlı’da Millet Sistemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXX Ankara 2005.
- , *Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek*, Timaş, İstanbul 2006.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk - Shqipëria ne Dokumentet Arkivale Otomane*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1981.
- Öngören, Reşat, “Balkanlar’ın İslâmlaşmasında sûfilerin rolü”, *Balkanlarda İslâm Medeniyeti, Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, IRCICA, İstanbul 2002.
- Özbilgen, Erol, *Bütün Yönleriyle Osmanlı. Âdâb-ı Osmâniyye*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Özcan, Abdülkadir, “Devşirme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994.

- Özçelik, İsmail, *Devlet-i 'Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara 2013.
- Özdemir, Serdar, *Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2008,
- Özel, Ahmet, "Dârüssulh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX Ankara 1994.
- Özgişi, Tunca, "Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda Birlikte Yaşama Kültürünü geliştirmek için uyguladığı politikalara örnekler", *JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies)*, Sayı: 26, Yaz, II, 2014.
- Öztürk, Necdet, "Fetret Devri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi", *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Pamuk, Bilgehan, "Güney Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyeti", *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- , "Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'taki İskân Politikası: köyden sancağa dönüşüm örneği: Delvine", *XIV. yüzyıldan günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi, On Dördüncü askerî tarih kongresi bildirileri 03-07 Aralık 2012*, ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012.
- , "XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti – Arnavutluk İlişkileri", *Yeni Türkiye*, 66/2015.
- Pano, Nicholas, "Albania", *The Ancylopedia Americana*, I, Americana Corporation, New York 1968.
- Pelushi, Joan, "Kriptokrishterimi ne Shqipëri", *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Pepa, Pjeter, *Tragjedia dhe lavdia e klerit kalotik ne Shqipëri*, I, Tiranë 55, Tiranë 2007,
- Pepo, Petraq, "Kater dekrete (fermane) te Sulltan Bajazitit II per Mirahor Iljaz Beun", *Studime Historike*, Sayı: 3, 1967.
- , "Kodiku i madh i Korçes si burim historik", *Konferenca e Pare e Studimeve Albanologjike Tiranë 15-21 Nendor 1962*, Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i Historise dhe i gjuhesisë, Tiranë 1965.
- Peters, Markus W. E., *Perballjet e Historise se Kishes Katolike ne Shqipëri 1919-1996*, (çev. Klaudia Darragjati), Gjergj Fishta, Lezhe 2010.
- Pirraku, Muhamet, "Roli i Islamit ne integrimin e Shqipërisë etnike dhe te kombit Shqiptar", *Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, Kryesia e Bashkësisë Islame te Kosoves, Prishtine 1995.

- , “Shkaqet e kalimit ne Islâm te Shqiptaret”, *Rreth Perhapjes se Islamit nder Shqiptaret*, Klubi Kulturor “Drita”, Shkoder, 1997.
- Pitcher, Donald Edgar, *Osmanli İmparatorluğu'nun tarihsel coğrafyası: başlangıcından 16. yüzyılın sonuna kadar sultanlığın genişleme sürecini gösteren ayrıntılı haritalarla birlikte*, (çev. Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- Plasari, Aurel, *Shqiperia dhe Shqiptaret ne Europen e Piut II*, idk, Tiranë 2014.
- Polat, İbrahim Ethem, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Vadi Yayınları, Ankara 2006.
- Popa, Theofan, “Saktesime rreth datimit te kishes se manastirit te Apolonise”, *Studime Historike*, Sayı: I, 1967.
- , *Mbishkrime te Kishave te Shqiperise*, Akademia e shkencave e republikes se Shqiperise Instituti I Historise, Tiranë 1998.
- Popoviç, Aleksandre, *Balkanlar'da İslam*, (çev. Komisyon), İnsan yayınları, İstanbul 1995,
- Prifti, Kristaq, “Diversiteti fetar dhe uniteti kombetar te Shqiptaret”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2001.
- Prifti, Peter R., “Albania”, *Encyclopedia of the Developing World*, I, Routledge, New York 2006.
- , “Nje leter e Pal Engjellit drejtuar Skenderbeut me 1463”, *Skenderbeu dhe Europa (Permbledhje kumtesash)*, Akademia e Shkencave e Shqiperise, Instituti i Historise, Tiranë 2006.
- Prifti, Pirro, “Shenjtorja Orthodhokse Shqiptare Angelina Araniti (Komneni)”, *Kerkim*, nr. 6. KOASH, Tiranë 2010.
- Pulaha, Selami, “Rreth shkaqeve te kryengritjeve te viteve Tridhjetete te shek. XV”, *Studime Historike*, Sayı: 4, 1967.
- , “Shpronosimi i klases feudale Shqiptare nga toka dhe rruget e integritit te nje pjese te saj ne klasen feudale Osmane ne shek. XV”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1982.
- , “Te dhena ekonomike dhe demografike eper krahinen e Opoljes (Opoja) ne gjysmen e dyte te shek. XVI”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1975.
- , *Defteri i regjistrimit te sanxhakut te Shkodres i vitit 1485*, Akademia e Shkencave e RP. te Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 1974.
- , *Popullsia shqiptare e Kosoves gjate shek. XV-XVI (studime dhe dokumente)*, (haz. Elena Kadare, Fatmira Aliaj), Akademia e Shkencave e Rps te Shqiperise Institute i Historise, 8 Nentori, Tiranë 1983.

- , *Pronesia Feudale ne tokat Shqiptare (Shek. XV-XVI)*, Akademiae shkencave e RPS te Shqiperise Instituti i historise, Tiranë 1988.
- , *Qendresa e Popullit Shqiptar kunder sundimit Osman nga shekulli XVI deri ne fillim te shekullit XVIII: (dokumente Osmane)*, Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 1978.
- Purgstall, Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I, (haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1992.
- Rexha, Iljaz, “Antagonizmi ndermjet dy kishave per dominim ne tokat e Arberise (i hapi rruge fese Islame)”, *Rreth Perhapjes se Islamit nder Shqiptaret*, Klubi Kulturor “Drita”, Shkoder 1997.
- , *Monumentet e Kosoves*, Instituti i Kosoves per mbrojtjen e Monumenteve te Kultures, Prishtine 2004.
- Riza, Skender, “Islamizimi i Popullit Shqiptar”, *Rreth Perhapjes se Islamit nder Shqiptaret*, Klubi Kulturor “Drita”, Shkoder 1997.
- Rizvanolli, Masar, “Shkaqet e pranimit te popullsise se Krishtere ne klasen e spahinjve”, *Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine, 1995.
- Roka, Roberto Moroco dela, *Kombësia dhe feja në Shqipëri: 1920 - 1944*, (çev. Luan Omari), Elena Gjika, Tiranë 1994.
- Rruga, İllir, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihçesi*, (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Konya 2011.
- Safra, Jacob E., “Albania”, *Encyclopedia Britannica* (2009 Book of the Year), Encyclopedia Britannica, Inc. Chicago ABD 2009.
- Sakin, Orhan, *Osmanlı'da Etnik Yapı*, 2. Baskı, Ekim Yayınları, İstanbul 2010.
- Schmitt, Oliver Jens, “Marredheniet e Venedikut me kishat para dhe gjate luftes Shqiptaro-Osmane, roli i tyre dhe depertimi i humanizmit ne Shqiperi”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2003.
- Shala, Xhavit, *Shqiptaret ne udhekryq*, (feja, qyteterimi, siguria, integrimi), Onufri, Tiranë 2004.
- Shkoder, Zija, “Esnafet (korporatat) ne jeten qytetare Ballkanike te shekujve XVII-XVIII”, *Studime Historike*, Sayı: I, 1975.

- , “Islami dhe institucioni Esnafor ne Shqiperine etnike”, *Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine, 1995.
- , “Te dhana te reja mbi legjislacionin e esnafeve ne Shqipni gjate qindvj. XVI-XIV”, *Konferenca e Pare e Studimeve Albanologjike Tiranë 15-21 Nendor 1962*, Universiteti Shteteror i Tiranës Instituti i Historise dhe i gjuhesise, Tiranë 1965.
- Shllaku, Ludovik, *Shkollat Klerikale (Veshtrim historik nga fillimet deri me 1924-monografi)*, Camaj-Pipa, Shkoder 2002.
- Shpuza, Gazmend, “Roli i epokes se Skenderbeutne konsolidimin e perbashkesise etnike te neoarberesheve epirote”, *Skenderbeu dhe Europa (Permbledhje kumtesash)*, Akademia e Shkencave e Shqiperise, Instituti i Historise, Tiranë 2006.
- Shtepani, Reshit, “Gjurmime per historine e krahines se tamadhese ne shekujt XV-XVI (Shengjergji i sotem ne rrethin e Tiranës)”, *Studime Historike*, Sayi: 4, 1985.
- Shuflaj (Šufflay), Milan von, *Serbet dhe Shqiptaret. Historia e Shqiptareve te veriut*, (haz. Ilir Ibrahimimi), Bargjini, Tiranë 2002.
- , *Situata e Kishës në Shqipërinë paraturke: zona e depërtimit ortodoks në “digën” katolike*, (çev. Edmond Malaj), Botime françeskane, Shkoder 2013.
- Sinani, Shaban, “Berati-Qyteti qe rrezatoi”, *Kerkim*, nr. 6. KOASH, Tiranë 2010.
- , *Berat, Beratinus, Buhara*, Naimi, Tiranë 2015.
- , *Kodiket kronografike te Shqiperise*, Naimi, Tiranë 2004.
- Siulis, Triantafillos, “Ikonostaset e gdhendura ne dru ne kishat dhe kishezat e krahinave jugore te kishes Orthodhokse te Shqiperise”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Skavara, Maria, “Cikli ikonografik i jetes se Shen Kollit ne Saraqinishte te Lunxherise”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Skendi, Stavro, “Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans”, *Slavic Review (ASEEES)*, Sayi: 26, Nr. 2 (Haziran), 1967.
- Sotiri, Natasha, “Ndikimi i ligjerimit kishtar ne te folmet e krahines se Himares”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.

- Spahiu, Hena, *Qyteti Iliro-Arberor i Beratit*, Akademia e Shkencave e Republikës të Shqipërisë Istituti i Arkeologjisë, Tiranë 1990.
- Strahan, James, "Illyricum", *Dictionary of the Apostolic Church*, I, Charles Scribner's Sons, New York 1916.
- Süssheim, K., "Arnavutluk", *İslâm Ansiklopedisi*, (çev. Heyet), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1978.
- Şahin, M. Süreyya, "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XII Ankara 1995.
- , "Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanlarla Münasebetleri", *Asrımızda Hıristiyan - Müslüman Münasebetleri*, İSAV - İlmi Neşriyat, İstanbul 1993.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Vatikan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLII Ankara 2012.
- Şentürk, Recep, "Millet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXX Ankara 2005.
- Tanman, M. Baha; Sevgi Parlak, "Tekke-Mimari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XL Ankara 2011.
- Taşagıl, Ahmet, "İdil Bulgar Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXI Ankara 2000.
- Taşkın, Ünal, "Klasik dönem Osmanlı eğitim kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 1/3, 2008.
- Tenison, Robin Hanbury, *Land of Eagles (Riding through Europe's Forgotten Country)*, I, B.Tauris, Londra 2009.
- Ternava, M., "Perhapja e islamizimit në territorin e sotëm të Kosovës deri në fund të shek. XVII", *Gjurmime Albanologjike*, Seria e shkencave historike, IX-1979, Prishtinë 1980.
- Thengjilli, Petrika, "Aspekte të Islamizimit në Shqipëri dhe veriut në shek. XVII", *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2002.
- , "Aspekte të pakesimit numerik të bashkësive katolike në Shqipëri (shek. XVI-XVIII)", *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2000.
- , "Aspekte të perpjekjeve të himarjoteve për liri (shek. XVI-XVIII)", *Himara në Shekuj*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2006.
- , "Katolicizmi në Shqipëri përballë shtetit Osman (shek. XVI-XVIII)", *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000.

- , “Projektet per copetimin e tokave Shqiptare ne vitet 30-70 te shek. XIX”, *Studime Historike*, Sayi: 1-2, 1998.
- , “Shqiptaret ne afrimin mes dy besimeve te krishtera (shek. XVI-XVII.)”, *300 vjetori i Kuvendit të Arbnit: 1703-2003: simpozium: Tiranë 24-25 tetor 2003*, Konferenca Ipushkvnore e Shqiperise, Tiranë 2009.
- , “Taksat e zakonshme shteterore ne tokat Shqiptare gjate shek. XVII-XVIII”, *Studime Historike*, Sayi: 2, 1987.
- , “Toleranca fetare ne levizjen çlirimtare te popullit Shqiptar (Shek. XVII-XVIII)”, *Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine, 1995.
- , *Historia e popullit Shqiptar 395-1875*, Shblu, Tiranë 1999.
- , *Shqiptaret midis lindjes dhe perendimit (1506-1750)*, Botimet Toena, Tirane, 2003.
- Thomo, Pirro, “Arkitektura e Kishes se Ristozit ne Mborje te Korçes”, *Studime Historike*, Sayi: 2, 1967.
- , “Mbi dy monumente te arkitektures sone mesjetare ne shek. XI-XIV”, *Studime Historike*, Sayi: 4, 1972.
- , “Shperndarja kohore dhe territoriale e arkitektures pasbizantine ne Shqiperi”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- , *Kishat Pasbizantine ne Shqiperine e Jugut*, KOASH (Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqiperise), Tiranë 1998.
- Topalli, Kolec, “Lashtesia e krishterimit nder Shqiptare sipas deshmive te gjuhes Shqipe”, *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000.
- Trix, Frances, “Islam in Balkans” *Encyclopedia of Islâm and the Muslim World*, I-II. Macmillan Reference USA, New York 2004.
- Unan, Fahri, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, Cilt: X, sayi: 18, 2005/1.
- Usta, Aydın, *Müslüman-Haçlı siyasî ittifakları: Çıkarların gölgesinde Haçlı Seferleri*, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı tarihi: İstanbul'un fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1977.
- , *Osmanlı teşkilatından Kapukulu Ocakları*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943.
- Valentini, At Guissepe (Zef), *Studime dhe tekste juridike*, (çev. Ndriçim Kulla, Dritan Thomollari), Plejad, Tiranë 2009.
- Valentini, At Guissepe (Zef); M. Sciambra, I. Parrino, Papa *Kalisti III, Skenderbeu, Shqiperia dhe Kryqezata (1455-1458)*, (çev. Ndriçim Kulla, Dritan Thomollari), Plejad, Tiranë 2009.
- Vokotopulos, Panayotis L., "Shenime per arkitekturen kishtare nga shek. X ne shek. XIII. ne Shqiperine e Jugut", *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Xhafa, Perparime, "Vendbanimet fshatare ne Shqiperine e veriut ne shek. XV-XVI", *Studime Historike*, yili, 1984, Sayi: 3, 1984.
- Xhelili, Qazim, "Toleranca ne marredheniet midir komuniteteve fetare ne Shqiperi dhe ndikimi i tyre ne jeten shoqerore ne periudhen midis dy lufterave boterore", *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000.
- Xhufi, Pellumb, "Gjurme te pranise se Hebrejve ne Shqiperi gjate mesjetes", *Studime Historike*, Sayi: 3-4, 2008.
- , "Kombi Shqiptar: Nje veshtrim nga mesjeta", *Studime Historike*, Sayi: 3-4, 2013.
- , "Krishterimi roman ne shqiperi, shek. VI-XVI", *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000.
- , "Ndarja Shqiptare nga Bizanti", *Studime Historike*, Sayi: 1-2, 1999.
- , "Ndjenja Fetare ne Shqiperi gjate mesjetes", *Studime Historike*, Sayi: 1-4, 1994.
- , "Probleme te marredhenieve te Shqiptareve me shtetin Serb te Nemanjideve ne gjysmen e pare te shek. XIV", *Studime Historike*, Sayi: 3-4, 2000.
- , "Veshtrim mbi popullsine e qyteteve bregdetare Shqiptare ne shekujt XII-XV", *Studime Historike*, Sayi: 4, 1982.

- Xoxi, Koli, *Shkolla ortodokse në Shqipëri Rilindësit tane*, Mokra, Tiranë 2002.
- Yaman, Ahmet, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLIV Ankara 2013.
- Yılmaz, Gülay, “The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4”, *BELLETEN*, C: LXXIX, Sayı: 286, 2015.
- Yüce, Kemal, *Saltukname'de tarihi, dinî ve efsanevi unsurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987.
- Zachariadou, Elizabeth A., *Sol kol Osmanlı egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699*, (çev. Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova), Tarih vakfi yurt yayınları, İstanbul 1999.
- Zamputi, Injac, Aleks Buda; Kristo Frasheri; Petraq Pepo, *Burime te zgjedhura per historine e Shqiperise, shek. VIII-XV*, II, Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i historise dhe i gjuhesise, Tiranë 1962.
- Zamputi, Injac; Stavri Naçi; Zija Shkoder, *Burime te zgjedhura per historine e Shqiperise (Shqiperia nen sundimin feudal – ushtarak Otoman 1506-1839)*, III, Universiteti Shtetëror i Tiranës - Instituti i historise dhe i gjuhesise, Tiranë 1961.
- Zamputi, Injac, “Aspekte te levizjes çlirimtare Shqiptare ne shekujt e pare te pushtimit Otoman veçanerisht ne vjetet 1593-1620”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1967.
- , “Disa flete te historise se Shqipnise ne periudhen 1506-1574”, *Buletin i Universitetit Shtetëror te Tiranës*, II. Universiteti shtetëror i Tiranës 1960.
- , “Disa te dhana per qytetin e Shkodres ne tridhjetevjetorin e pare te pushtimit Otoman”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1966.
- , “Elemente te vetedijes Shqiptare ne perpjekjet per liri, per gjuhen Shqipe e per aresim ne shekujt XVI-XVII”, *Studime Historike*, Sayı: 3, 1965.
- , *Dokumente per historine e Shqiperise 1479-1506*, 2/ II (1499-1506), Akademia e shkencave e republikes popullore socialiste te Shqiperise Instituti i historise 1979.
- , *Dokumente te shekujve XVI-XVII per historine e Shqiperise*, I. (1507-1592), Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 1989.
- , *Dokumente te shekujve XVI-XVII per historine e Shqiperise*, II. (1593-1602), Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 1990.
- , *Dokumente te shekullit XV per historine e Shqiperise*, IV (1479-1506) Bölüm I (1479-1499), Universiteti shtetëror i Tiranës Instituti i historise dhe i gjuhesise, Tiranë 1967.

-----, *Relacione mbi gjendjen e Shqiperise Veriore dhe te mesme nga shek. XVII, I (1610-1634)*, y.e.y, Tiranë 1963.

Zavalani, Tajar, *Histori e Shqipnis*, Phoenix, Tiranë 1998.

Zefi, Dom Shan, “Fenomeni i laramanizmit ne vazhden e Islamizimit ndershqiptar ne driten e relacioneve kishtare”, *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkoder 2000.

-----, *Islamizimi i Shqiptareve Gjate Shekujve (XV-XX) (aryset e islamizimit dhe qendrimi i kishes ndaj kesaj dukurie)*, Drita, Prizren 2000.

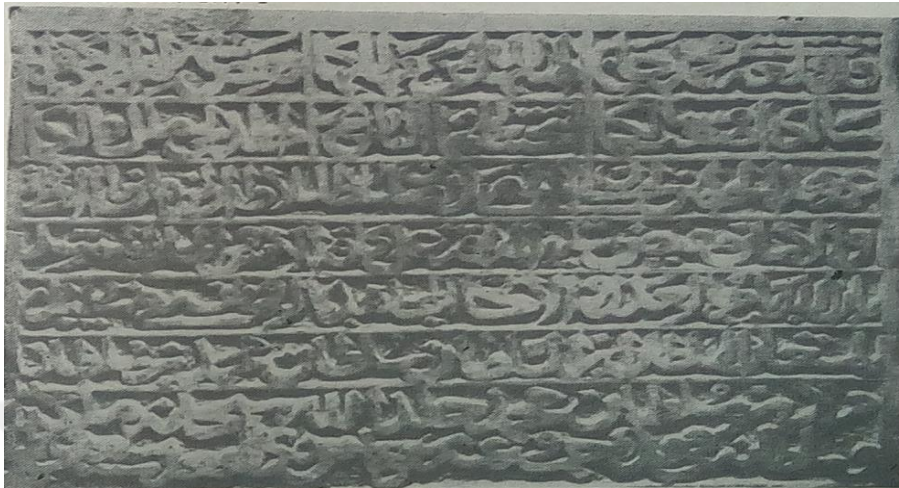
Zefi, Shan, “Kuvendi i pare i Arbnit (1703)”, *300 vjetori i Kuvendit të Arbnit: 1703-2003: simpozium: Tiranë 24-25 tetor 2003*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqiperise, Tiranë 2009.

Zheku, Koço, “Peshkopata e Bylisit nje nga peshkopatat me te hershme ne Shqiperi”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.

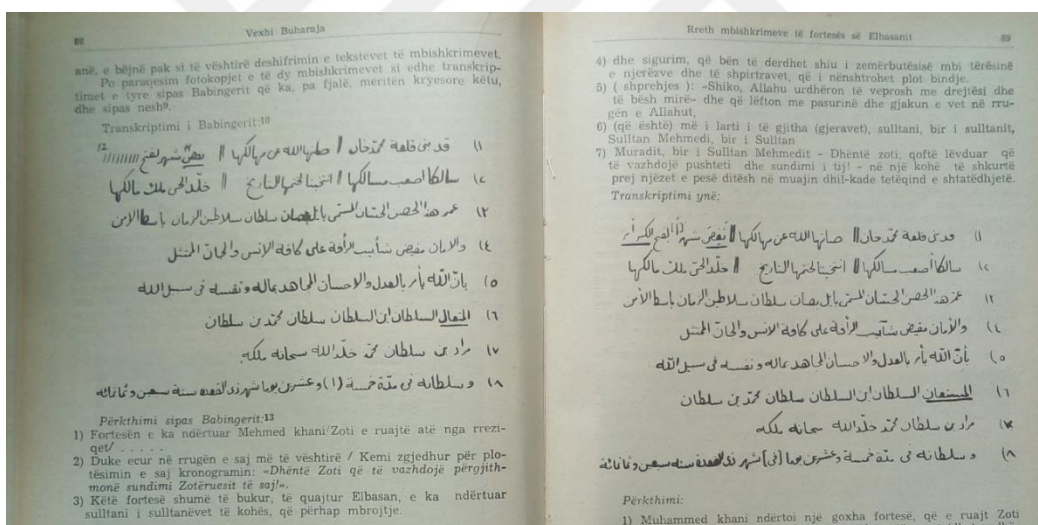

EKLER

EK. 1: Elbasan Kalesinde, şehrin bina edildiği zamanda yazılmış orijinal kitabe.

Transkripsiyonu ve Arnavutça tercümesi:

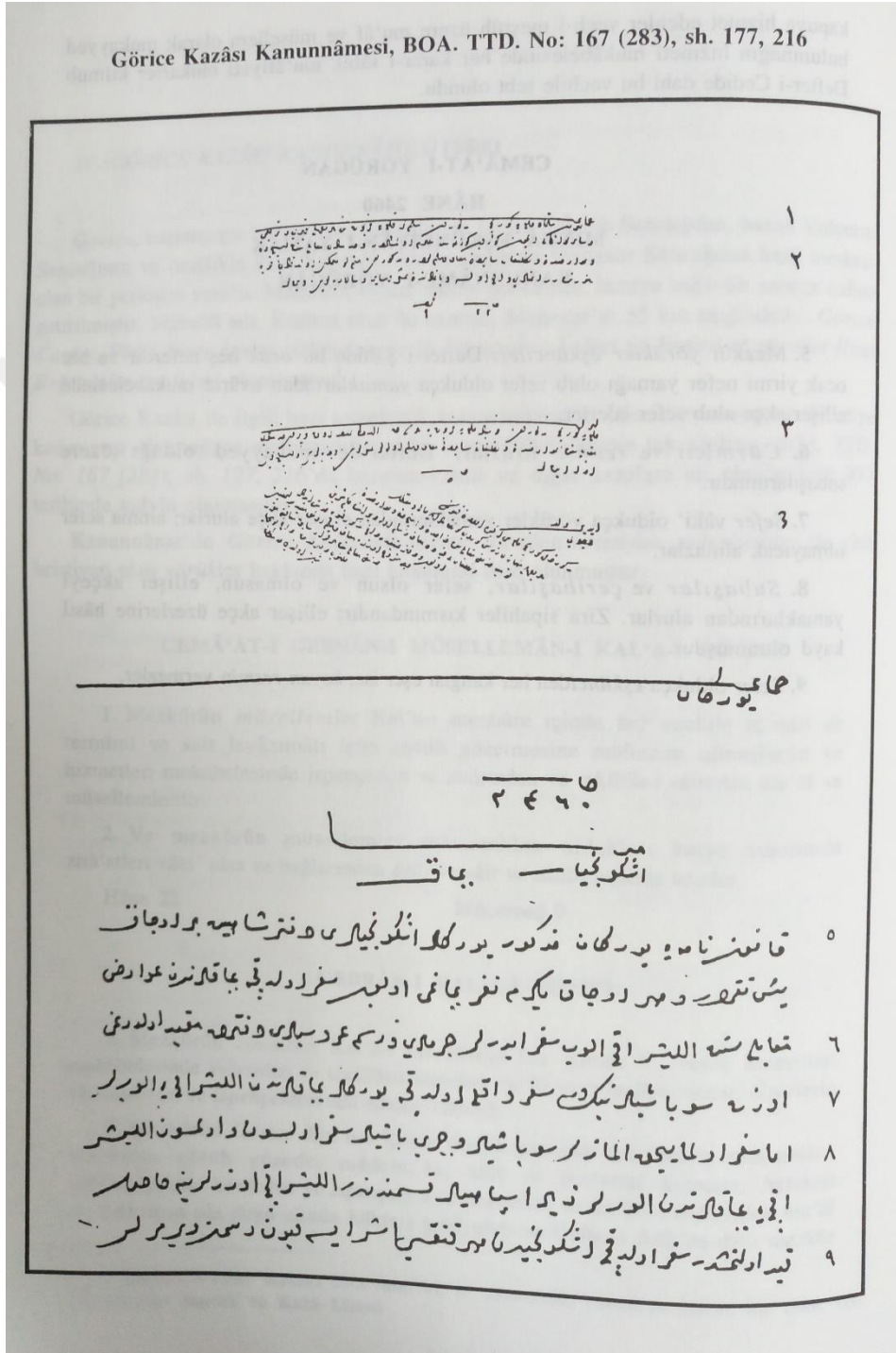
Tercümesi: “Bu güzel kale zamanın sultanı olan Mehmed Hân tarafından (yeniden) inşa edilmiştir. Allah onu tehlikelerden korusun. Sultanlığını daim eylesin. Elbasan adıyla isimlendirilen bu güzel kale, dünyaya barış yayan zamanın Sultanlar Sultanı tarafından inşa edildi. “**Şüphesiz Allâh (c.c), adaleti, iyilik yapmayı, yakınlara yardım etmeyi emreder**”.⁹⁵⁹ Kur’ân sözünün arkasında yürüyen... 25 gün gibi kısa bir zamanda inşa edilmiştir. Zil Ka’de ayında 870 senesinde.”⁹⁶⁰

⁹⁵⁹ En-Nahl Süresi, 16/90. Yazıda her ne kadar ayet tam olarak aktarılmamış olsa da ayetin mealinden bir kısmını eklemiş olmasından dolayı tam ayet mealini eklenmesi uygun görülmüştür.

⁹⁶⁰ Kristo Frasheri, *Skenderbeu...*, s. 435-436; Vexhi Buharaja, “Rreth mbishkrimeve të fortesës së Elbasanit”, *Studime Historike*, Sayı: I, 1967, s. 88-91.

EK. 2. Korça kalesindeki müsellemelerin Sultan tarafından haraç vb. vergilerden muaf tutulduklarını ifade eden iki Osmanlıca belge:

EK. 2.1.⁹⁶¹

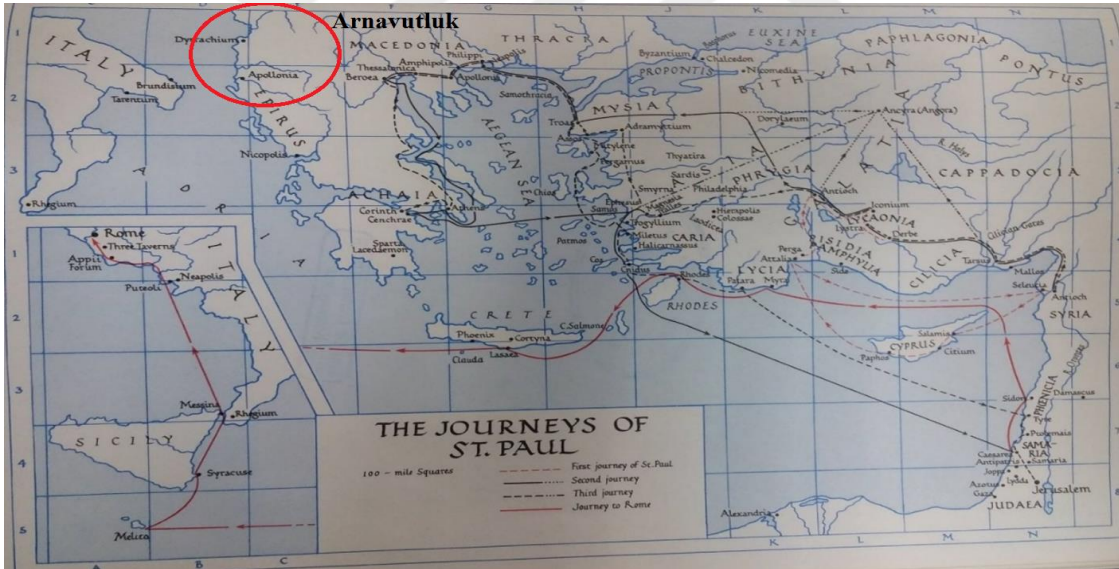

⁹⁶¹ Geniş bilgi için bkz: “Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Devleti Kanunnameleri...*, VI, s, 616-618; Dritan Egro, *Ligji Osman nder...*, s, 194-195”.

EK. 2.2;⁹⁶²

Göriçe kalesine ait şu kayıt ta (96a) mühimdir:
 «Kâfirân kim evleriyle Göriçe kal'asında otururlar, hisar beklerler, ellerinde merhûm Sultan ve Şultanımız beratları vardır, haracdan ve sâir kanun-ı kaideden muâf ve müsellemler deyar deyu»

EK. 3.

Pavlus'un yolculuklarını gösteren bu harita, Apollonia'ya uğramadığına işaret etmektedir.⁹⁶³

⁹⁶² Bknz: Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı...", s. 174, dip. 130.

⁹⁶³ *A new catholic commentary on holy scripture...*, 75, s. "List of maps, nr. 9-The journeys of St. Paul".

EK. 4.

Arnavutların Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği dönemde (değişikliklere rağmen) genel Katolik-Ortodoks yapısını gösteren harita.

Ek. 5.

XVI. yy.'in ortalarında Delvine Rusanj'da Hristiyan Gjin Aleks tarafından yaptırılan Gjin Aleks Câmii